

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

УДК 37.013.42:343.81(477)«195/20»(043.5)

ПЕТРЕНКО РОМАН ІВАНОВИЧ

ДИСЕРТАЦІЯ
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ
У ПЕНІТЕНЦІАРНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ
(II половина XX – початок XXI ст.)

011 Освітні, педагогічні науки

01 Освіта / Педагогіка

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Р.І. Петренко**

Науковий керівник: **Івах Світлана Михайлівна**,
кандидат педагогічних наук, доцент

Дрогобич – 2025

АНОТАЦІЯ

Петренко Р.І. Соціально-педагогічні умови розвитку освіти у пенітенціарних закладах України (II половина XX – початок XXI ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 «Освітні, педагогічні науки». – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Дрогобич, 2025.

У дисертації теоретично узагальнено наукову проблему розвитку освіти у пенітенціарних закладах України II половини XX – початку XXI ст., а також виявлено й обґрунтовано шляхи подальшого удосконалення соціально-педагогічних умов її розвитку. Серед них: 1) перебудова системи загальної середньої освіти засуджених у зв'язку з реформою «Нова українська школа» (зменшити обсяг програмного матеріалу, розпочати підготовку до змін, пов'язаних із запровадженням профільної середньої освіти, а також передбачити можливість забезпечення освіти засуджених та ув'язнених відповідно до їхніх інтересів у профільних класах ліцеїв); 2) упровадження початкової загальної середньої підготовки до змісту освіти засуджених і ув'язнених у рамках здобуття ними загальної середньої і професійної (професійно-технічної) освіти; 3) модернізація змісту і напрямів професійної освіти в навчальних центрах та професійно-технічних училищах, які діють при установах виконання покарань (відмовитися від підготовки спеціалістів за застарілими незатребуваними професіями, натомість навчати фахівців із робітничих спеціальностей, а також менеджменту, маркетингу, інформаційних технологій; 4) розвиток співпраці із громадськими організаціями, надавачами грантів, особливо тими, які опікуються курсовою формою освіти; 5) розвиток дистанційної форми навчання, а отже, оновлення і зростання матеріально-технічної бази освітніх осередків (загальноосвітніх закладів, навчальних центрів, професійно-технічних училищ) при установах виконання покарань; 6) збереження й актуалізація гуманітарної компоненти змісту професійної освіти в умовах поширення курсових форм навчання;

- 7) розширення можливостей здобуття вищої освіти засудженими;
- 8) підготовка засуджених до продовження освіти після звільнення з установ виконання покарань.

Наукова новизна та теоретичне значення результатів дисертаційного дослідження полягають у тому, що:

– *уперше визначено та охарактеризовано* соціально-педагогічні умови організації загальноосвітнього навчання, професійно-технічної підготовки та вищої освіти засуджених і ув'язнених у пенітенціарних закладах України другої половини XX – початку XXI ст.;

– *систематизовано та узагальнено* змістові аспекти та педагогічний інструментарій отримання освіти засудженими упродовж досліджуваного періоду;

– *уточнено зміст ключових понять дослідження*: «освіта», «навчання», «освітній процес», «соціально-педагогічні умови», «пенітенціарна система», «пенітенціарна педагогіка»;

– *розроблено та запропоновано* періодизацію історичного розвитку соціально-педагогічних умов освіти засуджених в пенітенціарній системі України впродовж другої половини XX – початку XXI ст., в межах якої виокремлено два періоди, кожен з яких поділено на низку етапів. *Перший (1954–1991)* – період становлення загальної та професійної освіти засуджених в пенітенціарній системі Української Радянської Соціалістичної Республіки (починаючи від прийняття Положення про виправно-трудові табори і колонії Міністерства внутрішніх справ Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 10 липня 1954 р.), розбудови освітніх інституцій, змісту і форм освіти засуджених і ув'язнених, накопичення підстав для реформування, що, проявилось в «Основних напрямках реформи кримінально-виконавчої системи в Українській Радянській Соціалістичній Республіці» (постанова уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки від 11 липня 1991 р.). У першому періоді виділено два етапи: 1) 1954–1969 рр. – етап становлення і утвердження загальної середньої та

професійної освіти у виправно-трудових установах Української Радянської Соціалістичної Республіки, розроблення і впровадження в життя основних нормативних документів щодо освіти засуджених, на яких згодом будувалася уся радянська система їх «перевиховання» (у цей період розпочали діяльність загальноосвітні школи і професійно-технічні училища при виправно-трудових таборах); 2) 1970–1990 рр. – етап пошуку шляхів удосконалення освіти засуджених, що позначився завершенням створення профтехучилищ та їхніх філій у всіх виправно-трудових установах і лікувально-трудових профілакторіях, широке використання бригадної та курсової форм навчання, однак відсутністю доступу засуджених до вищої освіти. *Другий (1991–2024)* – період трансформації чинної системи освіти засуджених і ув'язнених у пенітенціарній системі незалежної України, що позначився пошуком шляхів вдосконалення соціально-педагогічних умов здобуття освіти засудженими і ув'язненими. У цьому періоді виокремлено три етапи: 1) 1991–1996 рр. – етап тотального занепаду системи освіти засуджених і ув'язнених, що позначилося скороченням кількості шкіл і закриттям професійно-технічних училищ при колоніях; 2) 1996–2004 рр. – етап поступового відродження загальноосвітнього і професійно-технічного навчання засуджених і ув'язнених, поява доступу поодиноким засудженим до вищої освіти; 3) 2004–2024 рр. – етап модернізації системи освіти засуджених, що позначився утворенням навчальних центрів з орієнтацією на потреби ринку праці, розширенням курсової освіти через залучення до співпраці громадських організацій, налагодженням механізму здобуття засудженими вищої освіти через складання зовнішнього незалежного оцінювання / Національного мультипредметного тестування і вступу на заочну форму навчання у закладах вищої освіти, поступове поліпшення можливостей установ виконання покарань і слідчих ізоляторів щодо забезпечення доступу засуджених і ув'язнених до дистанційного навчання.

– подальшого розвитку набули положення та висновки щодо актуальності реалізації права на освіту засудженими та ув'язненими у пенітенціарних закладах України;

– обґрунтовано перспективи вдосконалення соціально-педагогічних умов освіти засуджених та ув'язнених;

– до наукового обігу введено маловідомі документальні джерела, що відображають процесуальні та фактологічні аспекти історичного розвитку соціально-педагогічних умов освіти засуджених і ув'язнених у пенітенціарній системі України (положення про виправно-трудова табори, професійно-технічне навчання засуджених і ув'язнених, статистичні матеріали Міністерства юстиції України, інформаційні матеріали Державної кримінально-виконавчої служби України, звіти керівників навчальних центрів при установах виконання покарань, повідомлення засобів масової інформації про освітні ініціативи в установах виконання покарань, результати соціологічних досліджень тощо).

Практичне значення результатів дослідження полягає у тому, що його результати впроваджено у діяльність Державної установи «Дрогобицька виправна колонія № 40» шляхом виступів на педагогічних радах навчального центру, що функціонує при установі з рекомендаціями щодо удосконалення освітнього процесу. Актуальність дослідження вбачаємо також у доцільності використання його результатів, наукових положень і висновків у процесі розробки навчально-методичних рекомендацій для майбутніх фахівців-пенітенціаріїв. Теоретичні положення дисертації, її фактичний матеріал і пропозиції вважаємо корисними для організації науково-дослідницьких пошуків з означеної проблематики. Результати наукового пошуку можна використати для вдосконалення законодавчої бази щодо організації освітнього процесу у пенітенціарних закладах України.

Ключові слова: освіта, навчання, освітній процес, соціально-педагогічні умови, пенітенціарні заклади, виправні колонії, виховні колонії,

пенітенціарна система, пенітенціарна педагогіка, загальна середня освіта, професійна (професійно-технічна) освіта, вища освіта, ув'язнені, засуджені.

ABSTRACT

Petrenko, R. I. Socio-pedagogical conditions for the development of education in penitentiary institutions of Ukraine (the second half of the 20th – the beginning of the 21st centuries). – Qualification thesis retaining manuscript rights.

Dissertation to obtain the degree of Doctor of Philosophy in subject area 011 «Education, Pedagogical Sciences». – Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, 2025.

The dissertation theoretically summarizes the research problem of the development of education in penitentiary institutions of Ukraine in the second half of the 20th – the beginning of the 21st centuries, and also identifies and substantiates ways to further improve the socio-pedagogical conditions for its development. Among them are: 1) restructuring the system of general secondary education of convicts in connection with the “New Ukrainian School” reform (to reduce the volume of the curriculum, to begin preparation for changes related to the introduction of specialized secondary education, and also ensure the possibility of providing education for convicts and prisoners in accordance with their interests in specialized classes of lyceums); 2) introduction of initial general military training into the content of education of convicts and prisoners as part of their acquisition of general secondary and vocational (vocational and technical) education; 3) modernization of the content and areas of vocational education in training centres and vocational schools functioning at penal institutions (to abandon training specialists in outdated, undemanding professions, and instead train specialists in working specialties, as well as management, marketing, and information technology); 4) development of cooperation with public organizations, grant providers, especially those that provide course-based education; 5) development of distance learning, and thus renewal and growth of the resources

and facilities of educational centres (general education institutions, training centres, vocational schools) at penal institutions; 6) preservation and updating of the humanitarian component of the content of vocational education in the context of the spread of course-based education; 7) expanding opportunities for convicts to obtain higher education; 8) preparing convicts to continue their education after their release from penal institutions.

The scientific novelty and theoretical significance of the outcomes of the dissertation research are that:

- *for the first time*, there have been *identified* and *characterized* the socio-pedagogical conditions for organizing general secondary education, vocational training and higher education of convicts and prisoners in penitentiary institutions of Ukraine in the second half of the 20th – the beginning of the 21st centuries;

- the content aspects and pedagogical tools for obtaining education by convicts during the period under study have been *systematized* and *generalized*;

- there has been *clarified the content of the key concepts of the study*: «education», «training», «educational process», «socio-pedagogical conditions», «penitentiary system», «penitentiary pedagogy»;

- there has been *developed* and *proposed* a periodization of the historical development of the socio-pedagogical conditions for education of convicts in the penitentiary system of Ukraine during the second half of the 20th – the beginning of the 21st centuries, within which two periods have been distinguished, each of which has been divided into a number of stages. *The first* (1954 – 1991) is a period of the formation of general and professional education of convicts in the penitentiary system of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (starting from the adoption of the Regulation on Correctional Labour Camps and Colonies of the Ministry of Internal Affairs of the Union of Soviet Socialist Republics dated July 10, 1954), the development of educational institutions, the content and forms of education of convicts and prisoners, the accumulation of the grounds for the reform, which was manifested in the «Main Directions of Reform of the Penal and Executive System in the Ukrainian Soviet Socialist Republic» (resolution of the

Government of the Ukrainian Soviet Socialist Republic dated July 11, 1991). Two stages have been distinguished in the first period: 1) 1954 – 1969 – the stage of the formation and consolidation of general secondary and vocational education in correctional labour institutions of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, the development and implementation of basic regulatory documents on the education of convicts, on which the entire Soviet system of their “re-upbringing” was later built (it is during this period that comprehensive schools and vocational schools at correctional labour camps began functioning); 2) 1970 – 1990 – the stage of searching for ways to improve the education of convicts, which was marked by the completion of the creation of vocational schools and their branches in all correctional labour institutions and medical and labour dispensaries, the widespread use of brigade and course-based forms of training, but there was lack of access to higher education for convicts. *The second* (1991 – 2024) is a period of transformation of the existing system of education of convicts and prisoners in the penitentiary system of independent Ukraine, which was marked by the search for ways to improve the socio-pedagogical conditions for obtaining education by convicts and prisoners. Three stages have been distinguished in this period: 1) 1991 – 1996 – a stage of total decline of the system of education of convicts and prisoners, which was marked by a reduction in the number of schools and closure of vocational schools at colonies; 2) 1996 – 2004 – a stage of gradual revival of general secondary education and vocational training of convicts and prisoners, the emergence of access to higher education for individual convicts; 3) 2004 – 2024 – the stage of modernization of the education system for convicts, which was marked by the creation of training centres with an orientation to the needs of the labour market, the expansion of course-based education through the involvement of public organizations in cooperation, the establishment of a mechanism for convicts to obtain higher education through the completion of an External Independent Assessment / National Multisubject Test and admission to correspondence courses in higher education institutions, the gradual improvement of the capabilities of

penal institutions and pre-trial detention centres to ensure access to distance learning for convicts and prisoners.

– *the theses and conclusions* on the relevance of the implementation of the right to education by convicts and prisoners in penitentiary institutions of Ukraine have been *further developed*;

– *the prospects* for improving the socio-pedagogical conditions for education of convicts and prisoners have been *substantiated*;

– little-known documentary sources have been *introduced into scientific circulation*, reflecting the procedural and factual aspects of the historical development of socio-pedagogical conditions for education of convicts and prisoners in the penitentiary system of Ukraine (provisions on correctional labour camps, vocational training of convicts and prisoners, statistical materials of the Ministry of Justice of Ukraine, information materials of the State Penitentiary Service of Ukraine, reports of heads of training centres at penitentiary institutions, media reports on educational initiatives in penitentiary institutions, results of sociological research, etc.).

The practical significance of the research outcomes lies in the fact that its results have been implemented in the activities of the State Institution «Drohobych Correctional Colony No. 40» through speeches at the pedagogical councils of the educational centre functioning at the institution with recommendations for improving the educational process. We also see the relevance of the research in the expediency of using its outcomes, scientific theses and conclusions in the process of developing educational and methodological recommendations for future penitentiary specialists. We consider the theoretical theses of the dissertation, its factual materials and proposals useful for organizing scientific research on the specified issues. The outcomes of the scientific search can be used to improve the legislative framework for organizing the educational process in penitentiary institutions of Ukraine.

Keywords: education, training, educational process, socio-pedagogical conditions, penitentiary institutions, correctional colonies, educational colonies,

penitentiary system, penitentiary pedagogy, general secondary education, vocational (vocational and technical) education, higher education, prisoners, convicts.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Петренко Р.І. Основні підходи до реалізації права засуджених на освіту в пенітенціарних закладах України другої половини XX ст. *Молодь і ринок*. № 9 (195), 2021. С. 155–159.
<http://mir.dspu.edu.ua/article/view/243960/241964>

2. Петренко Р.І. Освіта засуджених у пенітенціарних закладах як основний засіб їх виправлення та ресоціалізації. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. / редкол.: А.В. Сущенко (голов. ред.) та ін. Запоріжжя : КПУ, 2022. Вип. 81. С. 65–69. http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2022/81/81_2021.pdf

3. Петренко Р.І. Особливості професійно-технічного навчання засуджених у пенітенціарних закладах України. *Молодь і ринок*. № 4 (236). 2025. С. 190–193. <http://mir.dspu.edu.ua/article/view/329095/319141>

Опубліковані праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

4. Петренко Р.І. Основні підходи до гуманізації виховного процесу у пенітенціарних закладах України (кінець XX – початок XXI ст.) : збірник матеріалів I Міжнародної наук.-практ. конференції: *Débats scientifiques et orientations prospectives du développement scientifique*. Volume 5. 2021. С. 72–73.

5. Петренко Р.І., Івах С.М. Роль освіти засуджених у пенітенціарних закладах України у їх ресоціалізації. *Labyrinths of Reality: Collection of scientific works* / edited by M. Zhurba. 2021. Issue 8 (13). С. 53–55.

6. Петренко Р.І. Основні принципи організації освітнього процесу у пенітенціарних закладах України. *Пріоритетні напрями модернізації освіти* : досвід, реалії, перспективи : збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції (Дрогобич, 7–8 квітня 2022 року) / за ред. М. Чепіль, А. Федорович. Дрогобич : РВВ ДДПУ імені Івана Франка, 2022. С. 35–37.

7. Петренко Р.І., Івах С.М. Значення неформальної та інформальної освіти засуджених у пенітенціарних закладах України для їх ресоціалізації. *Розвиток освіти в кризових умовах: історія, теорія, практика* : збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції (Дрогобич, 27–28 квітня 2023 року) / за ред. Т. Пантюк, І. Паласевич, А. Федорович. Дрогобич : ДДПУ ім. І. Франка, 2023. С. 63–66.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	14
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. РОЗВИТОК ОСВІТИ У ПЕНІТЕНЦІАРНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (П ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.) ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	25
1.1. Ступінь наукової розробленості проблеми дослідження.....	25
1.2. Характеристика базових понять дослідження.....	57
Висновки до першого розділу.....	82
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ОСВІТИ ЗАСУДЖЕНИХ У ПЕНІТЕНЦІАРНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (П ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.).....	85
2.1. Загальноосвітнє навчання засуджених і ув'язнених.....	85
2.2. Професійно-технічна підготовка засуджених і ув'язнених.....	131
2.3. Умови здобуття вищої освіти засудженими та ув'язненими.....	172
2.4. Перспективи вдосконалення соціально-педагогічних умов освіти засуджених та ув'язнених.....	185
Висновки до другого розділу.....	198
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	201
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	209
ДОДАТКИ.....	243

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВК	Виправна колонія
ВТК	Виправно-трудова колонія
Відділення СПС	Відділення соціально-психологічної служби
ГТУ	Головне тюремне управління
ГУМУ	Головне управління місцями ув'язнення
ДДУПВП	Державний департамент України з питань виконання покарань
ДКВС України	Державна кримінально-виконавча служба України
ДПтС України	Державна пенітенціарна служба України
ЗВО	Заклад вищої освіти
ЗНО	Зовнішнє незалежне оцінювання
ЗОНЗ	Загальноосвітні навчальні заклади
КВК України	Кримінально виконавчий кодекс України
КК України	Кримінальний кодекс України
МОГП СРСР	Міністерство охорони громадського порядку Союзу Радянських Соціалістичних Республік
МОНмолодьспорт України	Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
НМТ	Національне мультипредметне тестування
ПКТ	Приміщення камерного типу
ПКТ (ОК) установ	Приміщення камерного типу (одиночна камера)
ПТУ	Професійно-технічне училище
СІЗО	Слідчий ізолятор
УВП	Установа виконання покарань
УЦОЯО	Український центр оцінювання якості освіти

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Освіта як основа отримання людиною систематизованих знань і формування ціннісних орієнтирів є необхідною умовою її особистісного становлення. Право на освіту в нашій державі має кожен громадянин, що гарантовано на законодавчому рівні Конституцією України. Так, у ст. 53 задекларовано її доступність та безоплатність, а згідно зі ст. 24, право на освіту гарантується кожній людині на принципах рівності. Власне, про це йдеться і у низці відповідних міжнародних документів: Загальній декларації прав людини (ст. 26), Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (ст. 13) та ін. Отож, право на отримання освіти мають і засуджені, що відбувають покарання у пенітенціарних закладах. Адже їм, як і будь-яким іншим громадянам України, держава має забезпечити належні умови для отримання якісних знань, умінь, навичок та професійної кваліфікації, що надалі сприятиме їхньому особистісному розвитку та ресоціалізації.

Завдяки реалізації принципу доступності освіти засуджені мають можливість подолати прогалини у загальних знаннях, уміннях та навичках, отриманих на свободі, розвинути потребу у пізнанні нового, сформувати мотивацію до подальшого навчання, підвищення інтелектуального рівня. У процесі її здобуття засуджені не тільки оволодівають певною сукупністю фактів, відомостей у вигляді теорій, законів, правил тощо, а й вчаться взаємодіяти, комунікувати з іншими. Під час цієї взаємодії встановлюються емоційні і психологічні контакти, що є джерелом формування колективних взаємин і спілкування між ними. У результаті засуджені не просто здобувають нові знання, але й збагачують досвід колективної діяльності, вступають у нову взаємодію з навколишньою дійсністю. З огляду на це індивідуально усвідомлене ставлення до власної освіти, її рівня і якості, можливість її використання для більш успішної адаптації після звільнення, необхідно використовувати як мотив при створенні умов для навчання і виховання засуджених в установах виконання покарань.

Питаннями освіти засуджених у вітчизняних пенітенціарних закладах займалися В. Алексєєв, В. Боняк, Н. Максимова, Н. Шукліна, О. Янчук та ін. Так, В. Боняк, системно проаналізувавши норми вітчизняного законодавства, прийшла до висновку, що «право засуджених на освіту гарантоване на державному рівні є свідченням рівного доступу до освіти всіх громадян, адже забезпечує всім можливість користуватися усіма відображеними у законі благами у сфері освіти» [13, с. 107].

Дослідниця Н. Шукліна вважає, що «право на освіту є одним із ключових культурних прав засуджених поряд із правом на працю, на соціальне забезпечення, правом на захист материнства і дитинства, правом на житло, правом на охорону здоров'я і правом на свободу економічної діяльності [262, с. 29]. Науковиця підкреслює значимість освіти у формуванні у засуджених культурних навичок, професійної орієнтації, поваги до прав людини та її основних свобод, що вкрай необхідно для нормальної життєдіяльності в умовах сучасного суспільства.

У контексті нашої проблематики заслуговують на увагу праці В. Жирнова, В. Журавльова, Н. Калашник, Т. Наговіциної, М. Симоненко, С. Сюр та ін. У працях означених учених розкриваються питання, які стосуються організаційних аспектів реалізації права на отримання загальної та професійної освіти засудженими у вітчизняних пенітенціарних установах; аналізуються сучасні підходи, проблеми та перспективи освітньої політики держави для цієї категорії осіб.

Ураховуючи вищезазначене, є очевидним, що освіта засуджених входить до контексту загальних проблем, які характеризують стан і тенденції розвитку всієї пенітенціарної системи держави, та є актуальним і нагальним питанням, що потребує уваги з боку держави. Тому актуальність проблеми, відсутність її цілісного історико-педагогічного аналізу, потреби практики зумовили вибір теми нашого дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дослідження тісно пов'язана з науковими програмами, планами та темами,

що визначають наукову діяльність кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Ця тема ввійшла до плану науково-дослідницької роботи університету і була частиною комплексних наукових проблем «Українська освіта у контексті європейських інтеграційних процесів» (державний реєстраційний номер 0117U005400) та «Тенденції розвитку освіти в кризових умовах: історія, теорія і практика» (державний реєстраційний номер 0123U100619).

Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 16 від 19 листопада 2020 р.), узгоджено у Міжвідомчій раді з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології в Україні (протокол № 1 від 02.02.2021 р.), а також уточнено вченою радою університету (протокол № 3 від 9 березня 2021 року).

Мета дослідження – проаналізувати історичний розвиток соціально-педагогічних умов освіти засуджених в пенітенціарній системі України (II половина XX – початок XXI ст.), виявити й обґрунтувати шляхи їх подальшого удосконалення.

Відповідно до об'єкта, предмета та мети дослідження визначено такі його **завдання**:

- з'ясувати стан дослідженості проблеми у науковій та навчально-методичній літературі;
- охарактеризувати базові поняття дослідження;
- проаналізувати нормативно-правову базу реалізації права на освіту засуджених у пенітенціарних закладах України другої половини XX – початку XXI ст.;
- схарактеризувати соціально-педагогічні умови організації загальноосвітнього навчання, професійно-технічної підготовки та вищої освіти засуджених і ув'язнених у пенітенціарних закладах України досліджуваного періоду;

– окреслити перспективи вдосконалення соціально-педагогічних умов освіти засуджених та ув'язнених.

Об'єкт дослідження – розвиток пенітенціарної системи України у другій половині XX – на початку XXI ст.

Предмет дослідження – соціально-педагогічні умови розвитку освіти у пенітенціарних закладах України другої половини XX – початку XXI століття.

Хронологічні межі дослідження зумовлені схваленням нормативних документів щодо вдосконалення системи утримання засуджених і ув'язнених у пенітенціарних закладах України, зокрема й створення умов для здобуття ними різнорівневої освіти. *Нижня межа* дослідження – 1954 р. – зумовлена прийняттям Положення про виправно-трудова табори і колонії МВС СРСР від 10 липня 1954 р., яке акцентувало увагу на навчанні засуджених, зокрема їхній професійній освіті. *Верхня межа* дослідження – 2024 р. – визначається завершенням операційного плану реалізації Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 р., яка задекларувала необхідність розширення можливостей для здобуття засудженими формальної, неформальної та інформальної освіти.

Методологія дослідження. Для проведення дослідження ключовими стали *принципи історизму, авторської об'єктивності, культуровідповідності, верифікованості джерел*. Важливе методологічне значення для нашого дослідження мали загальнонаукові та конкретно-наукові підходи. *Соціокультурний підхід* дав можливість з'ясувати роль і вплив суспільно-історичного контексту на формування соціально-педагогічних умов розвитку освіти засуджених та ув'язнених в пенітенціарній системі України впродовж другої половини XX – початку XXI ст. *Історико-правовий підхід* забезпечив підстави для послідовного вивчення еволюції юридичної бази для освіти засуджених в Україні. *Системологічний підхід* дав змогу розглянути освіту засуджених як складну систему, яка характеризується мінливістю і різного рівня процесуальною динамікою та перебуває у структурному взаємозв'язку

з іншими суспільними системами (передусім пенітенціарною, правовою, освітньою, соціально-захисною). *Аксіологічний підхід* уможливив сформулювати оцінні судження щодо певних історико-педагогічних фактів, процесів, явищ на основі моральних, національних, громадянських, родинних, особистісних цінностей.

Для розв'язання поставлених у дисертаційному дослідженні завдань використано комплекс **методів науково-дослідницької роботи**:

– *історико-логічний, статистичний та контент-аналіз* законодавчих актів, статистичних звітів, відомостей про діяльність освітніх закладів при УВП і СІЗО в Україні, які розкривають соціально-педагогічні умови розвитку освіти засуджених і ув'язнених;

– *історико-генетичний*, який використано з метою послідовного розкриття становлення і розвитку соціально-педагогічних умов освіти засуджених в пенітенціарній системі України (II половина XX – початок XXI ст.);

– *історико-порівняльний* – для зіставлення, з'ясування спільних і відмінних характеристик освіти засуджених у пенітенціарній системі України впродовж різних історичних періодів та етапів;

– *історико-системний* – для аналізу особливостей діяльності системи освітніх установ для засуджених у II половині XX – на початку XXI ст.;

– *періодизаційного конструювання* – для виокремлення періодів та етапів історичного розвитку соціально-педагогічних умов освіти засуджених в пенітенціарній системі України впродовж другої половини XX – початку XXI ст.;

– *прогностичний*, що уможливив з'ясування перспектив вдосконалення соціально-педагогічних умов освіти засуджених та ув'язнених.

Теоретичні засади дослідження представлені працями українських і закордонних учених, які досліджували: а) роль освіти в ресоціалізації засуджених, повернення їх до соціально активного життя (А. Градецький, М. Кутєпов, Н. Лук'яненко, М. Максимовська, С. Сюр, О. Царькова тощо);

б) вплив соціально-педагогічних умов на забезпечення ефективності освіти як ключової системи суспільства й провідного чинника становлення та вдосконалення особистості (Д. Заболотна, Ю. Ївженко, К. Лабош, Т. Пантюк, Л. Рутьян, Н. Сейко та ін.); в) історичні аспекти становлення і розвитку пенітенціарної системи України (О. Бандурка, С. Богунов, О. Дука, Р. Казак, В. Пальченко, М. Яцишин тощо); г) історію розвитку освіти засуджених і ув'язнених в Україні та за кордоном (Г. Білавич, М. Галів, О. Купець, С. Івах, А. Федорович та ін.).

Джерельна основа дослідження. У процесі дослідження використано комплекс джерел, опрацювання яких дали змогу різнобічно розкрити соціально-педагогічні умови розвитку освіти засуджених у пенітенціарній системі України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Загалом опрацьовані джерела можна класифікувати за проблемно-тематичними характеристиками: 1) *юридичні документи* різного рівня і правосильності (кодекси, закони України, положення МВС СРСР, МВС УРСР, постанови Верховної Ради України, розпорядження Кабінету Міністрів України, накази Міністерства юстиції України, Міністерства освіти і науки України, концепції та стратегії розвитку / реформування тощо), які регулювали питання освіти засуджених і ув'язнених на різних історичних етапах функціонування пенітенціарної системи України; 2) *статистичні матеріали та результати соціологічних досліджень* (інформаційно-статистичні матеріали Державного департаменту України з питань виконання покарань, Державної кримінально-виконавчої служби України, Департаменту з питань виконання покарань Міністерства юстиції України, соціологічні дослідження Харківського інституту соціологічних досліджень); 3) *звітна документація керівництва закладів освіти при УВП України* (передусім звіти директора Полтавського навчального центру); 4) *матеріали і публікації у засобах масової інформації* (статті редакцій та журналістів провідних і регіональних медіа, передовсім соціальних онлайн-медіа, щодо реалізації права засуджених на освіту);

5) *матеріали громадських організацій* щодо створення умов для забезпечення освіти засуджених ув'язнених, представлені на офіційних вебсайтах.

Наукова новизна та теоретичне значення результатів дисертаційного дослідження полягають у тому, що:

– *уперше визначено та охарактеризовано* соціально-педагогічні умови організації загальноосвітнього навчання, професійно-технічної підготовки та вищої освіти засуджених і ув'язнених у пенітенціарних закладах України другої половини ХХ – початку ХХІ ст.;

– *систематизовано та узагальнено* змістові аспекти і педагогічний інструментарій отримання освіти засудженими упродовж досліджуваного періоду;

– *уточнено зміст ключових понять дослідження*: «освіта», «навчання», «освітній процес», «соціально-педагогічні умови», «пенітенціарна система», «пенітенціарна педагогіка»;

– *розроблено та запропоновано* періодизацію історичного розвитку соціально-педагогічних умов освіти засуджених в пенітенціарній системі України впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст., в межах якої виокремлено два періоди, кожен з яких поділено на низку етапів. *Перший (1954–1991) – період становлення загальної та професійної освіти засуджених у пенітенціарній системі Української РСР* (починаючи від прийняття Положенням про виправно-трудова табори і колонії МВС СРСР від 10 липня 1954 р.), розбудови освітніх інституцій, змісту і форм освіти засуджених і ув'язнених, накопичення підстав для реформування, що проявилось в «Основних напрямках реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР» (постанова уряду УРСР від 11 липня 1991 р.). У першому періоді виділено два етапи: 1) 1954–1969 рр. – етап становлення і утвердження загальної середньої та професійної освіти у виправно-трудовах установах УРСР, розроблення і впровадження у життя основних нормативних документів щодо освіти засуджених, на яких згодом будувалася уся радянська система їх «перевиховання» (у цей період розпочали діяльність

загальноосвітні школи і професійно-технічні училища при ВТТ); 2) 1970–1990 рр. – етап пошуку шляхів поліпшення освіти засуджених, що позначився завершенням створення профтехучилищ та їхніх філій у всіх ВТУ і лікувально-трудовах профілакторіях, широке використання бригадної та курсової форм навчання, однак відсутністю доступу засуджених до вищої освіти. *Другий (1991–2024)* – період трансформації чинної системи освіти засуджених і ув'язнених у пенітенціарній системі незалежної України, що позначився пошуком шляхів вдосконалення соціально-педагогічних умов здобуття освіти засудженими і ув'язненими. У цьому періоді виокремлено три етапи: 1) 1991–1996 рр. – етап тотального занепаду системи освіти засуджених і ув'язнених, що позначилося скороченням кількості шкіл і закриттям ПТУ при колоніях; 2) 1996–2004 рр. – етап поступового відродження загальноосвітнього і професійно-технічного навчання засуджених і ув'язнених, поява доступу поодиноким засудженим до вищої освіти; 3) 2004–2024 рр. – етап модернізації системи освіти засуджених, що позначився утворенням навчальних центрів з орієнтацією на потреби ринку праці, розширенням курсової освіти через залучення до співпраці громадських організацій, налагодженням механізму здобуття засудженими вищої освіти через складання ЗНО / НМТ і вступу на заочну форму навчання в ЗВО, поступове поліпшення можливостей УВП і СІЗО щодо забезпечення доступу засуджених і ув'язнених до дистанційного навчання.

– *подальшого розвитку набули положення та висновки щодо актуальності реалізації права на освіту засудженими та ув'язненими у пенітенціарних закладах України;*

– *обґрунтовано перспективи вдосконалення соціально-педагогічних умов освіти засуджених та ув'язнених;*

– *до наукового обігу введено маловідомі документальні джерела, що відображають процесуальні та фактологічні аспекти історичного розвитку соціально-педагогічних умов освіти засуджених і ув'язнених у пенітенціарній системі України (положення про виправно-трудова табори,*

професійно-технічне навчання засуджених і ув'язнених, статистичні матеріали Міністерства юстиції України, інформаційні матеріали Державної кримінально-виконавчої служби України, звіти керівників навчальних центрів при УВП, повідомлення засобів масової інформації про освітні ініціативи в УВП, результати соціологічних досліджень тощо).

Практичне значення результатів дослідження полягає у тому, що його результати впроваджено у діяльність Державної установи «Дрогобицька виправна колонія № 40» шляхом виступів на педагогічних радах навчального центру, що функціонує при установі, з рекомендаціями щодо удосконалення освітнього процесу. Актуальність дослідження вбачаємо також у доцільності використання його результатів, наукових положень і висновків у процесі розробки навчально-методичних рекомендацій для майбутніх фахівців-пенітенціаріїв. Теоретичні положення дисертації, її фактичний матеріал і пропозиції вважаємо корисними для організації науково-дослідницьких пошуків з означеної проблематики. Результати наукового пошуку можна використати для вдосконалення законодавчої бази щодо організації освітнього процесу у пенітенціарних закладах України.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження оприлюднено на наукових, науково-практичних конференціях, семінарах, «круглих столах» різного рівня: Міжнародних: «Labyrinths of Reality: Collection of scientific works» (Canada, 2021); «Dībats scientifiques et orientations prospectives du dīveloppement scientifique» (Paris, 2021); Всеукраїнських: «Зміст української освіти у контексті інтеграційних процесів» (м. Дрогобич, 2021); «Пріоритетні напрями модернізації освіти: досвід, реалії, перспективи» (м. Дрогобич, 2022); «Розвиток освіти в кризових умовах: історія, теорія, практика» (м. Дрогобич, 2023).

Особистий внесок здобувача. Основні ідеї, результати та узагальнення дисертаційної роботи є самостійним напрацюванням автора. У тезах «Роль освіти засуджених у пенітенціарних закладах України у їх ресоціалізації», «Значення неформальної та інформальної освіти засуджених

у пенітенціарних закладах України для їх ресоціалізації» здобувач охарактеризував особливості здобуття освіти засудженими у пенітенціарних закладах, розкрив організаційні та соціально-педагогічні умови здобуття засудженими й ув'язненими неформальної та інформальної освіти, вказав на перспективи удосконалення зазначених форм освіти для засуджених і ув'язнених.

Публікації. Основні результати дослідження відображено у 7 публікаціях (5 – одноосібних): 3 – у наукових фахових виданнях України, 4 – апробаційного характеру.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел із 268 найменувань та 6 додатків. Загальний обсяг дисертації складає 262 сторінок, із них 185 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

РОЗВИТОК ОСВІТИ У ПЕНІТЕНЦІАРНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (II ПОЛОВИНА XX – ПОЧАТОК XXI ст.) ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Стан наукової розробленості проблеми дослідження

Аналіз історіографічних матеріалів щодо питання розвитку освіти у пенітенціарних закладах України показав, що воно, зважаючи на актуальність, було і є предметом наукових розвідок. Для створення повної цілісної картини про стан його дослідженості доцільно, на нашу думку, згрупувати опрацьовану літературу у рамках двох історичних періодів:

Перший – 50-ті рр. – початок 90-х рр. XX ст. – характеризувався появою перших наукових і публіцистичних праць щодо системи виправно-трудова та виховно-трудова таборів і колоній, правового забезпечення їхньої діяльності, регламентації прав й обов'язків засуджених і ув'язнених, зокрема, щодо освітніх питань.

Другий – початок 90-х рр. XX ст. – перша чверть XXI ст. – відзначається зростанням суспільної, медійної та наукової уваги до проблем реформування пенітенціарної системи України, пошуку шляхів поліпшення матеріальних, медичних, соціально-психологічних, соціально-педагогічних умов утримання засуджених і ув'язнених, розширення проблемно-тематичних аспектів наукових пошуків у річищі реалізації прав засуджених на освіту (від правових до педагогічних, зокрема методичних), оприлюдненням численних звітів і пропозицій громадських організацій та державних інституцій щодо стану пенітенціарної системи України й освітньої складової у сфері соціальної роботи із засуджених і ув'язнених.

Проаналізуємо стан розробленості досліджуваної проблеми в рамках визначених періодів більш детально.

Так, аналіз літературних джерел свідчить про те, що у період 50-х рр. – на початку 90-х рр. XX ст. питання освіти засуджених у вітчизняних установах виконання покарань розглядались у контексті питань організації роботи цих закладів як важливої її складової та засобу виправлення й перевиховання засуджених.

Питанням організації діяльності установ виконання покарань присвятили свої публікації відомі у радянський період юристи М.О. Беляєв [10], О.П. Євграфов [49], М.А. Єфимов [50], А.І. Марцев [108], Ф.Р. Сандуров [217], М.О. Стручков [232; 233].

Так, М.О. Беляєв у праці «Цілі покарання і засоби їх досягнення у виправно-трудових закладах» розкриває питання засобів виправно-трудового впливу радянських виправно-трудових колоній і тюрем, ґрунтуючись на основних положеннях тогочасного Виправно-трудового кодексу СРСР. Критикуючи цей документ за обмеженість визначених у ньому засобів (суспільно корисна праця; дисциплінарний режим; політико-виховна робота), науковець пропонує у Виправно-трудових кодексах союзних республік передбачити дещо ширший перелік засобів, включивши до них загально-освітнє та професійно-технічне навчання. Відповідно серед основних завдань діяльності означених закладів дослідник визначає: «1) обов'язкове залучення засуджених до суспільно корисної праці і надання їм допомоги у отриманні виробничої спеціальності; 2) проведення політико-виховної роботи і загальноосвітнього навчання серед засуджених з врахуванням особливостей особистості кожного з них» [10, с. 25].

Аргументуючи дієвість загальноосвітнього та професійно-технічного навчання як засобів виправлення та перевиховання засуджених М.О. Беляєв наводить численні приклади того, як отримання засудженими освіти вплинуло на їхнє життя після звільнення з місць позбавлення волі.

Науковець А.І. Марцев уважав, що завдання виправно-трудових закладів полягає не тільки і не стільки у покаранні засуджених, скільки у їхньому виправленні та перевихованні. Серед засобів виправно-трудового

впливу науковець також визначав загальноосвітнє і професійно-технічне навчання. Провівши анкетування серед 600 засуджених, він наводив таку статистику щодо рівня їх освіти: неграмотні – 0,3 %, мають початкову освіту – 20 %, неповну середню – 59,3 %, середню (зокрема, середню спеціальну) – 19,2 %, вищу, незакінчену вищу – 1,2 %. Це стало підставою для висновку дослідника про низький рівень освіти засуджених, який, на його думку, неодмінно потрібно було підвищувати під час їх перебування в установах виконання покарань, використовуючи при цьому індивідуальний підхід, що уможливило б врахування наявного рівня знань кожного засудженого та дозволило б вибудувати їхню індивідуальну освітню траєкторію [108, с. 67–68]. Особливу увагу дослідник акцентував на правовому вихованні засуджених, яке, на його думку, мала б забезпечити загальноосвітня школа при установах виконання покарань, оскільки її відвідували більшість засуджених [108, с. 70].

Здійснення загальноосвітнього та професійно-технічного навчання В.О. Фефелов уважав одним із основних завдань політичних органів виправно-трудових установ, надаючи їм такої ж ваги як організації виховної роботи серед засуджених, залучення їх до суспільно корисної праці, підвищення політичної свідомості та відповідальності за дотримання радянських законів і правил соціалістичного співжиття. Науковець наголошував на виховній ролі навчальної діяльності у процесі здобуття загальної середньої та професійної освіти. Під нею розумів виховання засуджених у дусі комуністичної ідейності, вірності ідеалам комунізму. На це і мав, окрім отримання знань, насамперед спрямовуватися навчальний процес в освітніх закладах при установах виконання покарань [246, с. 49].

Радянські дослідники діяльності виправно-трудових закладів В.Н. Калінін, Ю.Б. Утьовський, А.М. Яковлев наголошували, що основним завданням таких установ було забезпечення відбування засудженими покарання відповідно до вироку суду, виправлення й перевиховання засуджених із метою залучення їх до чесного трудового життя, попередження

скоєння правопорушниками нових злочинів. Основними засобами виправлення і перевиховання засуджених при цьому поставали: строге дотримання встановленого у виправно-трудових установах режиму; обов'язкова участь у суспільно корисній праці; застосування до засуджених заходів заохочення і стягнення; загальноосвітнє і професійне навчання; проведення політико-виховної роботи [75, с. 6].

Науковці Ю. Антонян, А. Жалінський, В. Звірбуль, В. Клочков, вивчаючи питання засобів попередження правопорушень, вказували на прямий зв'язок між рівнем освіти і злочинною поведінкою. Вони довели, що засуджені переважно мають незначний освітній рівень, набагато нижчий, ніж у законослухняного населення [240, с. 34]. З огляду на це вказані автори обґрунтували важливість освіти для успішного виконання людиною позитивних соціальних ролей та повноцінного життя у суспільстві після відбування покарання.

Водночас питання організації загальноосвітнього та професійного навчання висвітлювалися у підручниках з виправно-трудового права [69]. У них аналізувалися нормативно-правова база, вимоги до освітнього середовища, виокремлювалися труднощі організації педагогічного процесу та пропонувалися шляхи їх подолання. Зокрема, Ю.М. Ткачевський для поліпшення навчання засуджених у загальноосвітній школі радив включати їх до окремих бригад і скеровувати для роботи на один об'єкт, звільняти від різного роду нарядів на кухні, прибирання території, передбачати для них окремі види заохочень (до прикладу, право на один додатковий вихідний день, на отримання додаткової передачі чи посилки і т. ін.) [241].

Ці ж питання дещо ширше аналізувалися у підручниках і навчальних посібниках з виправно-трудової педагогіки [67; 68]. У них відводився окремий розділ, присвячений питанням загальноосвітнього та професійно-технічного навчання засуджених, який включав питання змісту процесу навчання, дидактичних принципів, форм, методів організації навчальної діяльності, контролю та обліку успішності у ній. Значне місце також

відводилося розкриттю вимог до педагога як організатора освітнього процесу у загальноосвітніх та професійних школах при установах виконання покарань. Вказувалося, що педагог організовує навчальну діяльність засуджених і керує нею; навчальний предмет викладає, дотримуючись принципів систематичності та послідовності; демонструє найбільш раціональні прийоми практичної роботи; розвиває у засуджених інтерес до конкретної спеціальності і навчання, спонукає їх наполегливо навчатися, долати труднощі в процесі навчання; допомагає засудженим навчатись раціонально, тобто за мінімальний проміжок часу оволодівати максимумом навчального матеріалу; систематично контролює, як засуджені оволодівають знаннями, навичками та вміннями, вносить у їхню діяльність корективи і оцінює їхню роботу [67, с. 261–262].

Крім розглянутої навчальної літератури, діяльність радянських виправно-трудових колоній, питання організації загальноосвітнього та професійного навчання в освітніх установах при них висвітлювалися періодичними виданнями. Серед проаналізованих нами: «До нового життя», «Виховання і правопорядок», «Радянська держава і право».

Зазначимо, що частими дописувачами у цих виданнях були директори загальноосвітніх шкіл та професійно-технічних училищ, які функціонували при установах виконання покарань.

До прикладу, директор школи Атлянської ВТК, С. Репін визначив вимоги до проведення уроку: «...ґрунтовна підготовка вчителя до його проведення, використання сучасних методик викладання, активних методів навчальної діяльності, що спонукають учнів до творчого мислення» [214, с. 36]. Освітній заклад, на його думку, має стати місцем пошуку нового, ефективного, цікавого. Водночас С. Репін ділився досвідом діяльності загальноосвітньої школи Атлянської ВТК. Він зазначив, що «...в школі в умови змагань між класами, окрім успішності, включаємо відвідуваності і виконання плану на виробництві, участь в раціоналізаторській роботі» [214, с. 36]. Директор також описував клубну роботу, яка організовується при

очолюваній ним школі. Обґрунтовуючи її ефективність, писав: «У процесі підготовки до занять клубу в учнів розвивається самостійне мислення, вміння узагальнювати вивчені факти, з'являються спільні інтереси, бажання допомагати один одному, здивувати друзів цікавою інформацією. Діяльність клубів допомагає підвищити дисциплінованість, поліпшити ставлення до навчання» [214, с. 36]. Цікавим видається досвід школи щодо морального і матеріального заохочення учнів, активних у клубній діяльності. Їх фотографували, відзначали наказом начальника колонії, ставили оцінки за виступи на засіданнях клубу і переносили їх у журнали як оцінки за навчальні дисципліни. У згаданій школі функціонували клуби фізиків і математиків, поезії, кіномандрівників. До діяльності клубів були залучені всі вчителі школи. С. Рєпін небезпідставно вважав, що клубна діяльність як форма позаурочної діяльності тісно пов'язана з освітнім процесом і допомагає вчителю добиватися не тільки міцності знань, але й розбудити в учнів пізнавальну активність [214, с. 36–37].

Директори загальноосвітніх шкіл на шпальтах названих часописів активно обговорювали питання шкільних реформ, задеклароване в Основах реформування загальноосвітньої та професійної школи, прийнятих на Пленумі ЦК КПРС у квітні 1984 р., де проголошувалось, що «...шкільна справа є найважливішою складовою планомірного, усестороннього удосконалення розвинутого соціалістичного суспільства». З цього приводу В. Бучнєв (директор школи при ВТК Липецької області) зазначав, що «...вдосконалення школи передбачає пошук такої системи виховання, яка б, по-перше, була тісно пов'язаною із життям, по-друге, становила щось цілісне неподільне, всі грані чого несли в собі виховання» [16, с. 41–42]. Він уважав, що прийнятий документ орієнтує на творчу, серйозну роботу, неперервне навчання та педагогізацію усіх сторін діяльності установ виконання покарань. Важливим на цьому шляху є співпраця адміністрації ВТК, політпрацівників, начальників загонів, членів ради вихователів, секції загальноосвітнього навчання як необхідна умова забезпечення якісного

навчально-виховного процесу в освітніх закладах при установах виконання покарань [16, с. 42]. Звісно, у цих твердження прослідковуються декларативні заяви, ритуальність яких була поширеним явищем в умовах радянської дійсності.

На позитивних моментах реформування наголошувала і директорка школи при ВТК Волгоградської області Т. Голубкова, яка зазначала, що «...шкільна реформа розбудила дрімаючі сили школи, покликала до життя її виховні можливості» [35, с. 46]. Попри піднесений тон, вона все ж виокремила певні проблеми, передусім нестачу літератури, яка допомагала б зробити освітній процес якіснішим, краще зрозуміти і врахувати специфічні особливості засуджених, пропонувала б ефективні методики роботи з ними.

Директор школи ВТК у Красноярському краї В. Воронін, аналізуючи діяльність педагогічного колективу загальноосвітньої школи, зазначав, що її вчителі виступали ініціаторами багатьох нововведень у масовій політичній роботі, яку проводила ВТК. Завдяки цьому зростав авторитет не тільки кожного вчителя, а й усього педагогічного колективу. У цій колонії відмовилися від проведення класних зборів учнів, замінивши їх на збори загону. На них присутніми були як вчителі, так і начальники загонів, що давало можливість розв'язувати питання не тільки успішності й відвідування, але і виконання виробничого плану, благоустрою всього того, чим живе загін і загалом установа [26, с. 45].

Р. Клименко (директор школи при ВТК Липецької області) вважав, що гаслом шкіл при УВП має бути – «навчаючи виховувати». Він це пов'язував із реформуванням освіти, зі змінами, які свідчили, що «...школа потрібна не тільки для освіти, а й для виховання; вона стає повноправним союзником у великій і потрібній справі виправлення та перевиховання засуджених» [79, с. 41]. Педагог також наголошував на важливості злагодженої співпраці вчителів середніх загальноосвітніх шкіл із начальниками загонів та майстрами виробництва: «... від того, як налагоджено виховну роботу безпосередньо залежить відвідуваність засудженими школи, їхні успіхи у

навчанні» [79, с. 42]. Автор зазначав, що начальники загонів у ВТК, в якій він працює, завжди йдуть назустріч у звільненні засуджених від роботи у третю зміну, створюють їм умови для самопідготовки і додаткових занять, враховують думки педагогів при складанні характеристик на засуджених, представленні їх до різних винагород. А вчителі організовують в УВП лекторії з розповсюдження педагогічних знань, основ психології, допомагають молодим недосвідченим начальникам загонів у складанні планів політико-виховної роботи [79, с. 42].

На думку Р. Клименка, специфіка шкіл при УВП полягала у тому, що у класи приходять доволі різні засуджені: за віком, інтелектом, ерудицією, характером, прагненнями, переконаннями. Тому і способи їх виправлення та перевиховання мають бути різними, орієнтованими на їхні індивідуальні особливості. Водночас зізнавався, що начальники загонів і класні керівники докладали багато зусиль для того, щоб переконати новоприбулих засуджених у тому, що середня освіта – не формальна вимога, а необхідність, продиктована вимогами часу. Ця праця не проходила даремно, після виходу на волю не один із них продовжував навчання у закладах освіти вищого рівня [79, с. 42]. Підкреслимо, що Р. Клименко був одним із небагатьох педагогів-практиків, які на основі досвіду освітньої роботи із засудженими, доводив необхідність індивідуального підходу до них. Варто брати до уваги те, що його публікація датується 1985 р., коли в СРСР назрівали певні суспільні зміни, а в радянській педагогічній думці на той час активно лунали заклики саме до індивідуалізації навчання.

Певну увагу автори в аналізованих періодичних виданнях приділяли методичній роботі освітніх закладів при УВП. Так, І. Перегрудов (керівник методичного сектору, заступник начальника управління ВТТ при УМВС Карагандинської області) у своїх дописах характеризував функції методичного відділу зазначеного управління, багато уваги приділяв питанням навчання і виховання засуджених під час уроків, висвітлював питання організації позаурочної діяльності. Автор також наголошував на

тому, що методичний відділ не заміняє освітній сектор, а лише надає методичну допомогу в керівництві навчально-виховною роботою і розробляє рекомендації вчителям, враховуючи специфіку викладання у школах при УВП. Гасло цих років – «Кожному учню – глибокі і міцні знання», перетворило методичний сектор на навчально-методичний. Його метою було підвищення кваліфікації вчителів, обмін досвідом та ознайомлення з передовими технологіями освітньої діяльності [146, с. 34].

Отож, у публікаціях радянського періоду освіта засуджених розглядалася як засіб виправлення та перевиховання, покликаний не тільки надавати їм певні знання, а й активно впливати на формування світогляду, моральних якостей, позитивних мотивів соціально корисної діяльності, поваги до прав, законних інтересів, честі й гідності інших громадян соціалістичного суспільства як передумова для більш продуктивної трудової діяльності, бо трудова зайнятість засуджених превалювала над іншими заняттями, а їхня освіта мала всіляко сприяти роботі виробничого сектору виправних установ. Водночас доцільно відзначити й певну динаміку педагогічних ідей у працях авторів зазначеного історіографічного періоду: від декларацій про корисність загальної і професійної освіти для виправлення засуджених до занурення у питання методики освітньої та виховної роботи із ними, пошуку шляхів до індивідуалізації навчального процесу.

У другий період – 1991 р. – початок ХХІ ст. – період незалежної України питання розвитку освіти у пенітенціарних закладах розглядається ширше та різнобічніше ніж у попередній – радянській. Освітню проблематику аналізували правники, педагоги та психологи.

Зокрема, С.В. Царюк зазначає, що успішне навчання злочинців підтверджує ефективний перебіг безпосередньо процесу виконання кримінальних покарань, а врахування у кримінально-виконавчій характеристиці аспекту здобуття засудженим загальної освіти, професійно-технічної чи фахової вищої освіти, безумовно, увиразнює суттєві позитивні зміни у його поведінці [252]. Адміністрація виправної колонії матиме

структуровані відомості про освітній рівень і підготовку засудженого – і зможе відповідно з урахуванням побажань, а не тільки потреб виробництва, працевлаштувати його на останньому [252, с. 167].

Педагогічна психологія стверджує, що всі основні зміни поведінки й діяльності людини упродовж її розвитку зумовлені фактом її навчання, що передбачає зміни зовнішньої (фізичної) та внутрішньої (психічної) діяльності або поведінки, завдяки яким особа досягає певної мети. Зі свого боку, рівень освіти виявляє безпосередній інтелектуальний потенціал особи та її вибір певного варіанта поведінки. Саме інтелект визначає т. зв. «базовий поведінковий репертуар», який людина формує під час певних навчальних процедур [234]. Інакше кажучи, інтелект видається механізмом не тільки опрацювання інформації, а й регулювання психічної і поведінкової активності. Зазначимо, що інтелектуальна поведінка включає такі аспекти: а) можливість стримувати власну психічну активність на різних етапах діяльності; б) мисленнєве різноспрямоване проєктування певного варіанта поведінки; в) інтелектуальний аналіз ситуації та власних поведінкових спонукань [234, с. 175]. Тому погоджуємося з думкою науковців стосовно того, що рівень освіти увиразнює потенційні можливості засудженого виконувати позитивні соціальні функції, а вплив цього чинника визначається не його формальним ступенем (тобто високим-низьким освітнім цензом), а його якісним критерієм [6, с. 339–340].

Відповідно до наукових досліджень, загальноосвітнє навчання засуджених до позбавлення волі розвиває їхній загальний кругозір, підвищує рівень інтелекту й цивілізованості, перешкоджаючи тим самим скоєнню повторних злочинів. Важливе значення у виправленні засуджених має також і професійна підготовка: що вищим є її рівень, то швидше та якісніше вони опанують виробничу професію, то ефективнішою буде їхня праця. Крім того, за допомогою загальноосвітнього та професійно-технічного навчання засуджений отримує певні знання і навички в галузі конкретної спеціальності, що, зі свого боку, сприятиме його соціальній адаптації після

звільнення з місць позбавлення волі [99, с. 380]. Додамо, що навчання у період відбування покарання суттєво відрізняється від освіти на свободі, оскільки відбувається у специфічних умовах установ закритого типу. І тут постає закономірний парадокс, неодноразово увиразнюваний науковцями: освіта, що організовується з позитивною метою (для виправлення особи), часто сприймається нею як додаткове покарання, серйозне позбавлення свободи, обмеження вільного часу. Негативне ставлення до освіти, природно, відбивається на її результативності. Отже, актуальною видається необхідність розробки та обґрунтування інших логіки та принципів освіти в установі виконання покарань для сприйняття позитивно-виховного впливу навчання як чинника ресоціалізації.

На думку Л. Ганіної, надання засудженим права на здобуття освіти свідчить про гуманізацію кримінально-виконавчої системи [32, с. 20]. Як наголошує дослідниця О.О. Дука, «...за цією ідеєю – майбутнє виправних установ» [48, с. 149].

Автори наукових студій наголошували, що, попри вагоме значення освіти для досягнення цілей процесу виконання покарання у виді позбавлення волі, цьому питанню приділяється недостатньо уваги як на практиці, так і в наукових дослідженнях. Аналіз офіційних документів та наукових публікацій давав їм підстави стверджувати про відсутність чіткого визначення поняття та змісту освіти в місцях позбавлення волі, а також її очікуваних результатів при організації і проведенні навчання засуджених.

Низка учених вказували на відсутність освіти власне серед основних пріоритетів у діяльності органів і установ ДКВС України. В опрацьованій ними відповідній документації йшлося лише про такі аспекти, як поліпшення умов тримання засуджених та осіб, узятих під варту; модернізація інженерно-технічних засобів охорони, створення сучасних охоронних, інформаційних та телекомунікаційних систем в органах і установах, що належать до сфери управління пенітенціарної служби; удосконалення системи охорони здоров'я засуджених та осіб, узятих під варту, підвищення якості медичної допомоги;

підвищення рівня організації соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими; дотримання прав дітей, які перебувають у конфлікті із законом, а також ефективності виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та діяльності персоналу органів та установ виконання покарань; модернізація підприємств установ виконання покарань. Єдиний виняток становить завдання із удосконалення системи професійної підготовки засуджених [167], яке, однак, зумовлюється потребою забезпечення роботи підприємств колоній, а не ресоціалізаційними чи іншими міркуваннями. Водночас Міністерство юстиції України вважає право засуджених на освіту одним із напрямів соціально-виховної роботи.

Фахівці в галузі кримінально-виконавчого права, окрім недоліків, на які вказує Міністерство юстиції України (слабке фінансування щодо оновлення навчальної літератури та забезпечення її достатньої кількості, недостатнє забезпечення закладів освіти технічними засобами навчання та комп'ютерною технікою, відсутність розширення кількості навчальних кабінетів), виокремлюють низку проблем в організації освіти засуджених: 1) небажання самих засуджених навчатися з тих чи тих причин; 2) недостатня професійна підготовка педагогічного персоналу; 3) неузгодженість у спільній діяльності виховників та адміністрації установ виконання покарань у сфері загальноосвітнього і професійно-технічного навчання засуджених; 4) недосконалість спільної нормативно-правової бази; 5) відсутність у чинному законодавстві України вказівки на спосіб отримання освіти (особливо стосовно дистанційного навчання, яке, на нашу думку, має розглядатися як реалізація права на отримання освіти з використанням дистанційних освітніх технологій), оскільки зазначені положення та національне законодавство про освіту, КВК України вказують лише на види й форми отримання освіти засудженими; 6) ігнорування принципів гуманізації загальної освіти в органах і установах виконання покарань [56, с. 126].

При цьому пропозиції щодо врегулювання перелічених проблем не розробляються, а проведений упродовж дослідження аналіз наукової

літератури увиразнив, що більшість наукових публікацій, починаючи ще з радянських часів, висвітлювали лише окремі аспекти освіти засуджених у контексті соціальної чи соціально-педагогічної роботи, суб'єкти, методи, форми та процедуру виховної діяльності. Названі елементи освітнього процесу в наукових дослідженнях спеціально не аналізувалися.

Однак саме представники правничих наук були одними з перших, хто дослідив питання освіти засуджених. Упродовж другого десятиліття ХХІ ст. кандидатські дисертації, в яких йшлося про освіту засуджених як правову категорію та її практичне завдання, захистили С.В. Хуторна (С.В. Сюр) (2012) і М.Ю. Чечин (2018) [250; 256]. Так, С.В. Хуторна серед основних наукових здобутків виокремлює такі три важливі чинники:

1) нове визначення поняття «навчання осіб, засуджених до позбавлення волі», – це «врегульований законодавством про освіту та кримінально-виконавчим законодавством, нормативно-правовими актами пенітенціарної служби та Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України порядок одержання освіти засудженими до позбавлення волі через безпосередню їх участь у програмах загальноосвітнього і професійно-технічного навчання з метою отримання відповідного рівня знань, а також їх виправлення та ресоціалізації»;

2) висновок, що загальноосвітнє і професійно-технічне навчання позбавлених волі є ефективним засобом їх виправлення і ресоціалізації, уможлиблюючи повернення засудженого до соціального середовища після звільнення, зокрема, отримання ним професії, працевлаштування, реалізацію власних можливостей тощо;

3) аргументованість необхідності створення Концепції з реформування навчання осіб, засуджених до позбавлення волі, в системі установ виконання покарань [250, с. 12].

Підтримуючи твердження С.В. Хуторної про обмеженість чинного законодавства лише переліком видів і форм освіти за відсутності вказівок на спосіб отримання освіти (хоча за змістом закону дистанційне навчання і є

способом реалізації права на отримання освіти з використанням дистанційних освітніх технологій) [250, с. 79], зауважимо, що наявні наукові розробки не розв'язують зазначеної проблеми. Більшість публікацій у цьому контексті також мають описовий характер і просто констатують важливість навчання засуджених для досягнення мети їх виправлення, а також містять огляд нормативних документів, що регламентують діяльність закладів освіти в установах виконання покарань.

До прикладу, С.В. Сюр (С.В. Хуторна) акцентує на тому, що професійно-технічне навчання позбавлених волі сприяє розвитку особи, збільшенню обсягу її знань про закономірності розвитку природи і суспільства, розширюючи межі світогляду, залучає їх до досягнень науки й техніки, безпосередньо впливаючи на їхнє виховання [237, с. 158]. Унеможливлюючи ігнорування у своїй роботі конче важливих питань загальноосвітнього та професійно-технічного навчання засуджених, В.Г. Павлов наголошує: оскільки сьогодні не створено достатньо аргументованих програм виправлення засуджених, а сама пенітенціарна система, на жаль, далека від досконалості, то залучення до навчання, передовсім до загальноосвітнього, видається дієвим засобом розвитку особистості, формування у неї позитивних якостей. А тому необхідно обов'язково підтримувати професійно-технічне навчання засуджених. Стосовно змісту освітньої діяльності або процедури навчання, то в цих питаннях В.Г. Павлов обмежується висвітленням базових документів, які регламентують діяльність навчальних центрів при кримінально-виконавчих установах закритого типу [139, с. 115].

Дослідник М.П. Пузирьов зазначає, що бажання засудженого навчатися відображає зміну ним своїх колишніх негативних установок (ст. 130 КВК України). Навчання у місцях позбавлення волі, на думку науковця, важливе як засіб не лише виправного впливу, а й забезпечення соціальних потреб індивіда після звільнення. Що більше, останніми роками означена проблема набула особливої актуальності, і це суттєво підвищує роль аналізованого

показника під час диференціації й індивідуалізації виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк [207, с. 214].

Натомість науковиця Л.Б. Ганіна дотримується дещо іншого погляду, пропонуючи не освіту визнавати критерієм диференціації засуджених. Вона радить організовувати професійне навчання засудженого суворо диференційовано й індивідуально, з урахуванням його бажання і ще до його направлення до відповідної установи виконання покарань (за винятком осіб, яким призначено відбування покарання в установах максимального рівня безпеки). На думку вченої, це дасть змогу враховувати професію засудженого або його бажання отримати якийсь фах, природно, з огляду на ліміт кримінально-виконавчої системи. Такий підхід стимулював би і прагнення засудженого до виправлення, звільнення й нормального життя в суспільстві [32, с. 18].

У різних наукових працях відстежуємо як максимальне розширення видів і форм освітньої діяльності протягом відбування покарання у вигляді позбавлення волі, так і їхнє значне звуження. Скажімо, аналіз проблем правового регулювання освіти позбавлених волі, проведений О.О. Дукою, дав підстави для висновку, що отримання загальної освіти (на відміну від початкової та професійної) законодавчо закріплене як основний засіб виправлення. Водночас значення профосвіти в період ізоляції надзвичайно велике, а тому її, переконані, також можна вважати засобом виправлення. Це розширить можливості адміністрації виправних установ при виборі застосовуваних засобів виправлення до певних категорій засуджених. Дослідниця О.О. Дука аналізувала не тільки освітню, а й трудову та наукову діяльність засуджених (отримання засудженими післявузівської освіти). У чинному законодавстві немає прямих обмежень для заняття в період ізоляції наукою, тому цілком логічно і слушно розглядати заняття науковою діяльністю (отримання післявузівської освіти) в установах виконання покарань альтернативою праці. Це актуально і сьогодні, тому що у багатьох

виправних установах відсутні робочі місця, і засуджені приречені на бездіяльність, звикаючи до неробства і лінощів [48, с. 148].

Натомість Г.О. Радов свого часу взагалі пропонував обмежити освіту засуджених у місцях позбавлення волі оволодінням (переважно шляхом самоосвіти) агротехнологіями. Так, обґрунтовуючи свій проєкт під назвою «Концепції, програми про родові помістя і родові поселення», він писав, що деякі засуджені не бажають вчитися, пояснюючи відмову тим, що на волі вони вже отримали освіту. Але фактично багато хто з них не вміє працювати на землі, і цього необхідно навчатися. Потрібно опановувати т. зв. агротехнології, щоб згодом застосувати на практиці отримані знання. Загальновідомо, що важливі не самі знання, а практичні вміння їх реального застосування з певною метою. А тому навчання має завершувати іспит на знання сільськогосподарських технологій, адже до роботи на землі можна допускати осіб, ознайомлених із сільськогосподарськими технологіями. Лише за таких умов можна швидко, якісно, ефективно, при мінімумі фізичних і фінансових витрат виростити екологічно чистий, хороший урожай без застосування хімічних добрив і отрутохімікатів. Головним і провідним фактором при цьому постає самонавчання, що позитивно впливає на психіку і самоконтроль засуджених [211].

Усе наведене підтверджує суперечливість поглядів науковців на питання освіти в період відбування покарання. Причини такого стану намагався окреслити Ю.С. Жариков, доводячи, що вивчення освітньої діяльності в установах виконання покарань для вчених-юристів менш привабливе, ніж для педагогів. На думку дослідника, правове регулювання освітньої діяльності в пенітенціарних установах забезпечується галузевим законодавством, а до кримінально-виконавчого законодавства включені лише окремі норми, що визначають не процес освіти, а результат її виховного впливу на засуджених і соціальну цінність як засобу їхньої ресоціалізації. Також виховний вплив за допомогою освіти передбачає залучення (зазвичай примусове) до навчання максимальної кількості засуджених, що зменшує

його (навчання) продуктивність. З погляду соціальної цінності освіта розглядається як засіб реалізації засудженими суспільно корисної діяльності [53, с. 23]. Отже, комплексне поєднання виховання й освіти в одному процесі необхідно досліджувати на міжгалузевому, комплексному рівні.

Дослідник М.Ю. Чечин дійшов висновку, що освіта як засіб виправлення ув'язнених – це спеціально організований в інтересах особи, громадянина, суспільства й держави, здійснюваний в установах, що виконують покарання у вигляді позбавлення волі, нормативно врегульований, керований і контрольований активний процес навчання і виховання, спрямований на нейтралізацію негативних рис характеру, викорінення негативних потреб (виправлення) та подальшу соціальну адаптацію, що супроводжується констатацією досягнення здобувачем освіти встановлених законодавством освітніх рівнів (т. зв. освітніх цензів). Як бачимо, законодавчо зближені освіта і професійне навчання мають на меті насамперед формування особистості того, хто навчається (становлення моральних переконань, оволодіння практичними навичками розумової та фізичної праці, розвиток нахилів, інтересів, здатності до соціального самовизначення). Науковець закликає доповнити чинний кримінально-виконавчий закон окремим розділом, присвяченим питанням загальної і професійної освіти, професійного навчання позбавлених волі. У цьому розділі необхідно закріпити положення стосовно: 1) дефініції освіти; її структурних елементів; принципів і механізму реалізації прав та обов'язків осіб, позбавлених волі, у сфері загальної та професійної освіти, професійного навчання; 2) установ і органів, які здійснюють і контролюють освітню діяльність у місцях позбавлення волі; 3) процедури отримання освіти різних рівнів або її припинення за умов направлення засуджених за порушення режиму відбування покарання в ізольовані приміщення [256]. Назагал, висловлені пропозиції видаються цілком виправданими і обґрунтованими, а отже, вважаємо, потребують підтримки.

Як слушно зауважує Ю.В. Шинкарьов, освітня діяльність у пенітенціарній установі у контексті соціальної та педагогічної доцільності має передбачати бінарну цільову структуру, поєднуючи функції виправної програми і виховні засоби, що уможлиблює соціальну адаптацію засуджених у постпенітенціарний період. Враховуючи вищезазначене, зміст освіти має включати компоненти, орієнтовані на:

а) усвідомлення учнями своєї суб'єктно-акторської позиції упродовж навчального і практичного пізнання;

б) засвоєння й активну реалізацію учнями категорій «бути» і «вміти» як векторів продуктивної реалізації людини в житті;

в) спонукання учнів до самонавчання протягом усього життя як ефективного механізму взаємодії людини з навколишнім світом і вираження траєкторій самовизначення у професійній та соціальній сферах;

г) формування в учнів низки стратегій розумової діяльності, що сприяють розв'язанню численних практичних проблем, здійсненню обґрунтованого вибору;

д) вираження в учнів активного бажання і здатності до діалогу як засобу контакту з довкіллям [259].

А освітні програми, що реалізуються у закладах освіти кримінально-виконавчої системи, необхідно орієнтувати передовсім на формування у засуджених толерантних стратегій мислення і діяльності на основі вираження ідеалу толерантності на прикладах з історії наукового пізнання і демонстрації неефективності силових методів розв'язання проблем різної масштабності. Реалізацію освітніх програм у пенітенціарних установах необхідно здійснювати з урахуванням принципу культуровідповідності навчання, «залучення» учнів до раніше недоступного їм простору загальнолюдської культури, що сприяє вилученню засуджених із традиційного для них кримінального середовища, ознайомленню із загальнолюдськими цінностями, відмові від кримінальних способів урегулювання проблем [259, с. 37].

Правники А. Градецький, М. Кутєпов, М. Кутах, О. Прасов у своїх публікаціях ведуть мову про освіту засуджених як чинник ресоціалізації. Позитивною стороною їхніх досліджень є залучення міжнародного досвіду щодо освіти засуджених, цитування низки важливих міжнародних документів у цій сфері. Водночас вони заторкують питання вищої освіти засуджених, висвітлюють співпрацю між Державною кримінально-виконавчою службою України і Українським центром оцінювання якості освіти, а також розкривають позитивні якості дистанційної освіти для реалізації права засуджених на освіту. На їхню думку, дистанційна освіта забезпечує засудженим рівні з іншими громадянами можливості здобуття освіти (а це сприяє реалізації їхнього конституційного права на освіту), надає їм додаткову гарантію щодо вибору професії, відводить на вивчення дисципліни нерегламентований відрізок часу (а це особливо важливо в умовах дії Правил внутрішнього розпорядку в УВП), сприяє активнішому включенню засуджених в освітній процес через можливості спілкування з викладачами та іншими здобувачами освіти в дистанційному форматі [37, с. 53; 103, с. 50; 164, с. 226]. З іншого боку, А. Градецький та М. Кутєпов не зовсім виправдано сплутали поняття «дистанційна освіта» із можливістю доступу засуджених до різних, з-поміж іншого, наукових та освітніх джерел інформації за допомогою мережі Інтернет.

Водночас треба підтримати низку пропозицій М. Кутєпова, який, зокрема, рекомендував розробити Концепцію розвитку безперервної освіти в УВП на найближчу перспективу, врахувавши при цьому міжнародний досвід. Важливою є пропозиція щодо розвитку і впровадження сучасних форм співпраці наукових та освітніх установ, неформальних освітніх організацій, державних органів і УВП щодо вдосконалення організаційних і правових засад та механізмів освіти засуджених. Науковець також пропонує внести зміни до чинного законодавства з питань освіти й виконання кримінальних покарань, якими спростити порядок надання засудженим необхідного їм

спектру освітніх послуг [103, с. 51]. На жаль, вчений не уточнює, які саме зміни він має на увазі.

Поділяємо думку А. Градецького, відповідно до якої одна з головних цілей освіти (зокрема, вищої) в пенітенціарній установі полягає у зміні ролі засудженого з об'єкта на суб'єкт громадської дії. «Система освіти сприяє розвитку здатності індивіда до відтворення й удосконалення життя соціально-організаційними, інституційними засобами, а це не що інше, як формування соціальної суб'єктності – системи прийомів, які розвивають здатність людини результативно брати участь у громадському житті, вирішувати соціально значущі проблеми. Найважливішим показником й одночасно визначальним чинником становлення та розвитку індивідуальної й соціальної суб'єктності в умовах сучасного суспільства є система цінностей і ціннісних орієнтацій індивіда, що актуалізує мету досягнення життєвого успіху. Зумовлена цінностями суб'єктність засуджених виявляється в специфічній життєвій стратегії суб'єкта, яку називають життєвою стратегією самореалізації» [37, с. 54], – стверджує науковець.

У статті Н. Сметаніної та Т. Граб наведено приклади здобуття вищої освіти засудженими в Україні, а також перелічено актуальні статті Європейських пенітенціарних правил, які зобов'язують надавати можливості засудженим здобувати освіту різного рівня. Водночас дослідниці акцентують увагу на реалізації програми «Освіта», участь в якій засуджених є складовою частиною процесу виправлення і ресоціалізації, становлення відповідної до життєвих норм життєвої позиції. Роботу щодо реалізації програми «Освіта» проводить соціально психологічна служба УВП у взаємодії з іншими структурними підрозділами установи із залученням органів управління освітою та закладів освіти [221, с. 187]. Дослідниці аналізують доволі різні організаційні підходи до забезпечення права засуджених на освіту у США, Швеції, Фінляндії, Франції. Ведучи мову про Україну, констатують, що держава сьогодні не може забезпечити рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, талантів, всебічного розвитку, зокрема і в

УВП. Так, не усі загальноосвітні заклади спроможні забезпечити достатній рівень знань для вступу до закладів вищої освіти, не в однакових умовах перебувають учні міських і сільських шкіл тощо. Подібна ситуація і в пенітенціарній системі, де складне матеріальне становище не завжди дає можливість надавати якісну освіту засудженим [221, с. 188]. Відзначимо, що порівняльний аналіз реалізації права засуджених на освіту в Україні та деяких інших країнах здійснила Я. Пшеничка [208].

Сугололосні з попередніми авторами думки висловлює Ю. Кернякевич-Танасійчук. Зокрема вона актуалізувала міркування російської дослідниці К. Щепкіної, яка задля піднесення «пенітенціарної освіти» пропонувала такі ідеї: 1) поступові перетворення формальної системи освіти засуджених шляхом розширення видів і форм додаткової освіти, зокрема неформальної та інформальної; 2) інтеграція освітніх установ, які діють в освітньому просторі УВП, для усунення паралельних функцій та створення і реалізації ефективних умов виправлення засуджених; 3) перехід на багаторівневу систему професійної підготовки; 4) оптимізація змісту професійної освіти з огляду на потребу здобуття засудженими компетентностей, які потрібні на ринку праці; 5) ревізія і модернізація ресурсної бази освітньої інфраструктури УВП із використанням можливостей закладів вищої освіти; 6) створення системи методологічної, методичної та кадрової підтримки функціонування освітніх центрів у пенітенціарній системі [78, с. 77]. Відзначимо, що ідея стосовно інтеграції освітніх установ, які функціонують в освітньому просторі УВП, та створення єдиних освітніх центрів, на перший погляд видається привабливою, насамперед з огляду на можливу економію фінансових затрат. Проте така централізаційна перспектива може призвести до порушення різнорівневості освіти й потребуватиме внесення змін не лише до законодавства, яке регулює пенітенціарну систему, але й загалом до системи освіти в Україні.

Автори колективної монографії «Формування оптимальної моделі залучення засуджених до праці» (2022), детально розглядають правові засади

освіти засуджених, згадують про програми диференційованого виховного впливу «Освіта», «Професія», «Правова просвіта», визначені наказом Міністерства юстиції України (№ 1418/5 від 16 травня 2016 р.), де розкрито позитивні сторони Порядку організації здобуття повної загальної середньої освіти засудженими до позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі, а також неповнолітніми особами, взятими під варту (Постанова Кабінету Міністрів України № 526 від 25 червня 2020 р.), розкривають зміст понять «індивідуальна форма освіти», «інституційна форма освіти» тощо. У зазначеній праці проаналізовано Положення про навчальний центр при кримінально-виконавчій установі закритого типу (2013), Положення про професійно-технічне училище при спеціальній виховній установі (2018). Проте спираючись на праці М.Ю. Чечина, у зазначеній монографії констатовано доволі формальне, безініціативне ставлення до освіти засуджених у більшості УВП України. Трапляються випадки скасування навчальних занять для засуджених у разі необхідності виконання виробничих замовлень, отриманих підприємствами при УВП. Наголошувалося, що дії адміністрації УВП можуть призвести до ліквідації закладів освіти, які функціонують при колоніях, передусім через брак фінансування, оскільки в КВК України немає прямого припису щодо обов'язковості фінансування закладів освіти при УВП. Ситуація ускладнюється незадовільним фінансуванням пенітенціарної системи з боку держави, що було особливо помітно на межі ХХ–ХХІ ст., коли УВП отримували кошти у розмірі 40 % від потреб. Безумовно, це впливає на стан матеріально-технічного забезпечення освіти, передусім загальної середньої та професійно-технічної. Ця проблема й досі залишається не розв'язаною [248, с. 254].

Автори монографії підкреслюють важливе значення права засуджених користуватися мережею Інтернет. У 2021 р. Державна кримінально-виконавча служба України оголосила «рік реалізації права засуджених на користування Інтернетом», а тому спрямувала зусилля на створення умов

щодо використання освітніх онлайн-платформ з безкоштовними онлайн-курсами для засуджених. Саме тоді вдалося розробити та реалізувати проєкт «Цифрові навички», який спрямовувався на формування у засуджених, які перебували на етапі підготовки до звільнення, навичок користування цифровими ресурсами [248, с. 255]. З іншого боку, дослідники вказали на інші здобутки у справі налагодження механізмів здобуття освіти засудженими, відзначивши, проте, низку проблем, серед яких недосконалість КВК України щодо регулювання здобуття засудженими фахової передвищої, вищої освіти, освіти дорослих. Враховуючи цю обставину, рекомендували Міністерству освіти і науки України, Міністерству юстиції України за участі Державної кримінально-виконавчої служби України розробити «Стратегію розвитку освіти засуджених до позбавлення волі впродовж життя» на підставі соціально-демографічного профілю, криміногенного складу контингенту засуджених та з урахуванням міжнародних документів, до яких приєдналася Україна. На переконання авторів монографії, така «Стратегія...» має забезпечувати широкий вибір освітніх програм та заходів залежно від кримінально-виконавчої характеристики засуджених, передбачати розширення спеціальностей та професій, що пропонуються засудженим, які здобувають професійну (професійно-технічну) освіту, з урахуванням потреб ринку праці; містити низку дієвих заходів, спрямованих на широке впровадження інформаційно-комунікаційних технологій як допоміжного засобу навчання або ж самостійної форми здобуття фахової передвищої, вищої освіти чи освіти дорослих. Як узагальнення, доступ засуджених до освіти має бути максимально наближеним до можливостей реалізації права на освіту вільними громадянами та здобуття ними якісної освіти на будь-якому освітньому рівні [248, с. 258–259].

На наше переконання, думка про розробку і впровадження у життя зазначеної «Стратегії...» є цілком слушною, однак цьому процесу повинні передувати зміни до КВК України (передусім до статей 125 і 126), до Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» (2005).

Водночас необхідно брати до уваги проєкт Закону України про пенітенціарну систему (2021), підготовлений Кабінетом Міністрів України, і який повторює застарілу норму про те, що адміністрація УВП та СІЗО зобов'язана організовувати загальноосвітнє та професійно-технічне навчання засуджених і ув'язнених (але не інші рівні освіти і форми навчальні).

Незважаючи на раціональні міркування вказаних фахівців, вони не надають чіткого визначення поняття «освіта засуджених і ув'язнених», її видів, суб'єктів, змісту й мети в місцях позбавлення волі, не увиразнюють її роль протягом виконання кримінальних покарань. Звичайно, від змісту конкретного наукового поняття чи категорії, від точного окреслення їхніх меж та сфери застосування залежить специфіка компетенції посадових осіб, які беруть участь у цьому процесі або забезпечують його. Але така невизначеність є не єдиною проблемою. Як показав проведений аналіз, сьогодні у науковців нема єдності ще й у визначенні місця освіти упродовж виконання покарання у вигляді позбавлення волі: з одного боку, освіта певних видів постає самостійним засобом виправлення й ресоціалізації засуджених, проте з іншого – її включають або до змісту соціально-виховної роботи, або виховання як складової останньої. Крім того, враховуючи значні недоліки в роботі кримінально-виконавчої служби, системні вияви порушення базових прав засуджених, що встановлюються як міжнародними моніторинговими групами, так і в рішеннях Європейського суду з прав людини, наразі питання освіти засуджених у контексті їхніх прав не були достатньо висвітленими.

Дослідники І. Яковець, В. Пивоваров, В. Ворожбіт-Горбатюк у 2023 р. охарактеризували низку викликів щодо вдосконалення правових можливостей засудженим здобути освіту різних рівнів [160]. Серед них відзначимо такі: 1) потребує уваги правове визначення освіти, навчання, змішаного навчання, дистанційної освіти, компетентнісного підходу, напрямів виховання, ресоціалізаційного виховного впливу, інших понять з урахуванням об'єктивних характеристик і порядку організації освітнього

процесу в установах виконання покарань; 2) розроблення і нормування способів співпраці закладів освіти, наукових установ, пенітенціарних структур, представництв громадських об'єднань, місцевих громад, культурно-освітніх центрів, інших соціальних інституцій для забезпечення сучасної формальної, інформальної освіти засуджених в установах виконання покарань з дотриманням принципів рівності, недискримінації, інклюзивності; 3) розроблення організаційного, змістового і методичного психолого-педагогічного супроводу засуджених в реалізації ними індивідуальної освітньої траєкторії і отримання освіти за формою педагогічного патронажу, здійсненні компенсуючого, відновлювального навчання з метою подолання освітніх втрат чи функціональної неграмотності [160, с. 92]. Водночас зазначені вчені виступали за системний моніторинг освітніх потреб засуджених у пенітенціарній системі України, співвідношення програм професійної освіти із запитами працедавців, актуалізацію дуальної освіти тощо.

Певну, хоч і незначну увагу питання освіти засуджених присвячували дослідники історії пенітенціарної системи України. Зокрема, М. Яцишин описав становлення та формування вітчизняної кримінально-виконавчої політики, її внутрішні й зовнішні історичні передумови та фактори впливу, вплив кримінально-виконавчої політики на стан законотворчої діяльності щодо забезпечення нормативної бази кримінально-виконавчої системи у роки незалежності України. Крім того, вчений відзначав потребу поліпшення матеріально-технічної бази загальної та професійно-технічної освіти засуджених [265, с. 176]. Розвиток пенітенціарної системи України окреслили С. Богунов, О. Дука, І. Копотун [224], О. Бандурка [2], Р. Казак, Ю. Рідкобород, А. Мелаш [73]. На жаль, доводиться констатувати, що історія становлення освітніх практики у пенітенціарній системі України розкрита доволі узагальнено.

Значну увагу питанням освіти засуджених присвячували представники педагогічної науки, фахівці з пенітенціарної педагогіки. Зокрема, відзначимо праці навчально-методичного характеру В. Дрижака [47], В. Кривуші [95],

В. Синьова, Г. Радова, О. Беци [144], С. Замули, В. Костенка, В. Мандри [138], Т. Авельцевої, З. Бондаренко [222]. Зазначені вчені вважають підвищення освітнього рівня засуджених одним із важливих завдань виховної роботи з ними, а застосування комплексу заходів різного, зокрема, й освітнього характеру, – компонентом соціально-виховної роботи із засудженими [38, с. 7]. Зі свого боку, О. Караман включає освітні заходи до змісту професійної соціально-педагогічної роботи із засудженими як ключовий аспект їхньої майбутньої ресоціалізації та подальшої інтеграції в соціум, усебічного розвитку, саморозвитку та самореалізації на основі використання ресурсів особистості, пенітенціарного закладу, громади і держави [76, с. 69]. Подібну концепцію підтримує Міністерство юстиції України: поліпшення якості загальноосвітнього та професійно-технічного навчання засуджених і зменшення питомої ваги осіб, які при звільненні з місць позбавлення волі не мають повної середньої освіти, професії або робітничої спеціальності, згадується цим органом саме з-поміж пріоритетних завдань соціально-психологічної служби органів і установ виконання покарань.

Однак видається більш обґрунтованою теза О. Таволжанського про те, що т. зв. «заходи соціально-виховної роботи, зокрема, загальноосвітнє та професійно-технічне навчання, переважно є елементами зовсім інших видів діяльності або окремими засобами виправлення» [239, с. 29]. Правильність такого підходу підтверджується і законодавчими положеннями, зокрема, змістом ст. 6 КВК України, яким загальноосвітнє та професійно-технічне навчання поряд із соціально-виховною роботою проголошуються засобами виправлення і ресоціалізації засуджених.

У 2011 р. побачив світ посібник С. Харченка, О. Караман, Н. Краснової «Пенітенціарна педагогіка», в якому розкривалася історія розвитку соціально-педагогічної допомоги засудженим в Україні та за кордоном, з'ясовувалися особливості виховного процесу в пенітенціарних установах, характеризувалися формально-змістові аспекти методичної роботи в УВП і

СІЗО, окреслювалися особливості процесу виховання засуджених – неповнолітніх, жінок, молоді [145]. Попри виразний акцент на соціально-виховній роботі в закладах пенітенціарної системи, автори посібника певну увагу присвячували й питанням освіти, яку визначали як «процес педагогічно організованої соціалізації, здійснюваної на користь особистості і суспільства» [145, с. 13]. Забезпечення освіти засуджених науковці трактували як ознаку виправно-виховного правосуддя, яке прийшло на зміну репресивно-каральному [145, с. 76]. Окрім того, вели мову про необхідність диференційованих освітніх, виховних і соціальних програм, пропонували модель Ювенального виправного центру Державної кримінально-виконавчої служби України, який би зосереджувався над комплексним розв’язанням проблем, пов’язаних із виправленням засуджених [145, с. 95].

Відзначимо, що автори посібника розмежовували питання освіти і виховання засуджених, вели мову про окремі програми освіти і виховання. З іншого боку, вони трактували освітні установи при УВП як механізми для реалізації масового виховного впливу на засуджених [145, с. 116]. У посібнику наголошувалося: «Навчання ув’язнених – теж засіб їх виховання. Воно здійснюється за двома напрямками: загальноосвітня підготовка (відвідування загальноосвітньої школи) і професійне навчання (у процесі професійно-технічного навчання і праці), яке спрямоване на отримання професії, необхідної укладенням після звільнення» [145, с. 172]. У рамках соціально-реабілітаційної роботи із засудженими дослідники виділяли такі напрями виховної дії: правовий, трудовий, фізичний, духовний, етичний, освітній. При цьому наголошували, що у процесу підвищення освітнього рівня засуджених зростає їхня загальна культура, а отже, цей напрям стосується всіх аспектів особистості засудженого: етичного, трудового, правового, фізичного тощо [145, с. 160]. Такі твердження, на наш погляд, не у всьому відповідають поширеним в педагогічній науці загальноприйнятим трактуванням педагогічних понять. На нашу думку, поняття «освіта» значно ширше, а отже, включає процеси навчання, виховання і розвитку особистості.

Тож погляд на освіту як складовий аспект системи виховання засуджених потребує перегляду і корекції.

Значну увагу С. Харченко, О. Караман, Н. Краснова зосередили на питаннях взаємодії вчителів загальноосвітніх шкіл, викладачів навчальних центрів, професійно-технічних училищ, співробітників відділу соціально-виховної та психологічної роботи. Автори виокремили такі напрями взаємодії: а) обмін професійною інформацією: викладачі шкіл постійно інформують вихователів про ставлення засуджених до навчання, їхню дисципліну, здібності, риси характеру, недоліки тощо; начальники загонів регулярно повідомляють викладачам навчальних центрів, ПТУ і вчителям школи про виробничу діяльність, працю засудженого, його поведінку в побуті і на виробництві, участь у суспільному житті загону і колонії; б) суспільна підготовка і проведення заходів на рівні школи, класу або ж усієї колонії (сюди зараховують участь вихователів у діяльності педагогічних рад шкіл, навчальних центрів і ПТУ, де вони спільно обговорюють заходи заохочення і покарання осіб, які навчаються, методи спільної дії щодо них, визначають ставлення окремих осіб до освіти, виявляють особливості і мотиви їхньої поведінки); в) проведення спільної індивідуальної роботи, спільне вивчення особистості засудженого, який здобуває освіту; г) залучення співробітників виробничої служби до виховної роботи [145, с. 155].

Крім того, С. Харченко, О. Караман, Н. Краснова наполягали на потребі вивчення у загальноосвітніх школах при УВП навчального предмету «Основи ринкової економіки», що у поєднанні з участю засуджених у «школі передового досвіду», відвідування лекцій, бесід на виробничо-технічні та економічні теми, сприятиме формуванню у них правильного ставлення до праці [145, с. 155–156]. «Головне значення загальноосвітнього процесу полягає у формуванні позитивних інтересів і потреб засудженого. Загальноосвітня і професійна підготовка засуджених може розглядатися в різних аспектах – як засіб виховання, як умова застосування інших засобів виправлення і перевиховання, як спосіб успішної адаптації засуджених після

звільнення, як чинник забезпечення нейтралізації негативних наслідків відбування покарання у вигляді позбавлення волі» [145, с. 164], – цілком слушно зауважили автори. Згідно з ними, стимулювання засуджених до підвищення рівня освіти може здійснюватися шляхом поліпшення умов життя засуджених, проведення різноманітних конкурсів серед них, клопотання перед адміністрацією установи про заохочення засудженого, його умовно-дострокове звільнення. Показником правильної політики в освітній сфері УВП фахівці вважали існування і активну діяльність внутрішньої організації (осередку, гуртка) із самоосвіти засуджених. У її розбудові можуть брати участь засуджені, які мають вищу або середню спеціальну освіту, студенти заочної форми навчання та ін. Основні види діяльності самодіяльної організації – лекційна робота у відділеннях соціально-психологічної служби, консультації для учнів школи, навчальних центрів ПТУ, допомога начальникам відділень соціально-психологічної служби у проведенні бесід, диспутів, відеоуроків [145, с. 164–165].

Методику соціально-виховної роботи із засудженими аналізували й опрацьовували С. Чебоненко, В. Дрижак, В. Новак [254], П. Вівчар [22], приділяючи увагу й питанням освіти. О. Караман, характеризуючи напрями і зміст соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими, вказувала на важливе значення реалізації програм «Освіта», «Професія», «Правова освіта», насамперед на їхній організаційно-методичний потенціал [77, с. 107]. У праці Т. Пантюк висловлено підтримку ідеям британського дослідника Дж. Стоммела, який привертав увагу до необхідності визначати позитивну стратегію освіти засуджених як умову не лише їхнього майбутнього успішного життя, але й як важливий напрям розвитку громадянського суспільства, де кожен має право змінити своє життя на краще [140, с. 9].

З-поміж сучасних праць відзначимо публікації О. Купця, який аналізує проблематику морального виховання засуджених [101]. Дослідник, констатує відсутність системного і належно організованого морального виховання у відвідуваних засудженими закладах освіти загальноосвітнього

чи професійного рівня, відстоює необхідність впровадження індивідуальних програм виховання засуджених, які враховували б не лише мотиви і важкість злочину, але і їхні особистісні якості та риси характеру. При цьому рекомендував об'єднувати навколо виконання зазначених програм фахівців не лише відповідних підрозділів УВП, але й освітніх інституцій [101, с. 153]. З іншого боку, О. Купець не ігнорує масові форми роботи із засудженими, які також можуть реалізовуватися в загальноосвітніх школах, навчальних центрах ПТУ при УВП, і спрямовуватися на утвердження моральних цінностей [102, с. 38]. Схожі міркування висловлювали О. Невмержицька [117], М. Галів та А. Федорович [31], Г. Білавич [11], О. Петренко, Г. Пустовіт, О. Олексюк, І. Поліщук [149], С. Горенко [36]. Зазначені автори підкреслювати необхідність створення сприятливого освітнього середовища, в умовах якого формуватимуться моральні засади засуджених, зокрема неповнолітніх. При цьому актуалізували питання відповідального ставлення працівників пенітенціарних установ до задоволення потреб засуджених в освіті і моральному вдосконаленні.

Складові аспекти виховання засуджених у навчальній діяльності окреслила Н. Краснова, яка наголошувала на потребі взаємодії викладачів, учителів різних дисциплін, необхідності створення ділової атмосфери і творчого настрою під час навчальних занять. Водночас дослідниця вказувала на такі завдання педагогів, які працюють із засудженими: передбачати їхні мотиви навчальної діяльності; правильно планувати навчальну діяльність та її результати; чітко розподіляти обов'язки поміж собою; уміти ставити і мотивувати майбутню навчальну діяльність; знати особливості окремих засуджених, різних груп, і з урахуванням цього будувати навчальну діяльність; правильно обирати і обґрунтовувати адекватні об'єкту діяльності засоби і способи; уміти мобілізувати для досягнення поставленої мети знання, уміння, навички засуджених; заздалегідь проєктувати очікувану реакцію засуджених на навчально-виховні вимоги [90, с. 86]. Безумовно, ці

вимоги мають загальнопедагогічний характер, однак їх необхідно проєктувати на специфічні умови освітньо-виховної роботи із засудженими.

Питання здобуття засудженими загальної і професійної освіти як засобу ресоціалізації висвітлив М. Березньов. На його думку, у сучасних умовах потрібно орієнтуватися на якісно новий рівень професійної підготовки засуджених. Це має бути система технічних, соціальних та економічних вимог до розвитку продуктивних здібностей на рівні стандартів. Чинна система орієнтації не на ринок праці, а на потреби виробництва в колонії, на переконання автора, не сприяє виправленню засуджених, їхньому поверненню до продуктивного суспільного життя, а також стримує розвиток підприємств при УВП, які не дбають про розвиток людського потенціалу [9, с. 234]. У підсумку, дослідник закликав не лише дбати про удосконалення професійної освіти засуджених, але для них «відкрити двері вузів». Це дасть багатьом із них змогу після звільнення продовжити освіту. З іншого боку, засуджені, які здобуваю вищу освіту, за твердженням персоналу УВП, стають більш дисциплінованими і менш дратівливим у стресових ситуаціях, у них розширюється коло інтересів, з'являються сподівання про нормальне життя [9, с. 235]. Не можна не погодися з такими спостереженнями.

У праці О. Конопацької та Ю. Матвєєвої розкрито значення освіти дорослих для ресоціалізації засуджених. Освіту дорослих засуджених дослідниці трактують як один із важливих чинників профілактики рецидивної злочинності. Водночас констатують певну обмеженість доступу засуджених до програм безперервної освіти. Серед причин такої ситуації називають складне економічне становище у державі, недосконалість чинного законодавства, яке не дозволяє доповнити спектр освітніх послуг програмами неформальної освіти. У результаті дослідниці наголошували на потребі розробки «Концепції розвитку безперервної освіти в УВП ДПтС України» [86, с. 183–184]. Безумовно, на сьогодні на рівні держави зроблено крок для забезпечення доступу засуджених до програм неформальної та інформальної освіти.

Питання вищої освіти засуджених як педагогічну проблему розкрито у працях М. Галіва та О. Невмержицької. Дослідники проаналізувати стан освіти засуджених у Польщі наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., вказали на досвід здобуття польськими засудженими вищої освіти інженерного спрямування [30]. Характеризуючи можливості здобуття вищої освіти засудженими в Україні, М. Галів навів деякі статистичні показники щодо складання ними ЗНО / НМТ, вступу і навчання в ЗВО, окреслив труднощі забезпечення дистанційної освіти. При цьому він виокремив низку складних, проблемних моментів щодо розширення можливостей засуджених здобути вищу освіту, а також запропонував розробити «Порядок організації здобуття фахової передвищої і вищої освіти засудженими до позбавлення волі» [29].

Отже, представлене у науковій літературі опрацювання проблематики освіти засуджених в пенітенціарній системі України відбувалося у межах двох історіографічних періодів: 1) 50-ті рр. – початок 90-х рр. ХХ ст.; 2) початок 90-х рр. ХХ ст. – перша чверть ХХІ ст. Перший період характеризувався появою перших наукових і публіцистичних праць щодо системи виправно-трудових та виховно-трудових таборів і колоній, правового забезпечення їхньої діяльності, регламентації прав і обов'язків засуджених і ув'язнених, зокрема й щодо освітніх питань. У публікаціях радянського періоду освіта засуджених розглядалася як засіб виправлення та перевиховання, який покликаний не тільки надавати їм певні знання, а й активно впливати на формування світогляду, моральних якостей, позитивних мотивів соціально корисної діяльності, поваги до прав, законних інтересів, честі і гідності інших громадян соціалістичного суспільства. Для другого періоду стали актуальними пошуки шляхів поліпшення матеріальних, медичних, соціально-психологічних, соціально-педагогічних умов утримання засуджених і ув'язнених, розширення проблемно-тематичних аспектів наукових студій у річизці реалізації прав засуджених на освіту. Найбільшу увагу вчених привертала правові аспекти забезпечення освіти засуджених. У працях представників юридичних наук (А. Градецький, Л. Ганіна, О. Дука,

М. Кутєпов, С. Сюр (С. Хуторна), О. Прасов, В. Павлов, Г. Радов, М. Чечин, Ю. Шинкарьов та ін.), не просто наводилася характеристика законодавчої бази, але й вказувалися шляхи до її вдосконалення задля повноцінної реалізації права засуджених на освіту. Фахівці з пенітенціарної педагогіки (В. Дрижак, О. Караман, В. Кривуша, Н. Краснова, В. Синьов, О. Таволжанський, С. Харченко тощо) зосереджували увагу на питаннях соціально-виховної роботи із засудженими, часто декларуючи підвищення їхнього освітнього рівня як важливе завдання виховної роботи з ними, а застосування комплексу заходів різного, з-поміж іншого, й освітнього характеру, вважали компонентом соціально-виховної роботи із засудженими. Низка вчених аналізували роль освіти в справі морального виховання (Г. Білавич, П. Вівчар, С. Горенко, О. Купець, О. Петренко, Т. Пантюк, А. Федорович та ін.), а також розкривали засадничі перспективи розвитку освіти засуджених (М. Галів, О. Невмержицька, О. Конопацька, Ю. Матвєєва тощо). Назагал доводиться констатувати недостатню опрацьованість питань історичних трансформацій соціально-педагогічних умов освіти засуджених у пенітенціарній системі України.

1.2. Характеристика базових понять дослідження

Одним із визначальних теоретико-методологічних фундаментів наукового дослідження є категоріально-понятійний апарат, який дає змогу чітко сформулювати висхідні позиції осмислення проблеми. До базових понять нашого дослідження відносимо: «освіта», «навчання», «освітній процес», «соціально-педагогічні умови», «пенітенціарна система» та «пенітенціарна педагогіка».

Ми намагатимемось розкрити їх опираючись, в першу чергу, на визначення, запропоновані у сучасному кримінально-виконавчому праві, оскільки предметом нашого дослідження є розвиток освіти у пенітенціарних закладах.

З цією метою розглянемо КВК України. Так, у ст. 107 («Права і обов'язки засуджених до позбавлення волі») вказано з поміж інших прав на право засуджених *отримувати освіту* відповідно до законодавства України про освіту, згідно з положеннями даного Кодексу та нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України; у ст. 123 («Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі») мова ведеться про *підвищення загальноосвітнього рівня* засуджених; а у ст. 125 вітчизняного КВК («Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення волі») передбачається доступність і безоплатність *здобуття* повної загальної середньої *освіти* засудженим в освітніх установах, що діють при установах виконання покарань відповідно до законів України «Про освіту» і «Про загальну середню освіту». Щодо засуджених, які мають бажання працювати над підвищенням свого загальноосвітнього рівня, не дивлячись на вік, держава гарантує належні умови для самоосвіти, для продовження навчання в загальноосвітніх закладах при виправних та виховних колоніях, які функціонують за підтримки місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування. Сучасний дослідник у галузі кримінального права Ю.М. Чечин констатує, що зазначені заклади освіти «створюються у разі їх потреби, за наявної необхідної матеріально-технічної та науково-методичної бази, педагогічних кадрів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України» [255, с. 84]. Як відомо, учні цих шкіл забезпечуються підручниками, зошитами та письмовим приладдям безплатно. При установах виконання покарань також діють курси професійного навчання робітників на виробництві. Їх відвідують засуджені, які не мають робітничої професії, за якою могли б працевлаштуватися в конкретній колонії [255, с. 84].

Як зазначає М.Ю. Чечин, у науковій літературі при характеристиці соціально-демографічних ознак особи злочинця також виокремлено його *освіту* та *освітній рівень* [255, с. 85], а у кримінально-виконавчому праві і законодавстві загальноосвітнє і професійно-технічне *навчання* постають як

основні засоби виправлення й ресоціалізації засуджених (ч. 3 ст. 6 КВК України).

Наведена термінологічна розгалуженість суттєво знижує ефективність освіти засуджених протягом відбування ними покарання у вигляді позбавлення волі. Крім того, ще в радянську добу значення освіти в місцях позбавлення волі було невиправдано звужено відповідно до первинних і нагальних потреб як самої системи виконання покарань, так і осіб, які утримувалися в її установах. Так, М.О. Стручков вбачав призначення освіти в пенітенціарній установі у знищенні «...того розумового мороку, в якому закорінені порок і злочин, у пропагуванні моральних ідеалів і життєвих цінностей» [233, с. 136]. Саме тому створення шкіл у виправно-трудових і виховних колоніях того часу передбачало надання кожному засудженому можливості набути потрібні технічні і загальноосвітні знання.

На початковому етапі розвитку закладів освіти при виправно-трудових установах основним їхнім освітнім завданням була ліквідація неписьменності серед засуджених, що й визначало зміст і значення освіти в місцях позбавлення волі. І хоча з часом освітні завдання в пенітенціарній системі дещо змінювалися, це суттєво не впливало на стан нормативно-правового регулювання та наукової розробки в означеній сфері. Пізніше фактично єдиним офіційним документом із питань освіти засуджених, що мав певні ознаки нормативності, вважалися видані ще у 1976 році «Методичні рекомендації з організації позакласної виховної роботи з учнями-засудженими у загальноосвітніх школах» [244, с. 193].

Незважаючи на те, що Міністерство юстиції України постійно звітує про вдосконалення нормативно-правової бази у сфері регулювання виконання кримінальних покарань, у сучасній Україні так і не ухвалено жодного нормативного акту, який би визначав порядок організації освіти засуджених в установах виконання покарань (навіть у загальному вигляді), що значною мірою гальмує освіту у ВТК.

Аби глибше зрозуміти значення освіти засуджених у період відбування ними покарання, необхідно насамперед з'ясувати сутність понять «*освіта*» і «*навчання*».

У чинних законодавчих актах із цих питань, до речі, також відсутнє єдине розуміння наведених термінів. Так, Законом України «Про загальну середню освіту» передбачається, що «...загальна середня освіта – це *цілеспрямований процес* оволодіння систематизованими знаннями про природу, людину, суспільство, культуру та виробництво засобами пізнавальної і практичної діяльності, результатом якого є інтелектуальний, соціальний та фізичний розвиток особистості, що сприяє її подальшій освіті і трудовій діяльності. Загальна середня освіта постає обов'язковою головною складовою т. зв. безперервної освіти «упродовж життя» і має на меті всебічний розвиток особистості шляхом навчання та виховання на загальнолюдських цінностях та принципах науковості, полікультурності, світського характеру освіти, системності, інтегративності, єдності навчання і виховання, на засадах гуманізму, демократії, громадянської свідомості, взаємоповаги між націями й народами в інтересах людини, родини, суспільства, держави(ст. 3)» [169].

У Законі України «Про вищу освіту» остання тлумачиться як «...сукупність систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, інших компетентностей, здобутих у вищому навчальному закладі (науковій установі) у відповідній галузі знань за певною кваліфікацією на рівнях вищої освіти, що за складністю є вищими, ніж рівень повної загальної середньої освіти (ст. 1)» [168]. Закон України «Про освіту» не містить чіткого визначення останньої, наголошуючи у преамбулі, що «...освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного й культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями й культурою, та держави» [195]. Крім того, у ст. 1 відстежуємо визначення

безоплатної освіти як такої, що «...здобувається особою завдяки коштам державного та/або місцевих бюджетів згідно із чинним законодавством» [195].

Далі у Законі наведено різні дефініції видів освіти, однак вони не дають чіткого уявлення про зміст поняття «освіта» загалом. Пропонуємо згадані визначення.

«1. Формальна освіта – це освіта, яка здобувається за освітніми програмами, відповідно до визначених законодавством рівнів освіти, галузей знань, спеціальностей (професій), і передбачає досягнення здобувачами освіти визначених стандартами освіти результатів навчання відповідного рівня освіти та здобуття кваліфікацій, що визнаються державою.

2. Неформальна освіта здобувається, як правило, за освітніми програмами та не передбачає присудження визнаних державою освітніх кваліфікацій за рівнями освіти, але може завершуватися присвоєнням професійних та/або присудженням часткових освітніх кваліфікацій.

3. Інформальна освіта (самоосвіта) передбачає самоорганізоване здобуття особою певних компетентностей, зокрема під час повсякденної діяльності, пов'язаної із професійною, громадською або іншою діяльністю, родиною чи дозвіллям» [195].

Названим Законом також передбачається *право* громадян України *на освіту*: «Кожен має право на якісну та доступну освіту. Право на освіту включає право здобувати освіту упродовж усього життя, право на доступність освіти, право на безоплатну освіту у випадках і порядку, визначених Конституцією та законами України» [195].

Як відомо, в нашій державі всі її громадяни мають рівні умови доступу до освіти, ніхто не може бути позбавлений цього права, навіть засуджені. Це право гарантується кожному «...незалежно від віку, статі, раси, стану здоров'я, інвалідності, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, кольору шкіри, місця проживання, мови спілкування,

походження, соціального і майнового стану, наявності судимості, а також інших обставин та ознак» [195].

Реалізація означеного права відбувається шляхом здобуття освіти на різних рівнях, у різних формах і видах, у тому числі загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої, вищої освіти та освіти дорослих.

Водночас кожному громадянину нашої держави забезпечується право на доступ до публічних освітніх, наукових та інформаційних ресурсів, у тому числі в мережі Інтернет, електронних підручників та інших мультимедійних навчальних ресурсів у порядку, визначеному законодавством [195].

Держава здійснює соціальний захист здобувачів освіти у випадках, визначених законодавством, а також забезпечує рівний доступ до освіти особам із соціально вразливих верств населення. Крім того, держава створює умови для здобуття освіти особами з особливими освітніми потребами з урахуванням індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів, а також забезпечує виявлення й усунення факторів, що перешкоджають реалізації прав і задоволенню потреб таких осіб у сфері освіти [198].

Право на освіту не може бути обмежене законом, але він (закон) може встановлювати особливі умови доступу до певного рівня освіти, спеціальності (професії) [191].

Характеризуючи зазначені визначення поняття «освіта» у вітчизняному законодавстві, відзначимо певні недоліки таких трактувань. По-перше, зазначені визначення мають широкий і подекуди нечіткий зміст. Вони містять чимало складових (знання, уміння, навички, компетентності, цінності та ін.), що ускладнює практичне застосування цього поняття в юридичній площині. По-друге, деякі ключові поняття, що є складниками категорії «освіта» (зокрема, «цінності», «компетентності», «соціалізація») не мають чіткої уніфікації в правовій площині. Це значно утруднює однозначне розуміння змістових і формальних характеристик освіти. По-третє, у більшості наведених визначень відсутні згадки про структурні компоненти

системи освіти (зокрема, формальну, неформальну, інформальну освіту), про рівні освіти про суб'єктів освітнього процесу. Таким чином, освіта постає як позасистемне явище, що не зовсім коректно з погляду юридичного структуралізму і постструктуралізму. По-четверте, деякі елементи наведених визначень можуть нести різне ідеологічне навантаження (наприклад, поняття «цінності» або «економічне благополуччя»), що відкриває шлях до небажаної ідеологізації освіти, узалежнення її від тимчасових, змінюваних політично детермінованих і кон'юнктурних умов і впливів. Назагал визначення поняття «освіта», особливо представлене у Законі України «Про освіту», має ознаки соціально-філософського конструкту, а не чіткого юридичного терміну, що з часом може призвести до труднощів у його правовому застосовуванні.

Позаяюридичні (філософські, педагогічні, політологічні тощо) визначення поняття освіта також рясніють неузгодженими постулатами. Тлумачний словник пропонує таке визначення терміна «освіта»: «...сукупність, комплексність знань, здобутих за період навчання; рівень знань, здобутих упродовж навчання, освіченість; підвищення рівня знань, процес їх засвоєння; загальний рівень знань у суспільстві, конкретній державі тощо; система навчально-виховних заходів, закладів та установ» [235, с. 611]. Як наголошує К.Л. Бугайчук, у широкому розумінні освіта – «...це процес розвитку й саморозвитку особистості, пов'язаний з оволодінням соціально значущим досвідом людства, втіленим у знаннях, уміннях, творчій діяльності й емоційно-ціннісному ставленні до світу; необхідна умова збереження й розвитку матеріальної та духовної культури. Основний шлях здобуття освіти – навчання й самоосвіта. Навчання передбачає оволодіння знаннями, уміннями й навичками під керівництвом педагогів, майстрів, наставників і т. д. Упродовж навчання засвоюється соціальний досвід, формується емоційно-ціннісне ставлення до дійсності. Розвиток індивідуальних здібностей та інтересів здійснюється протягом диференційованого навчання» [14, с. 263].

Як бачимо, поняття освіти є досить складним і багатоаспектним. У найзагальнішому визначенні освіта – це «процес і результат засвоєння людиною систематичних знань, умінь і навичок, розвиток розуму та почуттів, формування світогляду і пізнавальних інтересів». Освіченим вважають того, хто володіє загальними ідеями, принципами й методами, що визначають загальний підхід до розгляду різноманітних фактів і явищ; хто володіє високим рівнем розвинутих здібностей, умінням застосовувати набуті знання до якомога більшої кількості окремих випадків; хто здобув багато знань і, крім того, може швидко і правильно застосовувати їх у конкретному випадку; у кого благородні і піднесені розум та почуття. Отже, поняття «освіта» передбачає не лише знання, уміння й навички як результат навчання, а й уміння критично мислити, творити, оцінювати з моральних позицій усе довкола. У педагогіці освіта – це «суспільно організований і нормований процес (та його результат) постійної передачі попередніми поколіннями наступним соціально значущого досвіду, який в онтогенетичному плані становлення особистості є її генетичною програмою і соціалізацією» [55, с. 128].

Тож *термін «освіта»* вживається у кількох значеннях, як:

- а) цілеспрямований процес;
- б) право особи;
- в) результат у формі сукупності систематизованих знань, умінь та практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, інших компетентностей;
- г) сфера розвитку.

Уважаємо доцільним запропонувати таке визначення поняття «освіти», котре можна внести в нормативно-правові акти: освіта – це гарантований і регульований державою та/або уповноваженими суб'єктами різнорівневий процес формування інтелектуального, професійного і соціального потенціалу особистості, її підготовки до активної участі в суспільному житті шляхом

формування системи особистісно та соціально значущих компетентностей. На нашу думку, таке визначення має низку переваг. Згадка про «урегульованість державою» вказує на правову природу освітнього процесу, його юридичну та управлінсько-відомчу підконтрольність. Теза про «системи компетентностей» нав'язує до прийнятих на сьогодні в педагогічній науці цілепокладальній стратегії, що включає формування не лише знань, умінь і навичок, але й «soft skills». Твердження про «формування інтелектуального, професійного і соціального потенціалу особистості» теж має цілепокладальний характер. Звісно, до нього можна було б додати згаду про «моральний потенціал», однак поняття «мораль», «моральність» не мають чіткого визначення у правовому полі. Зрештою, у понятті «соціальний потенціал» особистості, на нашу думку, містяться завдання щодо морального вдосконалення людини. Крім того, згадку про «моральність» можна конкретизувати у статті (параграфі) про цілі освіти. Нарешті згадка про «підготовку до активної участі в суспільному житті» націлює на розвиток життєспроможності людини, її здатності активно і творчо діяти в ринковому, конкурентному середовищі. Ми свідомі того, що запропоноване і юридично конкретизоване визначення освіти теж має певні недоліки, однак переконані, що воно більш збалансоване з погляду змістових і формальних характеристик та значно придатніше для використання в нормативних документах.

Освіту в місцях позбавлення волі доцільно розглядати як частину діяльності держави, обмежену процесом виконання кримінальних покарань.

За визначенням фахівців, освіту завжди вважали особливою функцією суспільства й держави, спрямованою на формування й розвиток соціально-значущих якостей кожної людини як члена суспільства і громадянина. Як зазначає С. Сисоєва, «...через освіту як найбільш масовий соціальний інститут здійснюється вплив на формування свідомості суспільства, регулюються процеси свідомого саморозвитку громадян. Освіта – важливе соціальне й культурне явище, атрибут людства, невід'ємний його супутник у

поступі. Вона спрямовує життя соціуму, перетворюючи його із «суспільство сьогодні» на «суспільство завтра»; формує нове мислення, нове бачення сенсу життя» [218, с. 22].

Сучасна освіта також відкрита для майбутнього, а її подальший розвиток включає подолання замкненості освітнього процесу й надання йому творчого характеру. Відтак необхідна нова освітня модель, яка б відповідала реаліям постіндустріального суспільства, тим глобальним змінам в усіх сферах життя, які зумовлені сучасними інформаційно-комунікаційними технологіями, глобальними стрімкими інтеграційними процесами [5, с. 35].

Звісно, освіта засуджених не ізольована від певної сфери суспільного розвитку. Інакше кажучи, освіта загалом та освіта в місцях позбавлення волі не тотожні і співвідносяться між собою як ціле та його частина. Частина завжди відображає ціле, виражає його природу, зберігає його певні специфічні риси. Частина існує остільки й тому, що існує ціле, до якого вона належить, і навпаки: без частини не існує цілого; можна відстежити взаємний перехід частин у ціле та цілого у частини. У контексті загальних філософських положень щодо діалектики цілого й частини, для визначення співвідношення категорій освіти в суспільстві та в місцях позбавлення волі необхідно враховувати такі аспекти:

Ціле не зводиться до суми його частин; ціле включає якості, відсутні у кожної частини зокрема та в усіх частинах разом. Відтак зміст і мета освіти в період виконання покарання у вигляді позбавлення волі не можуть визначатися простим дублюванням чи додаванням (сумою) цілей і змісту окремих елементів цього процесу (діяльності, явища).

Будь-яка частина цілого містить його якісні ознаки. Тобто у характерних ознаках освіти в місцях позбавлення волі відображаються загальні ознаки суспільної освіти; такі ознаки протягом відбування покарання існують у межах цілого, тобто мають характер, властивий освіті загалом. Водночас тотожність окремих ознак не означає їх належності усім без винятку складовим освіти, як і ідентичності всіх ознак її частин.

Частини впливають на ціле. Саме від частин залежить належне функціонування цілого; дисфункція, збій чи порушення, допущені в його частинах, призведуть до порушення значення та функціонування всього цілого. Це правило є надзвичайно важливим для освіти упродовж виконання кримінальних покарань, оскільки додатково підтверджує, що проблеми в освіті (за умови її розуміння як окремої сфери розвитку суспільства) унеможлиблюють досягнення цілей освіти в умовах позбавлення волі.

Як на нашу думку, недоцільно вважати освіту засуджених певним процесом на шляху до його результату – освіти загальної, суспільної. Подібний підхід частково ґрунтується на положеннях ст. 107 КВК України, яка проголошує: засуджені, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, мають право в порядку, встановленому цим Кодексом і нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України, *одержувати освіту* відповідно до законодавства про освіту. Отже, за змістом наведеної статті, засуджені можуть бажати здобути чи підвищити свої знання в період відбування покарання. Натомість розуміння освіти як результату певного процесу нівелює можливість її визначення через *термін «процес»*, бо одне й те саме явище чи об'єкт не можуть бути одночасно і процесом, і його результатом.

Загалом *термін «процес»* (від лат. *processus* – плин, хід) необхідно розуміти як послідовну зміну фаз закономірного розвитку предметів і явищ; сукупність ряду послідовних дій, спрямованих на досягнення певного результату [235, с. 738]. Буквально *поняття «освіта»* означає «формування образу» [91, с. 186].

Термін «освіта» часто застосовують як синонім виховання або навчально-виховного процесу загалом. У педагогічній літературі *поняття «освіта»* насамперед означає «...процес передачі й засвоєння знань, умінь і навичок, формування пізнавальних інтересів і здібностей, спеціальної підготовки до професійної діяльності» [142, с. 109]. Якщо класичне розуміння освіти застосувати за аналогією до кримінально-виконавчої сфери,

то освіти засуджених потрібно розглядати, по-перше, як послідовну зміну етапів передачі знань, що відбувається в порядку, передбаченому нормами права, і, по-друге, як сукупність низки врегульованих нормами права послідовних дій, спрямованих на досягнення певного результату щодо створення образу засудженого, який відрізняється своєю специфікою упродовж виконання кримінальних покарань.

Водночас усі наведені нами підходи (в чинних законодавчих актах, теорії педагогіки і кримінально-виконавчого права) увиразнюють таку визначальну ознаку освіти в умовах позбавлення волі, як цілеспрямованість. Це одна з найважливіших характеристик освіти, категорія, що виражає цілеспрямований вплив конкретного суб'єкта визначеними засобами на об'єкт для одержання необхідного результату. Освіта не може бути стихійною та безсистемною, вона завжди має організований, продуманий та системний характер, що, зі свого боку, передбачає необхідність чіткого визначення її цілей та засобів їх досягнення.

Спираючись на погляди науковців на питання освіти засуджених, беручи до уваги юридично площину питання, на нашу думку, слід використовувати таке визначення: *освіта засуджених осіб* – це гарантований державою процес організованого здобуття засудженими особами загальної середньої, професійної, фахової передвищої або вищої освіти, а також участі в освітніх і просвітницьких програмах, що здійснюється в умовах виконання кримінального покарання, з метою соціальної адаптації, ресоціалізації та підготовки до повернення в суспільство. Згадка про гарантованість державою прямо вказують на відповідальність державних інституцій за забезпечення права на освіту засудженим та ув'язненим. Конструкт «в умовах виконання кримінального покарання» вказує на специфіку реалізації освітнього процесу в установах з особливим режимом – УВП, СІЗО. Освітня політика в пенітенціарній системі спрямована на ресоціалізацію засуджених, тож фіксація цього аспекту також не випадкова. Важливою є згадка про рівні

освіти, які мають можливість здобути засуджені у рамках пенітенціарної системи України.

У наукових джерелах навчання розглядається як вужча, ніж освіта, категорія. Фахівці називають його «ядром освіти», «головним шляхом» [162, с. 128] або «засобом її набуття» [247, с. 33]. Інші дослідники тлумачать навчання «як штучно організовану пізнавальну діяльність» [4, с. 27], «суб'єктну педагогічну взаємодію» [219, с. 58], «цілеспрямовану взаємодію вчителя й учнів» [247, с. 112], а також як «процесуальний компонент освіти, що включає передачу учням та засвоєння ними знань, умінь, навичок, досвіду пізнавальної діяльності» [247, с. 16].

Зауважимо, що у всіх перелічених визначеннях навчання розглядається як спосіб отримання освіти, процедурний компонент цього процесу. Навчання засуджених – це організована діяльність певних суб'єктів, що полягає, з одного боку, в передачі знань засудженим, а з іншого – у їх максимальному засвоєнні та безпосередньому застосуванні на практиці. Тож можемо стверджувати, що кримінально-виконавче законодавство обмежується вказівкою винятково на засоби освіти засуджених упродовж відбування покарання, певну діяльність (без увиразнення її мети), обмежену або загальноосвітнім чи професійно-технічним рівнями, або створенням умов для самоосвіти засудженого.

Водночас включення освіти до переліку основних засобів виправлення й ресоціалізації засуджених (ст. 6 КВК України) вияскравлює їхню кінцеву мету – створення умов для виправлення й ресоціалізації таких осіб (ст. 1 КВК України), для позитивних особистісних змін у характерах засуджених, формування їхньої готовності до самокерованої правослухняної поведінки та в перспективі – свідомого відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

Не менш важливою є роль освіти в місцях позбавлення волі і для сприяння відновленню засудженого у статусі повноправного члена

суспільства. Місця ув'язнення мають бути такими, щоб забезпечити належні умови для позитивної зміни й розвитку людського потенціалу. Підтримка засуджених із метою отримання ними знань, навичок та компетенцій є важливим щаблем на їх шляху до відновлення й реінтеграції в суспільство.

Здобуваючи освіту, засуджені поступово усвідомлюють, що вони не ізольовані повністю від суспільства, залишаються його частиною – як у в'язниці, так і після звільнення. З огляду на те, що відчуження від суспільства загалом є ключовим елементом злочинності, всеосяжний і демократичний характер освіти має вирішальне значення для запобігання новим злочинам. Отримання необхідних професійних навичок і розуміння свого місця в суспільстві може спонукати звільнених засуджених до активної трудової діяльності у місцях свого постійного проживання. У більш широкому значенні освіта й навчання громадян сприяє розвитку соціального капіталу. Крім того, комплексний підхід до навчання дорослих, який не обмежується винятково працевлаштуванням, цілеспрямованими зусиллями уможливить подальший розвиток особистості, трансформації її характеру. Завдяки цій обставині засуджений має змогу змінити сприйняття себе та інших, що й визначає його взаємини і поведінку.

Усеосяжна функція освіти дорослих охоплює ще й допомогу їм у підвищенні чи розширенні наявних компетенцій, у зміні змісту своїх соціальних ролей чи переході від однієї ролі до іншої (працівник, батько, колишній засуджений тощо), в отриманні більшого морального задоволення в особистому житті, а також у розв'язанні власних і суспільних проблем. Отже, в умовах позбавлення волі для засуджених навчання стає чимось набагато більшим, ніж просто набуттям конкретних навичок або зосередженням на підготовці до життя після звільнення. Освіта дає людям змогу жити більш успішно, розвивати мотивацію, самостійність і відповідальність, контролювати власне життя за обставин, у яких вони опиняються.

Тож рівень освіти та можливість її здобуття впливає на низку чинників: на вартість учиненого злочину та його рецидив, на умови відбування покарання, на соціальну адаптацію засуджених після звільнення. І зрештою вона сприяє наповненню Державного бюджету країни, оскільки інвестиції в освіту засуджених завжди прибуткові.

Як уже зазначалося, одним із завдань освіти в місцях позбавлення волі є формування особистості засудженого відповідно до певного стандарту соціальної поведінки. У наукових працях та чинних законодавчих актах сьогодні відсутнє чітке визначення бажаного стану особистості засудженого в результаті застосування покарання та його поведінки після звільнення та набуття освіти. Зазвичай ідеться про «докорінну зміну сформованих антигромадських і антиморальних поглядів, тенденцій, схильностей, звичок засудженого та одночасне формування його нової поведінки, що відповідає суспільним і моральним вимогам до особистості людини» [39, с. 237].

Як акцентує С.В. Лучко, в установах виконання покарань об'єктом впливу постає особистість, яка має помилкові погляди та переконання, нерідко негативні риси. Виховна робота з такими особами передбачає подолання у них стійкої системи антиморальної поведінки, відкритого чи прихованого внутрішнього опору зміні духовного світу, цінностей, особистісних якостей та рис характеру [107, с. 463]. Дослідник С.І. Скоков наголошує на доцільності застосування до засуджених педагогічно обґрунтованих заходів, спрямованих на корекцію поведінки з метою досягнення позитивних інтелектуальних, духовних і фізичних змін у їх особистості та усунення особистісних деформацій [220, с. 200].

У своїй дисертаційній роботі О.В. Таволжанський довів, що одним із ключових завдань діяльності персоналу установ виконання покарань має стати створення необхідних умов для формування життєвих (особистісних) компетенцій засудженого, бажання й можливості діяти у конкретній життєвій ситуації відповідно до власних цінностей, ставлень та переконань, що відповідають позитивним суспільним цінностям. Тому для забезпечення

виправлення й ресоціалізації ув'язненого йому обов'язково необхідно усвідомити себе повноправним громадянином суспільства, який згодом повернеться до самостійного соціально-нормативного життя, оскільки саме так можна протистояти негативним обставинам, що спричинили формування психології злочинця. До основних компетенцій соціально адаптованої особистості належать компетенції у сферах самостійної пізнавальної, цивільно-громадської, соціально-трудової, культурно-дозвілєвої діяльності та у побутовій сфері [239, с. 57]. На необхідність формування й розвитку у засуджених якостей і навичок, що мотивують до виправлення, до суспільно корисної діяльності, дотримання прийнятних у суспільстві встановлених правил поведінки, звертає увагу й О. Дука [48, с. 149].

Якщо у засудженого під час звільнення (або раніше) вже сформовані означені компетенції, то саме ця обставина і визнається більшістю дослідників позитивним результатом діяльності персоналу установ виконання покарань.

Освіта засуджених у період відбування покарання спрямовується ще й на здобуття позбавленою волі особою певних *освітніх компетенцій*. За визначеннями фахівців, «компетенція» у перекладі з латинської означає «коло питань, щодо яких людина добре обізнана, пізнала їх і має досвід». Компетентність у певній галузі – це поєднання відповідних знань і здібностей, що дають змогу обґрунтовано судити про цю сферу й ефективно діяти в ній [80, с. 7]. Освітні компетенції розуміють як складні узагальнені способи діяльності, що їх опановує учень під час навчання. Компетентність постає результатом набуття компетенцій. Освітня компетенція передбачає засвоєння учнем не відокремлених один від одного знань і вмінь, а оволодіння комплексною процедурою, в якій для кожного окремого напрямку наявна відповідна сукупність освітніх компонентів, що мають особистісно-діяльнісний характер [125, с. 9].

У науковій літературі здобуття освітніх компетенцій постає лише проміжним завданням певних етапів освіти, бо кінцевою метою цього

процесу вважають компетентність [125, с. 20]. Поняття компетентності охоплює не тільки когнітивний і операціонально-технологічний складники, а й мотиваційний, етичний, соціальний та поведінковий [159, с. 31]. Однак описаний підхід недоцільно застосовувати до освіти засуджених у місцях позбавлення волі з низки причин.

По-перше, засуджені здобувають освіту у специфічних умовах позбавлення волі, що ускладнює формування й розвиток освітніх компетенцій (не кажучи вже про компетентність загалом). Специфіка умов у ВТК включає ізоляцію засуджених від життя людей, що перебувають на волі, від широкої суспільної практики соціального будівництва; діяльність у малих групах, що негативно впливає на їх організацію, низький рівень пізнавальної активності засуджених тощо. Крім того, ще й тепер процес виконання кримінальних покарань в Україні спричиняє зниження індивідуальної активності засуджених.

І змінити таку негативну ситуацію швидко й кардинально майже неможливо навіть за сприятливих обставин з огляду на специфічні умови позбавлення волі, що є сутністю цього виду кримінального покарання. У фаховій літературі неодноразово наголошувалося на суперечливості позбавлення волі як заходу покарання: засуджений опиняється в антипедагогічному середовищі, яке замість виправлення штовхає його до ще більш негативної поведінки, формуючи і зміцнюючи антигромадські погляди й установки. І дотепер ситуація в місцях позбавлення волі, незважаючи на вжиті заходи, кардинально не змінилася.

Така психологічна властивість, як конформність особистості (тобто її схильність підкорятися тиску групи, підпорядковувати поведінку та установки позиції більшості) в умовах позбавлення волі значно розвивається. Вплив групи на особистість і особистості на групу в умовах ізоляції надзвичайно великий. Причому вплив, тобто «обробка» засуджених іншими засудженими зазвичай відбувається в неформальних групах із негативною спрямованістю. Постійне оточення злочинців, примусове спілкування з ними,

часті конфліктні ситуації, обмеження комунікації з вільними громадянами – усе це призводить до психологічної незахищеності особистості засудженого, схильності до негативному впливу з боку інших засуджених. Позбавлення волі ще більше десоціалізує особу, хоча призначенням установ виконання покарання є аж ніяк не такі цілі. Суттєві зміни умов життя в місцях позбавлення волі небезпечні своїми соціальними наслідками: людина повертається до суспільства часто озлобленою, психічно неврівноваженою. Унаслідок цього закріплюються т. зв. асоціальні моделі поведінки і фактично формується прошарок осіб, які страждають від соціальної патології (соціопатів).

Міжнародні експерти також не змогли знайти оптимальної моделі виконання покарання у вигляді позбавлення волі (тюремного ув'язнення), яка б максимально усувала всі негативні наслідки цього виду кримінального покарання. Як слушно зазначає з цього приводу Д.В. Ягунов, нове століття ще раз підкреслило недоліки в'язниці, але підкреслило по-новому [263, с. 551]. За таких умов вважати реально досяжною мету максимально можливого розвитку індивідуальної активності, самостійності щодо пізнавальної діяльності (а саме цим і характеризується компетентність), безперечно, недоцільно. Подібна мета в сучасних умовах видається нереальною, ідеальною декорацією, яку неможливо практично реалізувати.

По-друге, обмеженість та відмінність строків перебування засуджених в установі виконання покарань унеможливорює довготривале набуття ними не лише компетентності, а й навіть ключових компетенцій. Відтак фахівці спрямовують роботу із засудженими в період відбування покарання на розвиток у них розумових здібностей, інтелектуального потенціалу, психічних процесів, пізнавальних інтересів, формування світогляду, необхідних моральних властивостей і якостей.

Попередні дослідження підтвердили, що 56 % засуджених у колоніях мають середню освіту. Невтішним виявився показник наявності середньої спеціальної освіти, що дає людині можливість працювати за отриманою

спеціальністю: у колоніях такі особи становлять лише 17 %, вищу освіту має лише 1 % засуджених. Подібні результати отримано і щодо наявності певної професії або спеціальності: серед утримуваних у колоніях їх налічується лише 14 %; посиляються на незатребуваність власної професії або спеціальності на ринку праці тільки 7 % ув'язнених. Значна кількість засуджених у місцях позбавлення волі бажають отримати професію або спеціальність (66 %), тільки 13 % респондентів, не володіючи певною спеціальністю чи професією, не бажають її отримати. Але водночас дослідження довели: тільки 11 % позбавлених волі зацікавлені розвивальною й корисною діяльністю, але не мають для цього можливостей. Водночас 60 % засуджених твердили, що здатні самостійно організувати позитивне проведення дозвілля, беруть участь у корисній діяльності та мають позитивні інтереси. Відсутність жодних інтересів і нахилів визнали 5 % засуджених до позбавлення волі; 9 % осіб у колоніях «не спроможні самостійно організувати позитивне проведення власного дозвілля». Засуджені в колоніях переважно не мають достатнього розуміння проблем власної поведінки – 31 %; не можуть визначити чіткі причини або стимули для уникнення скоєння подальших злочинів 42 % осіб, не розуміють наслідків рецидиву злочинної поведінки – 23 %, не намагаються (не висловлюють бажання) відшкодувати завдані збитки та ліквідувати наслідки правопорушення – 21 %. Опитана категорія засуджених без необхідної допомоги схильна швидко повернутися до попереднього кримінального життя і нових правопорушень [264, с. 352–356].

Як бачимо, переважна більшість засуджених мають проблеми не тільки і не стільки з наявністю якогось офіційно визнаного освітнього рівня, а з формуванням і розвитком інших компетенцій, властивих активним членам громадянського суспільства. Це стосується передовсім сфери світогляду, пов'язаної з ціннісними орієнтирами, усвідомленням своєї ролі в суспільстві, вміннями обирати цільові установки для своїх дій і рішень тощо. І ситуація в освітній сфері при виконанні покарання у вигляді позбавлення волі навряд чи

може компенсувати цю прогалину з огляду на сучасний стан реалізації відповідних нормативних положень.

На підставі поділу змісту освіти на загальну метапредметну (для всіх предметів), міжпредметну (для циклу предметів або освітніх галузей) і предметну (для кожного навчального предмета), виокремлено трьохрівневу ієрархію компетентностей:

- 1) ключові (стосовно загального (метапредметного) змісту освіти);
- 2) загальнопредметні (характеризують певну кількість навчальних предметів та освітніх галузей);
- 3) предметні (мають конкретне визначення і можливість формування в рамках навчальних предметів) [33, с. 7]. Ключові освітні компетентності щоразу конкретизуються на рівні освітніх галузей і навчальних предметів для кожного ступеня навчання.

Як уже зазначалося, відповідно до положень КВК України, в установах виконання покарань забезпечується насамперед загальноосвітнє та професійно-технічне навчання. Згідно з державною національною програмою «Освіта» («Україна XXI століття»), затвердженою постановою Кабінету міністрів України від 3 листопада 1993 р. № 896, початкова загальна освіта забезпечує загальний розвиток дитини, її вміння впевнено читати, писати; знати основи арифметики; первинні навички користування книгою та іншими джерелами інформації; формування загальних уявлень про навколишній світ; засвоєння норм загальнолюдської моралі та особистісного спілкування; основ гігієни; вироблення перших трудових навичок. Основна загальна середня освіта забезпечує досконале оволодіння українською та рідною мовами; засвоєння знань із базових навчальних дисциплін; можливість здобуття наступних рівнів освіти; мотиваційну готовність переходу до трудової діяльності або набуття кваліфікації через різні форми професійної підготовки; формування позитивних громадянських якостей та світоглядних позицій. Повна загальна середня освіта забезпечує поглиблене оволодіння знаннями з базових навчальних дисциплін та, за вибором, орієнтацію на

професійну спеціалізацію; формування цілісних уявлень про природу, людину, суспільство; громадянської позиції особистості; можливість здобуття освіти вищого рівня [175].

Професійно-технічна освіта має на меті надати необхідні знання, практичні вміння і навички, необхідні для виконання роботи в певній галузі трудової діяльності. Зміст професійно-технічної освіти забезпечує поглиблене вивчення наукових основ і технології обраного виду праці; формування спеціальних практичних умінь та навичок; виховання психологічних, моральних, естетичних якостей, необхідних фахівцеві конкретної галузі трудової діяльності [19].

Тобто загальноосвітній рівень передбачає формування лише базових знань та вмінь, які без подальшого розвитку не можуть забезпечити соціально активного самостійного життя колишнього засудженого в суспільстві. Зі свого боку, професійно-технічна освіта сприяє розвитку засудженого у певній професійній сфері (як правило, технічного характеру). Однак перелік ключових освітніх компетенцій соціально активної особистості, відстежений А. Хуторським, є дещо ширшим:

1) ціннісно-змістова (у сфері світогляду, пов'язана з ціннісними орієнтирами учня, його здатністю бачити та розуміти навколишній світ, орієнтуватися в ньому, усвідомлювати свою роль і призначення, творчу спрямованість, уміти обирати цільові та значеннєві установки для своїх дій і вчинків, ухвалювати рішення);

2) загальнокультурна (коло питань, у яких людина має бути добре обізнаною, мати пізнання та дуже широкий досвід діяльності: це особливості національної та загальнолюдської культури; духовно-моральні засади життя людини й людства, окремих народів; культурологічні основи сімейних, соціальних, суспільних явищ і традицій; роль науки та релігії в житті людини, їх вплив на світ; компетенції в побутовій і культурно-дозвілєвій сфері, наприклад, володіння ефективними способами організації вільного часу);

3) навчально-пізнавальна (сукупність компетенцій учня у сфері самостійної пізнавальної діяльності, що включає елементи логічної, методологічної, евристичної, загальнонавчальної діяльності, співвіднесеної з реальними об'єктами, які пізнаються людиною: знання й уміння організації цілепокладання, планування, генерації ідей, аналізу, рефлексії, самооцінки навчально-пізнавальної діяльності);

4) інформаційна (за допомогою реальних об'єктів (телевізор, магнітофон, телефон, факс, комп'ютер, принтер, модем, копір тощо) та інформаційних технологій (аудіо-, відеозапис, електронна пошта, ЗМІ, Інтернет) формуються вміння самостійно шукати, аналізувати та відбирати необхідну інформацію, організовувати, перетворювати, зберігати та передавати її);

5) комунікативна (включає знання необхідних мов; способів взаємодії з довкіллям та окремими людьми, навички роботи у групі, реалізацію різних соціальних ролей у колективі);

6) соціально-трудова (володіння знаннями та досвідом у сфері громадянсько-суспільної діяльності (виконання ролі громадянина, спостерігача, виборця, представника тощо), у соціально-трудовій сфері (права споживача, покупця, клієнта, виробника), у сфері сімейних стосунків та обов'язків, у питаннях економіки та права, у галузі професійного самовизначення. Ця компетенція охоплює, наприклад, уміння аналізувати ситуацію на ринку праці, діяти відповідно до особистої та суспільної вигоди, володіти етикою трудових і громадських взаємин);

7) особистісного самовдосконалення (спрямована на засвоєння способів фізичного, духовного й інтелектуального саморозвитку, емоційної саморегуляції та самопідтримки) [80].

У рамках європейського виміру освіти Європейська комісія у 2006 р. визначила вісім ключових компетенцій, якими має володіти кожен європеєць: 1) компетенція в галузі рідної мови; 2) іншомовна компетенція; 3) математична компетенція і компетенція в галузі фундаментальних

природничих та технічних наук; 4) комп'ютерна компетенція; 5) навчальна компетенція (здатність навчатися, самостійна пізнавальна компетенція); 6) міжособистісна, міжкультурна компетенція і компетенція громадянськості; 7) компетенція підприємництва; 8) культурна компетенція. Перелічені ключові компетенції реалізуються у всіх сферах життя, забезпечуючи їх носіїв критичним мисленням, креативністю, відповідністю європейському виміру й активною громадянською позицією. Усі вони сприяють розвитку особистості, міжособистісній і міжкультурній взаємодії, поліпшенню здатності до працевлаштування [136]. Інакше кажучи, в контексті законодавчого визначення виправлення й ресоціалізації засудженого, досягти їх можна тільки після набуття наведених компетенцій, що видається нереальним у період відбування покарання (через обмежені можливості освітніх закладів при установах виконання покарань, специфічні особливості більшості засуджених, умови ізоляції та режиму позбавлення волі, постійні порушення у роботі із засудженими тощо).

Тому, на нашу думку, освіту засуджених у період відбування покарань необхідно спрямовувати на формування у них мінімального обсягу основних освітніх компетенцій. Так, формування компетенцій у галузі рідної мови, іншомовної, комп'ютерної, математичної та в галузі фундаментальних природничих і технічних наук можна забезпечити шляхом залучення засуджених до процесу загальної і професійно-технічної освіти, тоді як навчальна, міжособистісна, міжкультурна та культурна компетенції, компетенція громадянськості та підприємництва виробляються шляхом реалізації інших форм освіти, відповідного навчання.

Отож, під поняттям *«освіта засуджених до позбавлення волі»* у нашому дослідженні розуміємо цілеспрямований процес навчання під час відбування покарання з метою їх виправлення і створення умов для ресоціалізації шляхом формування ключових (базових) освітніх компетенцій.

Ще одним ключовим поняттям нашої роботи є *«пенітенціарна система»*. Ґрунтовно проаналізувавши праці науковців, які досліджували

підходи до його визначення, О.О. Шкута прийшов до висновку, що його трактують як у вузькому, так і в широкому значенні. Так, пенітенціарна система у вузькому розумінні – це система установ і органів, які виконують кримінальні покарання та ізолюють злочинців від суспільства. В широкому розумінні пенітенціарна система є сукупністю взаємопов'язаних і взаємозумовлених державно-правових засобів, методів і гарантій, спрямованих на досягнення цілей кримінального покарання в установах, пов'язаних з ізоляцією від суспільства [261, с. 81].

У своєму дисертаційному дослідженні при визначенні поняття «пенітенціарна система» будемо послуговуватись Законом України «Про пенітенціарну систему», де під ним розуміють «...систему спеціально уповноважених органів і установ, діяльність яких спрямована на формування та реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації» [170]. При цьому беремо до уваги й той факт, що державна політика у сфері виконання кримінальних покарань спрямовується не лише на власне «виконання кримінальних покарань», утримання позбавлених волі осіб, але й забезпечення їх певного правового статусу, безпеки, ресоціалізації, повернення до повноцінного життя у суспільстві, що однозначно націлює пенітенціарну систему на соціально-виховну роботу, а відтак – й освіту засуджених.

Зазначимо, що в різні періоди до неї входили різні установи. У радянський – виправно-трудові колонії, виховно-трудові колонії, виправно-трудові табори, колонії-поселення. У сучасний – виправні колонії, виховні колонії, слідчі ізолятори, центри пробації, де утримуються особи, засуджені за злочини або підозрювані у їх вчиненні.

Наступним ключовим поняттям нашого дослідження є «пенітенціарна педагогіка», під яким розуміємо галузь педагогічної науки, що вивчає процеси виховання, навчання та ресоціалізації осіб, що відбувають покарання у місцях позбавлення волі. Метою цієї галузі педагогіки є не лише впливати на поведінку засуджених, а й сприяти їхньому моральному, соціальному та

інтелектуальному розвитку, щоб полегшити повернення до суспільства. Вона поєднує знання з педагогіки, психології, кримінального права та соціології, враховуючи вікові та психологічні особливості засуджених; умови обмеження волі, які ускладнюють традиційні методи виховання; вплив субкультури ув'язнених, що часто суперечить цілям ресоціалізації.

Розвиток освіти засуджених у пенітенціарних установах залежить від низки *соціально-педагогічних умов*, які створюють сприятливе середовище для їхнього навчання, виховання та ресоціалізації. Основними серед них є: *нормативно-правове забезпечення*, що передбачає наявність законодавчої бази, яка гарантує право засуджених на освіту, включаючи загальну середню, професійну та вищу освіту; *матеріально-технічне забезпечення*, що включає обладнані навчальні класи, доступ до підручників, комп'ютерів, інтернету, що дозволяє реалізовувати сучасні освітні програми; *професійна підготовка персоналу* (педагоги та соціальні працівники повинні мати спеціальну підготовку для роботи в умовах обмеження волі, розуміти психологію засуджених та вміти будувати довірливі взаємини); *мотивація засуджених до навчання* (важливо формувати внутрішню потребу в освіті через індивідуальний підхід, підтримку, приклади успішної ресоціалізації); *психолого-педагогічний супровід* (особливо актуальний для неповнолітніх та вразливих категорій засуджених), який включає корекційну роботу, моральне виховання, розвиток правової культури; *соціальне партнерство*, що передбачає співпрацю з освітніми установами, громадськими організаціями, волонтерами, які можуть залучатися до освітнього процесу та підтримки після звільнення. Ці умови не лише сприяють підвищенню рівня освіченості, а й допомагають змінити ставлення засудженого до себе та суспільства. Власне ці соціально-педагогічні умови будь враховуватися нами при аналізі історичного розвитку освіти засуджених в пенітенціарній системі України II половини XX – початку XXI ст.

Ведучи мову про поняття «соціально-педагогічні умови освіти засуджених та ув'язнених», беремо до уваги його міждисциплінарний

характер, пов'язаний з пенітенціарним правом, педагогікою, психологією. На нашу думку, соціально-педагогічній умови освіти засуджених – це сукупність правових, педагогічних, психологічних, соціальних, адміністративно-організаційних чинників, які створюють сприятливе освітнє середовище у місцях позбавлення волі з метою розвитку інтелектуальних, професійних, соціальних здатностей особистості, її ресоціалізації та успішної інтеграції в суспільство після звільнення.

Отже, теоретико-методологічним фундаментом нашого наукового дослідження є відповідний категоріально-понятійний апарат, а базовими поняттями – «освіта», «навчання», «освіта засуджених осіб», «соціально-педагогічні умови», «пенітенціарна система» та «пенітенціарна педагогіка». Зокрема, *поняття «освіта засуджених осіб» трактуємо у двох площинах: юридичній та соціально-педагогічній. У першому випадку освіта засуджених осіб – це гарантований державою процес організованого здобуття засудженими особами загальної середньої, професійної, фахової передвищої або вищої освіти, а також участі в освітніх і просвітницьких програмах, що здійснюється в умовах виконання кримінального покарання, з метою соціальної адаптації, ресоціалізації та підготовки до повернення в суспільство. У другому – цілеспрямований процес навчання під час відбування покарання з метою їх виправлення і створення умов для ресоціалізації шляхом формування ключових (базових) освітніх компетенцій.*

Висновки до першого розділу

У розділі з'ясовано стан дослідженості проблеми у науковій і навчально-методичній літературі та охарактеризовано базові поняття дослідження.

Представлене у науковій літературі опрацювання проблематики освіти засуджених в пенітенціарній системі України відбувалося у межах двох історіографічних періодів:

Перший період – 50-ті рр. – початок 90-х рр. XX ст. – характеризувався появою перших наукових і публіцистичних праць щодо системи виправно-трудових та виховно-трудових таборів і колоній, правового забезпечення їхньої діяльності, регламентації прав і обов’язків засуджених і ув’язнених, зокрема й щодо освітніх питань.

Другий період – початок 90-х рр. XX ст. – перша чверть XXI ст. – відзначається зростанням суспільної, медійної та наукової уваги до проблем реформування пенітенціарної системи України, пошуку шляхів поліпшення матеріальних, медичних, соціально-психологічних, соціально-педагогічних умов утримання засуджених і ув’язнених, розширенням проблемно-тематичних аспектів наукових пошуків у річищі реалізації прав засуджених на освіту (від правових до педагогічних, зокрема методичних), оприлюдненням численних звітів і пропозицій громадських організацій та державних інституцій щодо стану пенітенціарної системи України і освітньої складової у сфері соціальної роботи із засуджених і ув’язнених.

Охарактеризовано головні поняття дослідження: «освіта», «навчання», «соціально-педагогічні умови», «пенітенціарна система» та «пенітенціарна педагогіка», а також запропоновано власні уточнення і трактування частини цих понять. Зокрема, освіту розуміємо як гарантований і регульований державою та/або уповноваженими суб’єктами різнорівневий процес формування інтелектуального, професійного і соціального потенціалу особистості, її підготовки до активної участі в суспільному житті шляхом формування системи особистісно та соціально значущих компетентностей. Натомість поняття «освіта засуджених осіб» трактуємо у двох площинах: юридичній та соціально-педагогічній. У першому випадку освіта засуджених осіб – це гарантований державою процес організованого здобуття засудженими особами загальної середньої, професійної, фахової передвищої або вищої освіти, а також участі в освітніх і просвітницьких програмах, що здійснюється в умовах виконання кримінального покарання, з метою соціальної адаптації, ресоціалізації та підготовки до повернення в

суспільство. У другому – цілеспрямований процес навчання під час відбування покарання з метою їх виправлення і створення умов для ресоціалізації шляхом формування ключових (базових) освітніх компетенцій. Поняття «соціально-педагогічні умови освіти засуджених і ув'язнених» визначаємо як сукупність правових, педагогічних, психологічних, соціальних, адміністративно-організаційних чинників, які створюють сприятливе освітнє середовище у місцях позбавлення волі з метою розвитку інтелектуальних, професійних, соціальних здатностей особистості, її ресоціалізації та успішної інтеграції в суспільство після звільнення.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ОСВІТИ ЗАСУДЖЕНИХ У ПЕНІТЕНЦІАРНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (II ПОЛОВИНА XX – ПОЧАТОК XXI ст.)

2.1. Загальноосвітнє навчання засуджених та ув'язнених

Здобуття загальної середньої освіти засудженими особами в пенітенціарній системі України другої половини XX ст. гарантувалося, з одного боку, загальносоюзним законодавством, а з іншого – республіканськими нормативно-правовими документами. Цей, т. зв. «нормативний дуалізм» доповнювався «відомчим дуалізмом», оскільки сфера освіти засуджених громадян перебувала під контролем і управлінням, по-перше, освітніх відомств (Міністерства освіти УРСР та Державного комітету УРСР із професійно-технічної освіти), а по-друге – Головного управління виправно-трудових таборів, підпорядкованого Міністерству внутрішніх справ УРСР. У 1940–1980-ті рр. формувалися правові засади освіти засуджених осіб у СРСР загалом та Україні зокрема.

Право засуджених отримувати загальну освіту визначалося нормативними документами післясталінської доби. Цікаво, що Положення про виправно-трудові табори від 7 квітня 1930 р. узагалі не згадувало про освітні можливості засуджених. А вже через 10 років, у квітні 1940 р., наказ НКВС СРСР затвердив Положення про культурно-виховну роботу у виправно-трудових таборах і колоніях. Згідно з ним, у всіх згаданих установах мали організувати школи для ліквідації неписьменності й навчання малограмотних. До обов'язкового навчання у них залучалися неписьменні й малограмотні засуджені віком до 50-ти років. Таких «учнів» заборонялося етапувати в інші табори до закінчення навчання. Викладачами призначали

засуджених за службово-побутові злочини, які раніше вчителювали чи мали середню освіту. До речі, викладання географії у школах для малограмотних дозволялося тільки вільнонайманим працівникам, які мали педагогічну чи середню освіту [165]. Положення про виправно-трудові табори і колонії МВС СРСР від 10 липня 1954 р. уможливило організацію «навчальної роботи», тобто навчання малограмотних осіб, а також охочих підвищити свій загальноосвітній рівень, за погодженням з «органами народної освіти вечірніх шкіл» [212]. При цьому навчання розглядалося як одна зі складових політико-виховної роботи. Специфічна особливість зазначених правових підстав для здобуття освіти засудженими полягала у тому, що вони не передбачали отримання початкової й неповної середньої освіти.

У зв'язку із прийняттям закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (24 грудня 1958 р.) запроваджувалася обов'язкова безкоштовна восьмирічна освіта для осіб віком від 7 до 15–16 років. У квітні 1959 р. аналогічний закон ухвалила й Верховна Рада УРСР. Започатковуючи виробниче навчання й політехнічну освіту, цей закон зобов'язував усі державні інституції, зокрема і підпорядковані МВС, забезпечити обов'язкову восьмирічну освіту громадян.

Загальноосвітнє навчання засуджених у той час вважалося одним із найефективніших засобів їх виправлення та перевиховання. Про це йшлося у наказі МВС СРСР № 990 від 15 грудня 1958 р., яким затверджувалося «Положення про виправно-трудові колонії і в'язниці МВС СРСР». Крім того, п. 57 останнього визначав, що у ВТК необхідно організовувати підвищення загальноосвітнього рівня засуджених силами адміністрації ВТК разом із органами народної освіти. Навчання малограмотних оголошувалося обов'язковим, без відриву від роботи [165]. На основі цього документа низка республік затвердили власні положення про виправно-трудові колонії і в'язниці, але з урахуванням вимог освітнього законодавства про обов'язкову восьмирічну освіту. Так, у 1961 р. Президія Верховної Ради РРФСР ухвалила положення, задекларувавши обов'язковість восьмирічної освіти засуджених у

віці до 50 років. У п. 43 згаданого документа ішлося про необхідність організації при ВТУ загальноосвітніх шкіл Міністерства освіти РРФСР. Водночас навчання неписьменних і малограмотних засуджених мало здійснюватися в обсязі чотирьох класів. Засуджених осіб після 50 років та інвалідів I і II груп залучали до загальноосвітнього навчання лише за їхнім бажанням [122].

Більш детально питання загальноосвітньої підготовки регулювалися Інструкцією стосовно реалізації Положення про вечірню школу СРСР у загальноосвітніх вечірніх (змінних) школах виправно-трудових установ Міністерства охорони громадського порядку (МОГП) СРСР, ухваленою спільним наказом Міністерства освіти СРСР і МОГП СРСР від 5 вересня 1961 р. [116].

Першим, за визначенням юристів, нормативно-правовим актом у сфері виконання покарань стали Основи виправно-трудового законодавства СРСР і союзних республік, ухвалені 11 липня 1969 р. [1, с. 55]. У ст. 7 зазначених Основ загальноосвітнє навчання засуджених проголошувалося одним із першочергових засобів їхнього виправлення й перевиховання [124]. Відповідно в республіках СРСР було ухвалено перші в їхній історії Виправно-трудові кодекси. 23 грудня 1970 р. було затверджено Виправно-трудовий кодекс УРСР (ВТК УРСР), який набув чинності з 1 червня 1971 р. У ст. 59 його восьмого розділу увиразнено обов'язковість загальноосвітнього восьмирічного навчання та безоплатне забезпечення засуджених підручниками, зошитами і письмовим приладдям, а також виокремлено категорії засуджених, які залучаються до навчання за бажанням: особи після сорока років та інваліди першої і другої груп. У ст. 60 ВТК УРСР декларувалася безоплатна можливість здобуття повної середньої освіти засудженими, які мали восьмикласну середню освіту. При цьому наголошувалося на заохоченні засуджених до її здобуття шляхом урахування останньої при визначенні ступеня їхнього виправлення та перевиховання [20].

Отже, згідно з Виправно-трудовим кодексом СРСР та ВТК УРСР, здійснювалося обов'язкове восьмирічне всезагальне навчання засуджених, якому підлягали всі особи, що не мали закінченої восьмирічної освіти. Водночас активно пропагувалося максимальне залучення всіх засуджених, які мали базову восьмирічну освіту та бажали навчатися далі, до здобуття повної середньої освіти.

Принагідно зазначимо, що у початковій редакції Основ виправно-трудового законодавства передбачалося обов'язкове восьмирічне навчання засуджених у віці до 40 років. Пізніше до норм виправно-трудового права неодноразово вносилися зміни, зокрема, й ті, що регулювали загальноосвітнє навчання у виправно-трудових установах. Відомо, що у 1972 р. було ухвалено спільну постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про завершення переходу до загальної середньої освіти і дальший розвиток загальноосвітньої школи». Аналогічна постанова була ухвалена в Українській РСР. Обов'язковість середньої освіти проголошувалася Конституцією СРСР у 1977 р. і відповідно – Конституцією УРСР у 1978 р. Проте певні зміни до ВТК УРСР було внесено законом від 30 червня 1983 р., згідно з яким декларувалося здійснення у ВТУ загальної обов'язкової середньої освіти засуджених із числа молоді, а також обов'язкове загальноосвітнє восьмирічне навчання засуджених, які не досягли 40-річного віку [174]. Цікаво, що радянське законодавство загалом не визначало поняття «молодь». Здебільшого до неї залічували осіб віком від 16 до 30 років, хоча ВЛКСМ визначила ці межі у 14–28 років. Лише у законі «Про загальні засади державної молодіжної політики СРСР» (квітень 1991) зазначалося, що термін «молодь» поширюється на осіб віком до 30 років [177]. Посилаючись на вищесказане, можна твердити, що у СРСР, а отже, і в радянській Україні, загальна середня освіта стала обов'язковою для засуджених осіб віком до 30 років лише у 1980-х рр.

Спираючись на зазначену правову базу, МВС УРСР та адміністрації виправно-трудових таборів, колоній і в'язниць за наявності засуджених без

загальної восьмирічної й середньої освіти формували *необхідну мережу освітніх інституцій*. На жаль, статистичні дані щодо закладів позбавлення волі в радянській Україні, як і в СРСР загалом, були «закритою інформацією», що призначалася для вузького кола осіб. Причина полягала у неоднозначності показників, які завжди можна було трактувати як із позитивного, так і з негативного боку. Так, зростання кількості загальноосвітніх шкіл при установах виконання покарань, по-перше, підтверджувало, так би мовити, суттєвий прогрес у забезпеченні засудженим умов для здобуття освіти, а отже, – «соціалістичний гуманізм» радянської влади. А по-друге, зазначений показник увиразнював збільшення чисельності ув'язнених у СРСР, та ще й серед осіб, які не встигли здобути обов'язкову восьмирічну, а пізніше – десяти- одинадцятирічну середню освіту.

З огляду на ці причини, інформація про чисельність осередків загальноосвітнього навчання для засуджених була доволі поверховою, неповною, уривчастою, надмірно узагальненою (без увиразнення конкретних республік та регіонів) або ж вузько фрагментарною (що унеможлиблювало розуміння обсягу проблеми). Згідно з доповіддю МВС СРСР до ЦК КПРС про діяльність ВТУ у 1957–1958 рр., адміністрація та політоргани ВТТ і колоній разом з органами міністерств освіти союзних республік проводили активну роботу з підвищення загальної освіти засуджених. Скажімо, було організовано 306 початкових, 126 семирічних і 194 середніх шкіл, а також 318 окремих класів, створено 112 навчально-консультаційних пунктів. У початкових і середніх школах станом на 1 січня 1959 р. навчалось 72 744 засуджених (для порівняння – на початку 1958 року – 57 626). Зазначимо, що серед тогочасних 862 707 засуджених (786 261 чоловіків і 76 446 жінок) 388 114 осіб утримували у 28 ВТТ і 474 593 – у колоніях [46]. Як бачимо, чисельність здобувачів початкової і середньої освіти становила 9 % від загальної кількості засуджених у СРСР. До того ж просто вражають показники зростання учнів упродовж 1958 р. – на 15 118 осіб (на 20,8 %). На

жаль, невідомими залишаються дані про «український сегмент» наведених показників.

Цікавими видаються і статистичні дані МВС СРСР про рівень освіти засуджених осіб на початок 1959 р.: неписьменних і малограмотних – 355 354 (41,2 %), з неповною середньою освітою – 440 049 (51,0 %), із середньою освітою – 62 699 (7,3 %), з вищою освітою – 4 605 (0,5 %) [46]. Тож загальна кількість ув'язнених без середньої освіти (за нашими підрахунками – понад 92 %) пояснювала першочерговість реалізації новоприйнятого закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР».

Відомо, що кількість загальноосвітніх шкіл у місцях позбавлення волі почала стрімко зростати із 1958 р. після їхнього підпорядкування Міністерству освіти УРСР і місцевим органам народної освіти. Скажімо, у 1964 р. кількість шкіл у місцях ув'язнення збільшилася на 123 порівняно із 1958 р., а навчально-консультаційних пунктів налічувалося утричі більше. Станом на 1 вересня 1964 р. навчанням у I–VIII класах ВТУ було охоплено утричі більше засуджених, ніж у 1958 р., хоча чисельність ув'язнених зменшилася [34, с. 3].

За цей же період (1958–1964) кількість учнів у старших класах збільшилася у 3,7 раза. Аналогічно зросла кількість учителів у школах ВТУ. Охоплення навчанням на 1 вересня 1964 р. становило 67,7 % від кількості ув'язнених, які підлягали обов'язковій восьмирічній освіті. За один рік кількість учнів збільшилася на 15,6 %. Однак проблем в означеній сфері залишалося ще багато. Недоліки в галузі вечірньої та заочної освіти, увиразнені в Постанові Ради Міністрів СРСР від 19 листопада 1964 р., повністю стосувалися і навчання ув'язнених. Важливі практичні завдання виправно-трудових установ і органів народної освіти, відповідно до згаданої Постанови, полягали у тому, щоб продовжувати розвиток мережі шкіл у виправно-трудових установах і збільшувати кількість засуджених, які навчаються в них. Серед інших завдань виокремлено ще й такі:

- створення шкіл у тих підрозділах ВТК, де вони ще не функціонували;
- зміцнення матеріально-технічної бази наявних тогочасних шкіл;
- збільшення контингенту учнів шляхом залучення до навчання всіх ув'язнених, які його потребували [34, с. 4–5].

Як зазначали тогочасні фахівці-пенітенціарії, найслабше було організоване восьмирічне навчання у підрозділах особливого режиму і в'язницях, де утримувався найважчий контингент позбавлених волі. Це підтверджують наведені статистичні дані. Якщо загалом в УРСР у 1964 р. навчалася вже понад 2/3 ув'язнених, а в багатьох ВТУ – фактично всі або майже всі, які не мали восьмирічної освіти, то за підрозділами особливого режиму – всього лише 21 % тих, хто цього потребував. До речі, у цих підрозділах переважали початкові школи, тоді як у виправно-трудових установах суворого, посиленого й загального режимів 70 % освітніх структур були восьмирічними й середніми школами, а наявні навчально-консультаційні пункти організовували навчання також в обсязі восьмирічної та середньої шкіл. Оскільки у проєкті Основ виправно-трудового законодавства для всіх ув'язнених було встановлено обов'язковість восьмирічного навчання, остільки залучення до освіти ув'язнених та збереження контингентів учнів було ще більш трудомістким і відповідальним завданням, особливо з огляду на значний відсоток відрахування «учнів» зі шкіл [3, с. 10].

Зважаючи на відсутність статистичних даних щодо Української РСР, проілюструємо описані тенденції за допомогою статистичних матеріалів РРФСР. Так, у школах ВТУ Новгородської області, наприклад, за півріччя вибуло 218 учнів із 814, які починали навчання 1 вересня 1964 року, або 22,8 %. Водночас прибуло 139 осіб. Загальне зменшення чисельності, отже, становило 79 осіб, або 9 %. Якщо з'ясувати причини відсіву учнів, то ситуація видається невтішною. Із 218 осіб вибуло:

а) через умовно-дострокове звільнення від покарання – 45 осіб, або 20,6 %;

- б) після відбуття строку покарання – 14 осіб, або 6,4 %;
- в) у зв'язку із хворобою – 18 осіб, або 8,2 %;
- г) етаповано до інших підрозділів із різних причин – 86 осіб, або 39,4 %;
- д) із неповажних причин – 55 осіб, або 25,2 % [34, с. 5].

Як бачимо, тих, хто вибув зі школи з неповажних причин, разом з етапованими до інших підрозділів, яких частково можна було замінити тими, хто не навчався у школі, було 64,6 %. Відсів учнів із неповажних причин зі шкіл місць ув'язнення становив у 1964 р. 10 %. Це вважалося недопустимим, тому пенітенціаріїв закликали докласти максимум зусиль для збереження контингентів учнів [34, с. 6].

У зв'язку з цим у постанові Ради Міністрів РРФСР від 19 листопада 1964 р. особливу увагу Рад Міністрів автономних республік, крайових і обласних виконкомів Рад депутатів трудящих зосереджено на створенні необхідних умов для поєднання засудженими навчання з виробничою діяльністю, на усуненні всіх причин їх відсіву зі шкіл. Органам народної освіти і працівникам місць ув'язнення рекомендувалося взяти під особливий контроль кожного засудженого після його звільнення і відстежити практичне застосування ним освіти, здобутої упродовж відбування покарання. Якщо ж йому не вдалося завершити повний курс загальної середньої освіти, вказані органи були зобов'язані проконтролювати, щоб колишній засуджений продовжив навчання за місцем проживання [260, с. 20].

Як свідчать практики, упродовж реалізації перелічених завдань співробітники ВТУ мали подолати чимало труднощів, а саме:

- забезпечити школи відповідними приміщеннями;
- домогтися оптимального поєднання режиму утримання ув'язнених із режимом їхньої виробничої діяльності та навчання (особливо проблемним це видавалося за камерних умов утримання ув'язнених);
- гарантувати засудженим здобуття якісної освіти [260, с. 20].

Характеризуючи *організаційні аспекти загальної середньої освіти засуджених*, наголосимо, що навчальний процес у загальноосвітніх школах ВТУ УРСР здійснювався на підставі Положення про вечірню (змінну) середню загальноосвітню школу. Школи відкривалися за наявності не менше трьох класів. За відсутності належних умов організовувалося індивідуальне навчання малограмотних засуджених. Наповненість усіх класів, за винятком десятого, мала становити не менше 20 осіб. Ув'язнені від 40 років, а також ті, хто мав восьмирічну освіту, навчалися у школах за їхнім бажанням. У в'язницях і колоніях особливого режиму здійснювалося обов'язкове навчання в обсязі чотирьох класів. Консультаційні пункти функціонували факультативно. У всіх виправно-трудових установах утримувані навчалися без відриву від виробництва. Органи народної освіти добирали кадри вчителів, виплачували їм заробітну плату і керували загальноосвітнім навчанням. Безпосередню допомогу педагогам в організації навчального процесу надавали начальники загонів, інженери виробничого навчання та інспектори із загальноосвітнього навчання. Інструкція покладала на адміністрацію ВТУ обладнання приміщень відповідним устаткуванням, облік осіб, які не мали восьмирічної освіти, а також забезпечення стабільної відвідуваності занять. Навчальний процес тривав два півріччя упродовж 36 тижнів [67, с. 275].

Учні відпочивали від занять протягом зимових канікул – 10 днів. Тривалість уроку становила 45 хвилин, а перерви – 10 хвилин. Під час навчального процесу переважало усне опитування. Після закінчення восьми класів районні відділи народної освіти видавали засудженим свідоцтва встановленого зразка, а після закінчення десяти класів – атестат. За умов, коли учнів звільняли з місць ув'язнення або переводили в інші місця ув'язнення протягом навчального року, дирекція школи видавала їм довідки про навчання у відповідному класі. При школах створювалися педагогічні ради у складі директора, завідувача навчальної частини, вчителів і

представників адміністрації. Педагогічні ради розв'язували такі важливі питання:

- поліпшення відвідуваності та успішності;
- підвищення якості навчання, виробничої кваліфікації учнів;
- забезпечення зв'язку школи з виробництвом;
- узагальнення та впровадження кращого педагогічного досвіду;
- обговорення звітів учителів про виконання навчальної програми й методику проведення занять [67, с. 276].

Для успішного навчання у школі учнів VIII і X класів під час підготовки до іспитів звільняли від роботи на виробництві на 20 календарних днів без збереження заробітної плати [67, с. 277].

Ув'язнені також мали можливість навчатися заочно за відсутності умов для очного навчання. Для цього при школах, розташованих у місцях дислокації колонії, організовували заочні відділення для навчання засуджених у V–X класах. При міських школах започатковували навчально-консультаційні пункти. За наявності у ВТУ мінімум 20 малограмотних комплектували навчальну групу зі штатним учителем: а якщо таких ув'язнених було менше, то їхнє навчання здійснювалося індивідуально силами громадськості та самих засуджених [67, с. 277].

Зміст загальноосвітнього навчання засуджених становив систему відповідних знань, навичок і вмінь, якими оволодівали учні упродовж установленого терміну. Вона була основою для їхнього різнобічного розвитку, формування у них правильних поглядів і переконань, відповідної поведінки. Радянська школа приділяла велику увагу формуванню в учнів необхідних навичок і вмінь самостійного пізнання дійсності, набуття знань та застосування їх на практиці. Власне так, у єдності із загальною освітою у радянський період і відбувалося політехнічне і професійне навчання, підготовка до життя та суспільно корисної діяльності [67, с. 277].

Актуальність означеного завдання особливо увиразнювалася стосовно учнів-ув'язнених, надзвичайно занедбаних у педагогічному аспекті. Багато

хто з цих осіб і в дитинстві вчилися погано: одні не могли, інші – не хотіли. Багаторічні перерви в навчанні призвели до суттєвих прогалин у раніше набутих знаннях, які, так би мовити, «вивітрилися» з пам'яті. Відомо, що в середовищі злочинців переважає зневажливе ставлення до школи та навчання. Педагогові необхідно бути справжнім професіоналом, щоб подолати такі скептичні погляди, мотивувати ув'язнених до здобуття освіти, успішного її завершення. Саме з огляду на ці обставини підвищення ефективності навчальних занять видавалося одним із найважливіших завдань для кожного вчителя шкіл колоній. Упродовж будь-якого уроку потрібно було надати учням максимум знань і водночас спонукати їх по-новому проаналізувати своє минуле й сьогодення, збагнути власні помилки й хибні уявлення, зробити певні висновки на майбутнє. Інакше кажучи, педагог мав органічно поєднати навчання й виховання. Лише така єдність сприяла виправленню й перевихованню злочинця [67, с. 278].

У документації розглядуваного періоду простежується яскрава чітка тенденція «підкреслювати» позитивний практичний досвід у сфері загальної середньої освіти ув'язнених, применшуючи або замовчуючи негативні аспекти. Радянські автори наголошували, що в колоніях після створення працездатних колективів ув'язнених констатувалося підвищення їхньої трудової активності і, як наслідок, – зниження кількості тих, хто не бажали працювати і не виконували норми виробітку. Більшість засуджених начебто правильно оцінювали свої вчинки, добре працювали, підвищували власний загальноосвітній рівень, опановували нові або суміжні виробничі професії. Збільшувалася чисельність активу в самодіяльних організаціях, зростав його позитивний вплив на перевиховання засуджених, особливо важковиховуваних, зміцнювалася дисципліна в підрозділах, із місяця в місяць знижувалася кількість грубих порушень режиму [260, с. 23].

До прикладу, за словами радянських авторів, колективи тогочасних виправно-трудова колоній Вологодської області, використовуючи допомогу громадськості, вживали заходи для подальшого вдосконалення виховного

процесу, підвищення ефективності перевиховання ув'язнених і повернення їх до чесної трудової діяльності. Але водночас залишалося чимало непоодиноких фактів відсутності необхідної співдружності у роботі вчителів та працівників колоній, спостерігалися недостатній рівень такої співпраці, низька фахова компетентність педагогів, їх професійної дисципліни [3, с. 13].

Зрозуміло, що якість роботи педагога суттєво залежала від підтримки з боку директора й завуча, особливо стосовно контролю й допомоги вчителям із-посеред самих ув'язнених або педагогів, які працювали у ВТУ паралельно з основною роботою. Адже завжди важливо, з якими думками заходять учителі до класу і як вони виконують покладені на них обов'язки. Саме тому у радянський період неодноразово наголошувалося на необхідності об'єднання зусиль не тільки педагогічних колективів шкіл та органів народної освіти, а й працівників виправно-трудових установ, а також педагогічних закладів освіти і науково-дослідних організацій, узагальнення їхніх спільних досягнень, досвіду роботи.

Вивчення й узагальнення освітньої практики в умовах позбавлення волі сприяло виробленню необхідних практичних корисних рекомендацій у зазначеній сфері. Адже відомо, що радянські виправно-трудові установи виконували пріоритетне політичне завдання, проводячи боротьбу зі злочинністю на стадії виконання вироку суду, що визначало строки і види покарання за скоєний злочин з урахуванням ступеня суспільної небезпеки злочинної дії та особистості злочинця. Однак форми й методи роботи, що застосовувалися у виправно-трудових установах для виправлення й перевиховання засуджених, були суто педагогічними. Тим часом у тогочасних колоніях здебільшого працювали фахівці з юридичною або інженерно-технічною освітою. А отже, тодішня пенітенціарна система гостро потребувала висококваліфікованих спеціалістів у галузі педагогіки та психології. Вважалося, що об'єднанню зусиль юристів, інженерів і педагогів упродовж перевиховання й виправлення ув'язнених значно сприятиме діяльність методичних і виховних рад у колоніях, апаратах управлінь та

відділів місць ув'язнення, а також практика залучення представників колоній до складу педагогічних рад шкіл. Відстежувалася така закономірність: що сильніша така співдружність, то успішніше відбувається виправлення й перевиховання засуджених, менше фактів повторної злочинності [3, с. 14].

Актуальним для радянських пенітенціаріїв видавалося подальше вдосконалення методики навчання й виховання учнівської молоді, ширше впровадження до практики роботи кожної школи при ВТК передового досвіду учителів-новаторів і педагогічних колективів загалом, творче використання гнучкіших і різноманітніших форм навчання, які відповідають виробничим умовам засуджених та їхнім інтересам.

Увиразимо відстежені нами упродовж радянського періоду завдання поліпшення якості загальної освіти ув'язнених:

1) активніше впровадження технічних засобів навчання, оновлення обладнання навчальних кабінетів у всіх школах (з урахуванням специфіки умов місць ув'язнення, в яких із технічними засобами та лабораторним обладнанням (особливо магнітофонами, хімікатами тощо) необхідно поводитися особливо обережно, унеможливорюючи їхнє використання ув'язненими зі злочинною метою);

2) комплектування шкіл при ВТУ кваліфікованими педагогічними кадрами.

Загальноосвітні школи у місцях позбавлення волі були основними осередками виховної роботи серед засуджених, своєрідними «вогнищами культури». Учитель і майстер виробничого навчання разом із начальником колонії, політпрацівником, інженером, начальником загону зобов'язані були вести «спільну напружену боротьбу за виправлення й перевиховання тих, хто колись став на слизьку дорогу правопорушень, однак не вважався втраченим для суспільства» [7, с. 43].

Розвиток і вдосконалення виробничої діяльності в поєднанні зі зміцненням внутрішнього порядку, посиленням ідеологічної роботи серед ув'язнених та розвитком системи їхньої загальної освіти стали підґрунтям

перетворення колоній із традиційних ізоляторів злочинців від суспільства на ефективні виховні установи.

Особливо перспективним у той час видавалося вдосконалення організаційних форм навчання без відриву від виробництва, оскільки загальноосвітнє навчання було одним із важливих засобів перевиховання засуджених. Уже сам факт, що держава власним коштом утримує спеціальні школи для освіти ув'язнених, уможлиблюючи набуття ними восьмирічної або середньої освіти, переконував злочинців у тому, що вони не втрачені для суспільства, що їм відкриті шляхи повернення до чесного трудового життя [106, с. 56].

Тогочасними органами охорони громадського порядку, адміністрацією виправно-трудових установ провадилася значна робота з організації навчання ув'язнених (відкрито багато нових шкіл, завдяки чому збільшилося охоплення навчанням ув'язнених, особливо тих, що не мали початкової та неповної середньої освіти; школи забезпечено педагогічними кадрами; підвищено результативність навчально-виховної роботи). Показово, що у деяких школах ВТУ успішність учнів у підсумку 1963–1964 н. р. перевищувала аналогічні показники у звичайних тогочасних вечірніх і заочних освітніх закладах [106, с. 58].

Про роботу у вечірній школі, яка діяла при особливому табірному пункті біля поселення Чуна (Іркутська область РРСФР), згадував політв'язень Василь Регей, який до свого арешту у 1951 р. був заступником директора Дрогобицького державного учительського інституту і викладачем німецької мови. У 1956 р. йому запропонували викладати математику у вечірній середній школі, де він організував випуск дев'ятого класу і екзамени на атестат зрілості для в'язнів. «Мав моральне задоволення, що міг допомогти одержати атестат зрілості невеликій кількості. Вони навіть спромоглися організувати випускний вечір, де було шампанське. Як вони його дістали і пронесли через вахту, – невідомо» [212, с. 105], – згадував В. Регей. (Дод. А).

Після звільнення у 1957 р. він не міг повернутися до України, відтак залишився в Сибіру. Разом з дружиною Марією він влаштувався працювати вчителем у вечірній школі при табірній зоні «битовиків» (побутових злочинів, не політв'язнів). Контингент учнів був дуже специфічним і небезпечним. «Страшно і небезпечно було жінці заходити у клас в'язнів-битовиків», – писав В. Регей. Однак йому вдалося домовитися з декількома учнями, що працювали на лісозаводі, щоб вони забезпечували захист його дружині [212 , с. 107]. Попри всі негаразди навчальний процес тривав без ексцесів.

Отримані нами дані в окремих областях РРФСР підтверджують певні досягнення в галузі освіти засуджених осіб у 1960-х рр. Наприклад, в Орловській області у роботі педагогічних рад було активно задіяно співробітників ВТУ, які відповідали за шкільне навчання ув'язнених, що, зі свого боку, суттєво сприяло регулярному відвідуванню занять, поліпшенню роботи шкіл. У 1963–1964 рр. відвідуваність занять у школах ВТУ цієї області становила 99,7 %. Педагоги ВТУ Сахалінської області велику увагу приділяли наочності в навчанні. Скажімо, упродовж одного року учням було показано 420 навчальних фільмів; максимально використано наявні навчально-наочні посібники. Звісно, це суттєво допомагало учням засвоювати програмовий матеріал. У школах при ВТК №7 і ВТК №9 зафіксовано закінчення навчального року із повною успішністю. У Саратовській області у п'яти початкових школах і в семи навчально-консультаційних пунктах ВТУ навчальні заняття провадили на громадських засадах студенти Саратовського педуніверситету. У Псковській області класні керівники школи використовували факти з листування колишніх ув'язнених із педагогами, яким вони щиро дякували, а також повідомляли про свої трудові успіхи і своє життя після звільнення [34, с. 7].

Наочним прикладом ефективної організації навчання ув'язнених, наполегливої боротьби педагогічного колективу й керівництва підрозділу за творчу роботу, що забезпечувало виховання й переведення ув'язнених,

вважалася тоді вечірня школа № 2 при п/я АШ-25/2 Марійської АРСР. Навесні 1962 р. у цьому підрозділі було відкрито консультаційний пункт, де у VII-X класах навчалися лише 26 осіб. До початку 1962–1963 н. р. було організовано самостійну середню школу. Охочих навчатися налічувалося вже аж 112 осіб [34, с. 8].

Звісно, попри патетично-піднесений та заідеологізований характер звітних матеріалів, укладених адміністрацією ВТУ, усе ж можемо констатувати певні зусилля щодо поліпшення діяльності шкіл для засуджених, що проявлялося, з одного боку, у збільшенні залучених фахових педагогів, певному зростанні успішності тощо. Однак ми із застереженням ставимося до запевнення радянських авторів стосовно «досягнення повної успішності» у школах при деяких ВТУ. Загальновідомими проблемами радянської школи загалом були формалізм, бюрократизм і псевдоборотьба за «високу успішність», проти «другорічництва» тощо. Усе це призводило до приписок, неадекватного оцінювання, фальшивих звітів. Найвірогідніше, аналогічна ситуація була характерна і для загальноосвітніх шкіл та навчально-консультаційних пунктів при ВТУ.

Проблемою багатьох шкіл при ВТУ була відсутність необхідних матеріальних умов. Наприклад, у вже згаданій вечірньої школи № 2 при п/я АШ-25/2 Марійської АРСР не було спеціального приміщення, і доводилося займатися у різних не пристосованих для цього кімнатах. Хоч педагогічний колектив подолав ці труднощі, і до кінця першого навчального року (1962–1963) освіту завершили випускники VIII і X класів [34, с. 8]. За словами радянських авторів, бажання навчатися в ув'язнених було настільки великим, що вони внесли пропозицію до початку нового навчального року побудувати школу. Загальні збори вирішили: «Кожен громадянин, який перебуває в зоні, не може залишатися осторонь шкільного будівництва. Працюватимемо не менше 7–10 днів на будмайданчику школи у вихідні дні». Школу на 160 місць було споруджено. За допомогою тамтешнього районного відділу народної освіти, сусідніх шкіл було обладнано й забезпечено навчально-

наочними посібниками відповідні кабінети для занять. Педагогічний колектив школи «...приділяв велику увагу самостійності учнівського колективу, що, зі свого боку, сприяло досягненню належних успішності й дисципліни, активній участі учнів у позакласній роботі, взаємодопомозі в навчанні, в ремонті та обладнанні школи тощо» [260, с. 24].

Безумовно, у радянських школах при ВТУ вчителі намагалися сформувати в учнів певну суму знань, навичок та вмінь, виконуючи затверджені Міністерством освіти УРСР навчальні програми і плани, орієнтуючись на завдання виправлення й перевиховання правопорушників, використовуючи при цьому традиційні засоби, методи, прийоми навчання.

Під впливом перебудови у країні змінилися акценти щодо виховання й освіти засуджених. Постановою Кабінету Міністрів УРСР від 11 липня 1991 р. було затверджено Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР. Згідно з ними, у місцях позбавлення волі необхідно було створити психолого-педагогічну службу, розробити і впровадити методiku психолого-педагогічної та соціальної діагностики, реалізувати під час виправлення засуджених осіб диференційований індивідуальний підхід до них, перенести акцент із політичного на моральне і правове виховання засуджених. Обґрунтовувалася необхідність гарантувати засудженим право на одержання середньої освіти та передбачити можливість здобуття за їхнім бажанням і вищої освіти через систему заочного навчання [196]. Однак розроблення більш конкретних аспектів реформи загальмувалося з огляду на масштабні суспільно-політичні трансформації, пов'язані з розпадом СРСР і появою незалежних держав на пострадянському просторі.

Після здобуття незалежності наша країна успадкувала пенітенціарну систему Української РСР з відповідною системою загальної середньої освіти. Продовжували діяти деякі радянські нормативно-правові акти, які гарантували забезпечення загальної середньої освіти для засуджених. До початку реформування кримінально-виконавчої системи України (1993)

кількість засуджених, які мали початкову, неповну середню освіту, зменшилася, а осіб із загальною середньою, середньою спеціальною, незакінченою вищою й вищою освітою суттєво побільшало. Відповідно зменшилася чисельність ув'язнених, які потребували забезпечення умов для отримання освіти. Це, зі свого боку, зумовило скорочення штату інспекторів загальноосвітнього навчання засуджених і вчителів. Окрім того, чимало начальників виправних установ, посиляючись на соціально-економічні труднощі з матеріального забезпечення пенітенціарних закладів, почали через будь-які підстави закривати загальноосвітні школи, в результаті чого їх суттєво поменшало. Тогочасна статистика констатувала: у 1991–1993 рр. формально-бюрократичне виконання закону України «Про освіту» фактично спричинило руйнування системи вечірніх шкіл і професійно-технічних училищ у виправних установах. Таке тотальне скорочення кількості шкіл у місцях позбавлення волі тривало аж до 1996 р. [236, с. 187].

У 1998 р. з утворенням Державного департаменту України з питань виконання покарань (Указ президента України № 344/98 від 22 квітня 1998 р.) як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом розпочалося відновлення у ВТУ шкіл та професійно-технічних училищ. Відповідно до Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань, одним із головних завдань новоствореного відомства стало забезпечення засудженим професійної підготовки та загальноосвітнього навчання [197]. Працівникам цього департаменту необхідно було активно співпрацювати з Міністерством освіти України.

Після приєднання України до Ради Європи (1995) актуальними орієнтирами для вітчизняної системи виконання покарань стали норми і правила Європейського Союзу. 11 січня 2006 р. Комітет міністрів Ради Європи ухвалив «Європейські пенітенціарні правила», згідно з якими кожному пенітенціарну установу зобов'язували надати всім ув'язненим доступ до максимально всебічних освітніх програм, відповідно до індивідуальних потреб і прагнень засуджених. При цьому пріоритет необхідно було

надавати тим ув'язненим, які не вміли читати, писати й рахувати, а також ув'язненим, що бажали заповнити прогалини базової освіти та набуті професійну підготовку. Особливу увагу доцільно приділяти освіті молодих засуджених, а також особам з особливими потребами [52].

Завдяки тісній співпраці з Міністерством освіти і науки України на початку ХХІ ст. було відновлено діяльність загальноосвітніх навчальних закладів при всіх вітчизняних виправних та виховних колоніях, а також слідчих ізоляторах. Важливість загальноосвітнього навчання для засуджених полягає у тому, що воно уможливорює формування загальної культури особистості, її адаптації до життя в суспільстві, усвідомлений вибір та засвоєння професійних освітніх програм. До слова, обов'язковий мінімум змісту кожної основної освітньої програми встановлюється відповідним державним освітнім стандартом [238, с. 91].

У 2004 р. на зміну застарілому ВТК УРСР було ухвалено Кримінально-виконавчий кодекс України (КВК України), в якому, однак, не декларувалася обов'язковість загальної середньої чи восьмирічної освіти. У частині 2 ст.125 КВК України зазначається: засудженим, які бажають підвищувати свій загальноосвітній рівень, незалежно від віку, створюються умови для самоосвіти, надається можливість здобувати знання у загальноосвітніх навчальних закладах колоній. Відповідно до положень підзаконних нормативно-правових актів, загальноосвітнє навчання організовується у спеціально створюваних при установах виконання покарань загальноосвітніх школах трьох ступенів та консультативних пунктах, забезпечених відповідним обладнанням, штатом учителів на чолі з директором (призначається за погодженням з органами виконання покарань). Засуджені, які навчаються у цих закладах, забезпечуються безоплатно підручниками, зошитами та письмовим приладдям. Контроль за відвідуванням школи та успішністю засуджених здійснює начальник відділення соціально-психологічної служби або відповідний вихователь [97].

Порядок організації та здійснення загальноосвітнього навчання у вітчизняних ВУ законодавчо закріплено у статті 126 КВК України, згідно з якою організація загальноосвітнього навчання здійснюється відповідно до законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту» у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. На період проходження державної підсумкової атестації засуджені, які навчаються, звільняються від роботи на строк, передбачений законодавством. Заробітна плата їм за цей період не нараховується, харчування надається безоплатно. Засудженим, які займаються самоосвітою, адміністрація колонії зобов'язана створити необхідні умови для занять у вільний від роботи час. Загальноосвітнє навчання засуджених заохочується і враховується при визначенні ступеня їхнього виправлення. Педагогічні працівники загальноосвітніх навчальних закладів мають надавати допомогу адміністрації колонії у соціально-виховній роботі із засудженими [97].

Детально перелічені освітні питання врегульовані Положенням про умови навчання та отримання базової і повної загальної середньої освіти особами, засудженими до позбавлення волі, у загальноосвітніх навчальних закладах при установах кримінально-виконавчої системи (наказ Міністерства освіти і науки України та Державного департаменту України з питань виконання покарань № 154/55 від 01.03.2002 р.), а згодом – спільним наказом Міністерства освіти і науки України та Міністерства юстиції України від 10 червня 2014 р. № 691/897/5 «Про затвердження Порядку організації навчання у загальноосвітніх навчальних закладах при виправних колоніях та слідчих ізоляторах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України» [189]. 25 червня 2020 р. було затверджено Постанову Кабінету Міністрів України, що увиразнювала Порядок організації здобуття повної загальної середньої освіти засудженими до позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі, а також неповнолітніми особами, взятими під варту [188].

Означені документи гарантують реалізацію конституційного права осіб, засуджених до позбавлення волі, на здобуття базової та повної загальної середньої освіти у загальноосвітніх навчальних закладах (далі – ЗОНЗ), що створюються при установах кримінально-виконавчої системи.

Зокрема, за поданням територіальних органів управління Міністерства юстиції України та згідно з відповідним рішенням органів місцевого самоврядування або місцевих органів виконавчої влади для надання освітніх послуг особам, які засуджені до позбавлення волі, та неповнолітнім ув'язненим за загальноосвітніми навчальними закладами комунальної форми власності можуть закріплюватися установи виконання покарань та слідчі ізолятори. Це може відбуватися без створення окремої юридичної особи або відокремленого підрозділу, відповідно до Положення про освітній округ, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 року № 777 [187]. Створення, реорганізація та ліквідація ЗОНЗ при установах здійснюються органами місцевого самоврядування або місцевими органами виконавчої влади й територіальними органами управління Міністерства юстиції України, відповідно до вимог Законів України «Про загальну середню освіту», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації».

З огляду на рішення засновників та потреби засуджених до позбавлення волі й неповнолітніх ув'язнених у здобутті базової та повної загальної середньої освіти, а також на кількість осіб, які виявили бажання навчатися, ЗОНЗ при установах можуть створюватися як вечірні (змінні) школи, навчально-консультаційні пункти, класи (групи) з вечірньою (заочною, дистанційною) формою навчання тощо [189].

ЗОНЗ при установі діє на підставі статуту, розробленого відповідно до Цивільного кодексу України, законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Положення про загальноосвітній навчальний заклад та інших нормативно-правових актів, і затверджується засновниками в установленому порядку. У своїй діяльності ЗОНЗ при установі керується

Конституцією України, Кримінально-виконавчим кодексом України, Законами України «Про попереднє ув'язнення», «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про місцеві державні адміністрації», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», іншими вітчизняними законодавчими актами України, постановами Верховної Ради України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, наказами Міністерства освіти і науки України, Міністерства юстиції України, інших центральних органів виконавчої влади, рішеннями місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також власним статутом.

Організація діяльності та навчально-виховного процесу у ЗОНЗ при установах здійснюється відповідно до Положення про загальноосвітній навчальний заклад, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 року № 778, Положення про вечірню (змінну) школу, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 04 липня 2005 року № 397, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 15 липня 2005 року за № 758/11038 (у редакції наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 21 вересня 2011 року № 1093) [155].

Зарахування засуджених до позбавлення волі та неповнолітніх ув'язнених до ЗОНЗ при установі здійснюється на підставі особистої заяви, свідоцтва про базову загальну середню освіту або табеля успішності про закінчення відповідного класу, а в разі їх відсутності – на основі атестації, проведеної відповідно до Положення про загальноосвітній навчальний заклад.

Зарахування учнів до відповідних класів відбувається на підставі наказу директора ЗОНЗ та начальника установи. ЗОНЗ обирає форми, засоби й методи навчання та виховання, відповідно до законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту» та свого статуту з урахуванням специфіки закладу, профілю, інших особливостей організації навчально-виховного процесу. Індивідуальне навчання організовується згідно з Положенням про

індивідуальну форму навчання в загальноосвітніх навчальних закладах, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2016 р., зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 03 лютого 2016 р. за № 184/28314. Навчання екстерном організовується відповідно до Положення про екстернат у загальноосвітніх навчальних закладах, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 13 березня 2017 р. № 369, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 28 березня 2017 р. за № 416/30284 [157].

Робочі навчальні плани та індивідуальні робочі навчальні плани ЗОНЗ при установах розробляються їхнім керівництвом на основі типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів, затверджених Міністерством освіти і науки України, з урахуванням особливостей контингенту учнів, їх потреб у здобутті базової та повної загальної середньої освіти, наявного освітнього рівня, та затверджуються відповідним органом управління освітою.

Навчально-виховний процес у ЗОНЗ при установі здійснюється за груповою та індивідуальною формами навчання. Контингент учнів у ЗОНЗ при установі визначається на початку кожного семестру і затверджується наказом директора ЗОНЗ та начальника установи. У разі потреби зміни до наказу можуть вноситися протягом семестру. Мова навчання у ЗОНЗ при установі визначається відповідно до Конституції України і законодавства України про мови. Структура навчального року (тривалість навчальних занять, поділ на чверті, семестри (триместри) та режим роботи встановлюються директором ЗОНЗ у межах часу, передбаченого робочим навчальним планом, за погодженням із відповідним органом управління освітою. Розклад уроків укладається відповідно до робочого навчального плану з дотриманням педагогічних, санітарно-гігієнічних та режимних вимог і затверджується директором ЗОНЗ за погодженням із начальником установи. Відповідно до частини другої статті 126 КВК України, на період проходження державної підсумкової атестації засуджені, які навчаються,

звільняються від роботи на строк, передбачений законодавством. Заробітна плата їм за цей період не нараховується, харчування надається безоплатно [97].

Відповідно до положень національного законодавства про освіту та КВК України, з початку 2010/2011 н. р. навчання засуджених осіб в установах виконання покарань здійснювалося на базі 151 загальноосвітнього навчального закладу (у 2009/2010 н. р. – 150), із яких: 46 – вечірні (змінні) школи при виправних колоніях (у 2009/2010 н. р. – 39); 79 – класи (групи) з вечірньою формою навчання при територіальних навчальних закладах (у 2009/2010 н. р. – 87); 16 – навчально-консультативні пункти (у 2009/2010 н. р. – 14); 10 – загальноосвітні середні школи II-III ступенів виховних колоній (у 2009/2010 н. р. – 10) [236, с. 187]. Як бачимо, порівняно з 2009/2010 н. р. кількість вечірніх (змінних) шкіл при виправних колоніях зросла на сім, кількість навчально-консультативних пунктів – на два, проте зменшилася кількість класів із вечірньою формою навчання при територіальних навчальних закладах – із 87 до 79.

Цікаву й доволі репрезентативну інформацію про стан освіти засуджених станом на травень 2009 р. навів начальник Полтавського обласного управління Державного департаменту України з питань виконання покарань генерал-майор внутрішньої служби Микола Ісаєв. У цей час у дев'яти УВП на Полтавщині утримувалося 5350 засуджених та ув'язнених. Понад 900 із них не мали повної загальної середньої освіти, приблизно 300 не мали базової дев'ятикласної освіти, а 13 – початкової, а тому не вміли читати й писати і підписувалися хрестиком [132]. Отже, на той час приблизно 22 % засуджених і ув'язнених на Полтавщині потребували навчання у закладах загальної середньої освіти.

Їхню освіту забезпечували в загальноосвітніх навчальних закладах при УВП та слідчих ізоляторах Полтавської області. У Кременчуцькій виховній колонії для неповнолітніх засуджених окреме приміщення займала міська загальноосвітня школа № 32. В УВП, де відбували покарання повнолітні

особи, працювало 35 навчальних кабінетів, де вони навчалися у IX–XII класах. Особи, які не мали початкової й базової середньої освіти, відвідували т. зв. «класи вирівнювання та корекції знань». Освітній процес у школах і класах у 2009 р. забезпечували 64 учителі, а підручники надавали управління й відділи освіти міст Полтава та Кременчук, відділи освіти районних держадміністрацій. Окремі учні вже мали загальну середню освіту, але, прагнучи здобути кращі знання (для прикладу, з іноземної мови), навчалися повторно [132].

За даними неприбуткової громадської організації «Харківський інститут соціальних досліджень», станом на 1 листопада 2011 р. загальноосвітнє навчання засуджених в Україні забезпечував 151 загальноосвітній навчальний заклад (у т. ч. вечірні школи у 58 установах, 74 класи (групи) з вечірньою формою навчання, 19 навчально-консультаційних пунктів). До загальноосвітнього навчання в той час було залучено 14 644 засуджених [114].

У виправних колоніях України у 2010/2011 н. р. навчання здійснювалося на базі 113 загальноосвітніх навчальних закладів, із яких 42 функціонували як вечірні школи, 61 – як класи (групи) з вечірньою формою навчання при територіальних навчальних закладах, 10 – як навчально-консультаційні пункти при територіальних навчальних закладах [236, с. 187].

Згідно з даними О. Букалова, у 2011 р. засуджені до позбавлення волі жінки в Україні утримувалися у 12 виправних колоніях та в одній виховній колонії для неповнолітніх. Загалом у цьому році в колоніях загальну середню освіту здобували від 20 до понад 100 жінок у кожній. Так, у Дніпродзержинській виправній колонії № 34 заняття проводили педагоги середньої школи № 31 м. Дніпродзержинськ; протягом 2011/2012 н. р. атестати про повну загальну середню освіту отримали 28 засуджених, свідоцтва про загальну базову середню освіту – 14 осіб. Рік перед тим 52 засуджені отримали атестати про повну середню освіту. У Чернігівській виправній колонії № 44 засуджені навчалися у вечірній школі № 1, яка діяла

при установі. Атестати про повну середню освіту у 2011 р. отримали 30 засуджених. У Збаразькій виправній колонії № 63 середню освіту (базову та повну) в тому ж році отримали 35 жінок. У Надержинщинській виправній колонії № 65 на Полтавщині засуджені навчалися у загальноосвітньому закладі, що належав до Божківського навчально-виховного комплексу. У 2011 р. повну загальну середню освіту отримали 12 осіб, базову загальну середню освіту – 46. У Червонопартизанській виправній колонії № 68 (Луганська обл.) 37 жінок у той час здобули загальну середню освіту. У Чорноморській виправній колонії № 74 (м. Одеса) працював заклад загальноосвітнього спрямування. Загальну середню освіту у 2011 р. отримали 42 засуджені. В Орджонікідзевському виправному центрі № 79 на Дніпропетровщині було зафіксовано доволі невелику кількість осіб без повної середньої освіти, тож загальноосвітній заклад при установі не діяв. У Приазовській виправній колонії № 107 (м. Маріуполь) функціонувала загальноосвітня школа, де навчалося 80 засуджених, які не мали середньої освіти. Свідоцтва про базову середню освіту у 2011 р. отримали 23 засуджених, атестати про повну середню освіту – 12. У Сніжнянській виправній колонії № 127 на Донеччині всі засуджені, які не мали повної середньої освіти, навчалися у школі при установі. У 2011 р. середню освіту здобували 72 особи, але лише 8 отримали атестати про повну загальну освіту, 25 – свідоцтва про закінчення базової школи. В Уманській виправній колонії № 129 працював заклад загальної середньої освіти, котрий мав окреме приміщення, класи української мови та літератури, історії, комп'ютерний клас (16 комп'ютерів). У закладі навчалася 21 засуджена. У Мелітопольській виховній колонії працювала школа, забезпечена шістьма навчальними кабінетами, комп'ютерним класом із 12 комп'ютерами, підручниками, навчальними приладами, технічними засобами навчання [15]. Наведені дані засвідчують, що навчання у закладах загальної середньої освіти при вітчизняних УВП не завжди було результативним, тому лише певна частина учениць отримували свідоцтва й атестати про освіту.

За результатами державної підсумкової атестації знань учнів, у слідчих ізоляторах у 2010/2011 н. р. загальну середню освіту здобули 242 особи, зокрема, базову середню – 159, повну загальну середню – 83 [236, с. 187]. За даними, відстеженими у 2009/2010 рр., при слідчих ізоляторах функціонувало 32 загальноосвітні навчальні заклади, з яких 3 діяли як вечірні школи, 22 – як класи (групи) з вечірньою формою навчання при територіальних навчальних закладах, 7 – як навчально-консультаційні пункти при територіальних навчальних закладах. На початку навчального року у зазначених закладах навчалася 1 071 особа. Навчальний процес забезпечували 240 учителів [236, с. 187].

Якщо у 2008 р. в загальноосвітніх навчальних закладах при установах виконання покарань здобували освіту 8,5 тис. осіб, у 2009 р. – понад 13 тис., у 2011 – 14,6 тис. [151; 114]. Згідно з даними Державної кримінально-виконавчої служби України, протягом 2020/2021 н. р. в УВП загальну повну середню освіту здобували 3 437 засуджених та ув'язнених. Навчальний процес у закладах загальної середньої освіти забезпечували 788 педагогів. Наприкінці зазначеного навчального року 1 143 учні отримали документи про освіту, з них 493 особи – про базову загальну середню та 650 осіб – про повну загальну середню [129]. На початку 2021/2022 н. р. для здобуття загальної середньої освіти зареєструвалися 3 548 засуджених та ув'язнених [40].

За повідомленнями ЗМІ відомі деякі аспекти функціонування загальноосвітніх навчальних закладів при УВП. До прикладу, 1 вересня 2021 р. у Ракійківській виправній колонії № 73 на Житомирщині розпочали навчання 60 засуджених різного віку (від 19 до 42 років). Так, 35-річний Ярослав Строкоус навчався за програмою XI-го класу і висловлював бажання після здобуття загальної середньої освіти вступити до професійно-технічного закладу освіти та здобути робітничу професію. Навчальні предмети засудженим викладали сім педагогів (три штатні, чотири – сумісники), які

працювали в навчально-консультаційному пункті (директор – Юрій Дзівалківський) при Швайківській загальноосвітній середній школі [81].

На жаль, траплялися випадки, коли особи, направлені за вироком суду до місць позбавлення волі, часто не вміли елементарно рахувати й писати. Звісно, вони отримували не повну загальну середню освіту (яка для них видавалася, так би мовити, занадто високою «планкою»), а насамперед – початкову.

Зауважимо, що станом на 1 січня 2011 р. в установах закритого типу ДПтС України загальна кількість засуджених, які не мали повної загальної середньої освіти, становила 16,8 тис. осіб, серед яких 81 % – віком до 35 років, при цьому 521 ув'язнений не мав початкової середньої освіти; 4 106 – базової середньої; не мали повної середньої освіти 12 014 осіб та 163 засуджені були неписьменними [236, с. 187].

Зарахування учнів до класів відбувалося на підставі спільного наказу директора навчального закладу та начальника установи. Освітній процес при ВТУ здійснював відповідно до Положення про загальноосвітній навчальний заклад, Положення про вечірню (змінну) середню загальноосвітню школу [156], робочих навчальних планів, розроблених на основі Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів, затверджених МОНмолодьспорт України.

Заняття у школах проводилися з урахуванням особливостей позмінного виробництва, тобто як у денний, так і у вечірній час. Особам, які закінчили школу, видавався відповідний документ: у разі здобуття базової середньої освіти – свідоцтво, повної середньої освіти – атестат. Документ про освіту на руки засудженому не видавався, а зберігався в його особовій справі до звільнення. Підбір педагогічних кадрів, контроль за навчальним процесом у загальноосвітніх школах кримінально-виконавчих установ здійснювали районні (міські) відділи освіти. Адміністрація установ створювала відповідні умови для успішної роботи шкіл.

Засуджені, які навчалися, безоплатно забезпечувалися підручниками, зошитами та письмовим приладдям.

Педагогічні працівники загальноосвітніх навчальних закладів надавали допомогу адміністрації колонії в соціально-виховній роботі із засудженими.

Відповідно до «Положення про умови навчання та отримання базової та повної загальної середньої освіти особами, засудженими до позбавлення волі, у загальноосвітніх навчальних закладах при установах кримінально-виконавчої системи» (2002), адміністрація УВП у контексті освіти утримуваних була зобов'язана: а) вести облік засуджених, які не мали базової або повної загальної середньої освіти; б) забезпечити необхідні умови для проведення навчального процесу, надавати й утримувати в належному стані приміщення навчального закладу, здійснювати їх ремонт, забезпечувати меблями, організовувати надійне зберігання і правильне використання навчальних та наочних посібників, технічних засобів, підручників; в) надавати для навчального закладу обслуговуючий персонал та утримувати його коштом установи; г) розтлумачувати працівникам навчального закладу особливості встановленого для засуджених режиму відбування покарання та попереджувати про відповідальність за порушення правил поведінки з ув'язненими; ґ) гарантувати безпеку працівників навчального закладу протягом їхнього перебування на території установи; д) у разі переведення учнів з однієї установи до іншої повідомляти про це директора навчального закладу [183].

Водночас керівництво навчального закладу було зобов'язане: а) забезпечувати спільно з адміністрацією установи надання базової та повної загальної середньої освіти засудженим; б) організовувати навчальний процес відповідно до робочих навчальних планів і програм, затверджених Міністерством освіти і науки України, з урахуванням вимог режиму відбування покарання засудженими, упроваджувати передові педагогічні технології; в) створювати необхідні умови для проведення навчального процесу, надавати навчальні й наочні посібники, технічні засоби, підручники; ґ) забезпечувати видачу документів про базову або повну загальну середню освіту (свідоцтво, атестат) державного зразка,

затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України «Про документи про освіту та вчені звання»; г) надавати особам, які навчалися, допомогу в підготовці до занять; д) клопотати перед адміністрацією установи щодо заохочення осіб, які навчалися, за зразкову поведінку та успіхи у навчанні; е) забезпечувати дотримання педагогічними працівниками встановлених законодавством вимог поведінки із засудженими [183].

Схожі вимоги містили й «Порядок організації навчання у загальноосвітніх навчальних закладах при виправних колоніях та слідчих ізоляторах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України» (2014) та «Порядок організації здобуття повної загальної середньої освіти засудженими до позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі, а також неповнолітніми особами, взятими під варту» (2020). Перелічені документи певною мірою відобразили відповідні зміни у законодавстві про освіту. Скажімо, відповідно до останнього документа, керівник закладу освіти мав забезпечити: дотримання стандартів освіти під час навчання засуджених; співпрацю з бібліотекою колонії чи слідчого ізолятора; дотримання академічної доброчесності в закладі освіти та прав учасників освітнього процесу [188]. **Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

Контролювали відвідування школи засудженими та їх успішність начальник відділення соціально-психологічної служби або відповідний вихователь. На уроці вчитель фактично залишався сам із учнями, жодних охоронців, лише заграбовані вікна і сигналізація у разі загрози. Тому навчати засуджених доводилося дуже тактовно й обережно. Більшість анкетованих нами вчителів, які викладають у колоніях, переконані у реальній дієвості педагогіки А.С. Макаренка [66, с. 135].

На період проходження державної підсумкової атестації засуджені, які навчалися, звільнялися від роботи на строк, передбачений законодавством. Заробітна плата їм за цей період не нараховувалася, харчування надавалося безоплатно. Засуджені отримували документи загальнодержавного зразка, в

яких не вказувалося, що загальну середню освіту було отримано в установі виконання покарань [74].

Сьогодні найбільш актуальним питанням загальної середньої освіти в умовах позбавлення волі вважається розробка спеціальних освітньо-виховних програм (навчальних модулів), які увиразнюють значну педагогічну занедбаність більшості засуджених, інтенсифікацію навчального процесу, що передбачає необхідність наукового супроводу, використання потужного потенціалу Академії педагогічних наук України та її галузевих інститутів. Для цього фахівці пропонують створити т. зв. спеціалізовані науково-дослідні лабораторії та експериментальні майданчики на базі установ виконання покарань, насамперед виховних колоній для неповнолітніх засуджених, а також залучати до роботи з ув'язненими студентів педагогічних факультетів [48, с. 149].

Персоналові сучасних освітніх закладів при вітчизняних установах виконання покарань необхідно розв'язувати такі ж завдання з організації і проведення навчально-виховного процесу, що й для шкіл на волі. Одне з них – виховувати високоморальне, національно свідоме молоде покоління, спадкоємців і продовжувачів прогресивних національних традицій [203**Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

Засудженим, які займаються самоосвітою, адміністрація колонії створює необхідні умови для занять у вільний від роботи час. Нагадаємо: час, вільний від основної трудової діяльності та виконання обов'язкових заходів, передбачених розпорядком дня для засуджених у колонії, є їх вільним часом (ст. 129 КВК). Засуджені мають право розпоряджатися ним на власний розсуд, виключаючи виконання тих видів діяльності, які заборонені КВК України. Тривалість вільного часу засуджених (не менше двох годин на добу) передбачається розпорядком дня колонії [97].

Характеризуючи систему загальної середньої освіти в УВП України початку ХХІ ст., окрему увагу, на нашу думку, необхідно приділити виховним колоніям, у яких утримуються неповнолітні засуджені. Організація

освітнього процесу й залучення до нього учнів у виховних колоніях, на відміну від виправних, стає пріоритетним завданням. Виховні пенітенціарні установи постійно перебувають у сфері пильної уваги президентських, урядових і парламентських структур, громадських об'єднань та засобів масової інформації.

На жаль, щороку збільшується кількість підлітків, які, потрапляючи до виховних колоній, або не мають жодної освіти, або мають освіту, що не відповідає їхньому віку. Саме тому основним напрямом діяльності держави при виконанні покарання у виховних колоніях постає вдосконалення механізму організації навчального процесу. Сьогодні робота у зазначеному напрямі проводиться дуже активно. Необхідно констатувати, що засуджені неповнолітні у повному обсязі мають можливість реалізувати своє право на отримання загальної середньої освіти, тому що абсолютно у всіх виховних колоніях створені і працюють загальноосвітні школи.

Станом на 1 червня 2011р. в Україні функціонувало 8 виховних колоній для неповнолітніх (1 з них для неповнолітніх дівчат – Мелітопольська), у яких відбували покарання 1 486 осіб [54]. У 2016 р. аналогічні показники становили – 3 колоній зі 93 засудженими, у 2020/2021 – 1 виховна колонія зі 32 засудженими [225, с. 121].

Для забезпечення отримання неповнолітніми засудженими державного освітнього мінімуму у кожній виховній колонії функціонують загальноосвітні школи II–III ступенів, які працюють за навчальними планами середніх загальноосвітніх шкіл. У травні 2002 р. було ухвалено спільне рішення МОН України та Державного департаменту України з питань виконання покарань «Про вдосконалення організації навчання неповнолітніх осіб, засуджених до позбавлення волі, в середніх загальноосвітніх школах виховних колоній» [172]. Згідно з ним, школі при виховній колонії надавався порядковий номер денної середньої загальноосвітньої школи району чи міста, де дислокувалася виховна колонія. Ця установа як юридична особа мала печатку і штамп установленого зразка. Школа підпорядковувалася

адміністрації виховної колонії, а в контексті реалізації освітнього процесу – відповідному органу управління освітою. Керівництво школою здійснює її директор, яким може бути тільки громадянин України, котрий має вищу педагогічну освіту на рівні спеціаліста або магістра, стаж педагогічної роботи не менше трьох років. Директор школи та його заступники призначалися регіональними управліннями Державного департаменту України з питань виконання покарань України за погодженням із відповідним органом управління освітою. Школа охоплює процесом навчання учнів VI–XI (XII) класів. За необхідності відкривали класи початкової школи. До шкіл при виховних колоніях зараховували неповнолітніх засуджених із моменту прибуття до виховної колонії на підставі документа про наявний рівень освіти, співбесіди, робіт із перевірки знань, матеріалів особової справи. Запити щодо документів про наявний рівень освіти надсилаються за місцем попереднього навчання у тижневий термін після прибуття до виховної колонії. Керівники загальноосвітніх навчальних закладів зобов'язані протягом тижня письмово відповісти на надісланий запит. Наповнюваність класів не може перевищувати 18 осіб. Заборонялося об'єднувати учнів різних класів у клас-комплект, за необхідності використовується індивідуальна форма навчання та екстернат. Для допомоги учням, які не можуть засвоїти навчальний матеріал на рівні обов'язкових вимог, за рішенням педагогічної ради школи організовувалися корекційні класи та класи вирівнювання знань із наповненістю від 5 до 18 осіб [172].

Засуджені, які мали свідоцтво про закінчення спеціальної загальноосвітньої школи, не продовжували навчання. За високі досягнення у навчанні та зразкову поведінку для учнів використовуються різні форми морального й матеріального заохочення. Обрання форм заохочення здійснюється адміністрацією виховної колонії за поданням педагогічної ради школи. За систематичне порушення статуту школи, норм і правил поведінки, псування шкільного майна й обладнання до учнів могли застосовувати заходи стягнення у порядку, передбаченому КВК України [172].

Медичне обслуговування учнів шкіл у виховних колоніях проводили медичні частини колоній, що спільно з адміністраціями шкіл відповідали за проведення лікувально-профілактичних заходів, дотримання санітарно-гігієнічних норм. Психологічне забезпечення навчально-виховного процесу у таких школах здійснювали практичні психологи. Призначення на посаду, звільнення з посади педагогічних працівників школи та інші трудові відносини регулюються законодавством України про працю та іншими законодавчими актами [172].

Педагогічні працівники шкіл при УВП зобов'язані дотримуватися вимог КВК України та Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань. Із метою оцінки результатів педагогічної діяльності керівник і педагогічний персонал школи проходять атестацію відповідно до порядку, встановленого МОН України. За результатами атестації педагогічних працівників визначається їхня відповідність займаній посаді, присвоюються кваліфікаційна категорія та педагогічне звання. Навчальний рік розпочинається 1 вересня і закінчується не пізніше 1 липня наступного року. Тривалість канікул протягом навчального року встановлюється у межах 30 календарних днів [172].

Залучення учнів упродовж навчального часу до робіт на виробництві, не пов'язаних із навчальним процесом, забороняється. Навчання учнів випускних класів школи II та III ступенів закінчується державною підсумковою атестацією відповідно до Положення про державну підсумкову атестацію учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 14.12.2000 р. № 588 та зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 19.12.2000 р. за № 925/5146 [176].

Учням, які закінчили навчання у школі II ступеня, видається свідоцтво про базову загальну середню освіту, а випускникам школи III ступеня – атестат про повну загальну середню освіту. Документ про освіту видається на підставі свідоцтва про народження (паспорта), а в разі його відсутності –

особової справи. Переведення та випуск учнів здійснюються відповідно до Інструкції про переведення та випуск учнів (вихованців) навчальних закладів системи загальної середньої освіти від 14.04.2008 № 319 [185]. Документ про освіту зберігається в особовій справі засудженого, а при звільненні вручається йому під розписку [172].

Класні керівники здійснюють організацію і проведення позаурочної та культурно-масової роботи на основі єдиного плану виховної колонії у взаємодії з вихователями та майстрами з урахуванням інтересів підлітків, їхньої морально-педагогічної занедбаності та індивідуальних особливостей кожного. У своїй діяльності класний керівник керується Положенням про класного керівника навчального закладу системи загальної середньої освіти, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 06.09.2000 р. № 434 та зареєстрованим Міністерством юстиції України 26.09.2000 р. за № 659/4880 [178].

Директор школи вносить пропозиції адміністрації виховної колонії про виділення коштів на придбання необхідного обладнання, меблів, технічних засобів навчання, обчислювальної техніки, навчальних і наочних посібників, письмово-канцелярських товарів; двічі на рік звітує про свою діяльність перед ДПтС України [172].

Методичне керівництво і контроль за діяльністю школи здійснюють органи управління освітою, що: а) надають практичну допомогу у доборі кадрів, проводять атестацію педагогічних працівників, здійснюють підвищення їх кваліфікації, розглядають питання заохочення педагогів, які досягли успіхів у навчально-виховній роботі; б) виділяють згідно із замовленням підручники, навчальні посібники, технічні засоби навчання; в) забезпечують школу документами про освіту державного зразка та іншою документацією; г) контролюють додержання вимог законів та інших нормативно-правових актів у галузі освіти, обов'язкове виконання Державного стандарту загальної середньої освіти [172].

Відповідно до згаданого рішення від 20 травня 2002 р., Державний департамент України з питань виконання покарань мав у сфері освіти такі обов'язки: а) здійснення контролю за роботою школи; б) вживання заходів щодо зміцнення матеріально-технічної бази школи; в) укладання договорів із вищими навчальними закладами з метою забезпечення органів і установ виконання покарань кваліфікованими фахівцями (психологами, педагогами); г) організація перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів [172].

Педагогічні працівники школи, зараховані до складу педагогічної ради виховної колонії, спільно з її адміністрацією беруть участь у виховній роботі із засудженими. Фінансування школи здійснюється за бюджетні кошти, виділені ДПтС України для утримання виховної колонії [76, с. 66].

Для організації навчально-виховного процесу адміністрація виховної колонії надає школі необхідні споруди та приміщення, проводить капітальний і поточний ремонт шкільних будівель, забезпечує необхідними меблями, інвентарем, навчальними посібниками, обчислювальною та копіювальною технікою, технічними засобами навчання. Учні школи отримують зошити, канцелярське приладдя за кошти виховної колонії. Оплата праці персоналу школи здійснюється ДПтС України відповідно до чинного законодавства та відомчих нормативно-правових актів [76, с. 67].

Обсяг навчального навантаження педагогічних працівників визначається на підставі законодавства директором школи і затверджується начальником виховної колонії двічі на рік: станом на 1 січня та 1 вересня. Виплата за класне керівництво здійснюється відповідно до чинного законодавства. В окремих випадках дозволяється класне керівництво у двох класах, оплата проводиться за кожне з них окремо. Документація школи оформляється згідно з Інструкцією стосовно ведення ділової документації у загальноосвітніх навчальних закладах I–III ступенів, затвердженою наказом Міністерства освіти і науки України 23.06.2000р. № 240 [184].

У 2004/2005 н. р. 791 засуджений отримав свідоцтво або атестат про відповідний рівень середньої освіти. У 2005/2006 н. р. освіту в умовах УВК здобували 2,4 тис. засуджених. На початок 2009–2010 н. р. за парти загальноосвітніх шкіл виховних колоній сіли 1137 вихованців, із яких: у школі II ступеня (6–9 класи) – 410 осіб, у школі III ступеня (10–11 класи) – 727 учнів. Навчально-виховний процес у середніх загальноосвітніх школах виховних колоній забезпечували 132 педагогічні працівники, з яких 58 – вчителі вищої категорії, 49 – першої, 13 – другої та 12 – категорій фахівця [225, с. 121].

За результатами державної підсумкової атестації знань учнів, у 2009/2010 н. р. у виховних колоніях загальну середню освіту здобули 615 підлітків, у т. ч. базову середню – 222, повну загальну середню – 393 особи [152].

Крім обов'язкових навчальних занять, у загальноосвітніх школах виховних колоній провадилися індивідуальні, групові, факультативні та інші позакласні заходи, передбачені окремим розкладом задля задоволення освітніх інтересів учнів та розвитку їхніх творчих здібностей і нахилів. На початок 2009–2010 н. р. у вітчизняних школах виховних колоній організовано роботу 95 предметних гуртків, до участі у яких залучено 1789 вихованців [152].

Із перших днів перебування неповнолітнього засудженого у школі керівники класів ознайомлюють його з особливостями навчально-виховного процесу, працюють із ним індивідуально, спонукаючи його здобувати освіту, займатися самовихованням, позбавлятися негативних рис характеру, натомість формувати й розвивати у собі позитивні якості. Успішність такої роботи залежить від налагодження довіри між вихованцем та вчителем (і навпаки), бо ув'язненому підліткові важко самотужки швидко досягти певних результатів у перевихованні, усвідомивши доцільність зміни свого характеру та повіривши у свої здібності й можливості. Відтак педагогові необхідно допомогти неповнолітньому засудженому насамперед об'єктивно

оцінити плюси й мінуси своєї особистості, критично проаналізувати наявні недоліки та з опорою на позитивні риси невтомно працювати над собою [76, с. 67].

Наведемо приклад реалізації перелічених завдань персоналом установ виконання покарань Житомирщини. У шести школах та чотирьох професійно-технічних училищах тут навчаються 81 % тих засуджених, у кого немає базової та повної середньої освіти. Поодинокі з них закінчили всього 1–2 класи і практично не вміють ні читати, ні писати, проте накопичили досить солідний тюремний стаж. У загальноосвітній школі Ковельської виправної колонії Житомирської області вчителі докладають чимало зусиль у роботі із засудженими, залучаючи їх до творчої діяльності через участь у різноманітних гуртках та культурно-освітніх заходах, які проводяться і у школі, і у клубі колонії. Позитивні приклади зафіксовано і в інших колоніях. Так, у червні 2016 р. четверо засуджених юнаків Прилуцької виховної колонії, які здобували середню освіту у старших класах школи, взяли участь у Всеукраїнському конкурсі-грі з англійської мови, літератури та культури. Вони виконували завдання із граматики, розповідали про знаних письменників, історичні пам'ятки, зрештою посівши одне із призових місць [71].

Одиниці з вихованців УВП володіють належними знаннями з навчальних предметів. Як правило, саме цих юнаків і обирають для проведення основних культурно-масових заходів у колонії. А решта хлопців залишаються, так би мовити, осторонь. Адже й навчатися у школі їм важко, і співати вони не вміють, і вийти на сцену та продекламувати вірш їм страшно і т. д. Хоча серед них можуть опинитися і талановиті вихованці, які, на жаль, часто комплексують перед здібними й успішними ровесниками [76, с. 68].

Важкі діти, чи особи з групи ризику, як їх називають у школах, зазвичай просто «випадають із поля зору» вчителів на волі. Мовляв, навіщо мучитися з важким підлітком, залучати його «всіма правдами й неправдами» до творчої роботи, коли можна підготувати захід з обдарованими дітьми, а

таких ще, слава Богу, у школах вистачає: і якісніший захід вийде, і мороки менше. А до установ виконання покарань потрапляють в основному т. зв. педагогічно занедбані діти, зі значними прогалинами у знаннях. І власне педагоги при виховних колоніях ДПтС України змушені долати «виховні прогалини» своїх колег із загальноосвітніх шкіл, зваливши на свої плечі величезний тягар із перевиховання засуджених. На нашу думку, вдосконалення навчально-виховного процесу засуджених неповнолітніх неможливе без наукового супроводу, творчого використання теоретичного потенціалу фахівців, що, на жаль, часто ігнорується.

Зазначимо, що у 2017 р. було ухвалено постанову уряду щодо оптимізації УВП та слідчих ізоляторів. І – як наслідок – вже у 2020 р. в Україні залишилося дві колонії для неповнолітніх – Кременчуцька виховна (для хлопців) і Мелітопольська виховна (для дівчат) [17; 104]. Відповідно було закрито і заклади освіти, що функціонували при виховних колоніях. На початку повномасштабного російського вторгнення Мелітопольська колонія, при якій діяла й загальноосвітня школа, опинилася під окупацією [87]. У жовтні 2023 р. під час перевірки Кременчуцької виховної колонії було встановлено, що в тамтешньому загальноосвітньому навчальному закладі здобуває освіту 27 засуджених (що становить 100 % від кількості осіб, що не мають загальної середньої освіти), з яких 7 учнів – у Х-му класі та 20 учнів – в XI-му. У загальноосвітній школі було облаштовано та функціонувало 14 навчальних кабінетів. Школа налічувала 2 692 примірники науково-методичної літератури та підручників. Упродовж 2023 р. 18 вихованців отримали документ про повну середню освіту, 5 – про базову середню. У школі діяли гуртки за двома напрямками: предметні (математичний гурток «Алгоритм», географічний «Меридіан», літературний «Рідне слово», хімічний «Синтез», біологічний «Довкілля» та психологічний «Я прагну змінитися») і творчі [62, с. 3].

Загалом за результатами державної підсумкової атестації знань учнів, у 2010/2011 н. р. у загальноосвітніх навчальних закладах при вітчизняних УВП

здобули базову середню 2 109 засуджених, повну загальну середню освіту – 2 386 осіб. При цьому всі вони (4 495 осіб) отримали документи про середню освіту державного зразка [151]. Станом на 1 січня 2021 р. кількість засуджених і ув'язнених, які здобували повну загальну середню освіту, – 3 896 осіб (див. таблицю 1). (Дод. Б).

Таблиця 1. Кількість осіб (засуджених, ув'язнених), які здобували повну загальну середню освіту в УВП України упродовж 2021–2025 рр.

Дата	Кількість осіб, які здобували освіту	Кількість осіб, які здобули освіту та отримали відповідний документ
01.01.2021	3896	
01.01.2022	3629	
01.01.2023	2850	
01.01.2024	2525	692
01.01.2025	2036	697

Джерело: Інформація Департаменту з питань виконання покарань Міністерства юстиції України, надана на запит адвоката Гординського М.В. *Архів автора.*

Як бачимо, за минулі п'ять років кількість засуджених та ув'язнених, які здобували повну загальну середню освіту, зменшилася на 1 860 осіб (47,7 %). Такі, на перший погляд, невтішні показники не варто тлумачити з погляду формальної логіки. Необхідно враховувати зменшення кількості засуджених та ув'язнених, з одного боку, а з іншого, – зменшення серед них чисельності тих, які не мали повної вищої освіти. У липні 2020 р. у пенітенціарних закладах України відбували покарання 3 576 осіб, які не мали освіти, з них 2 765 – повної загальної середньої, 715 – базової загальної, 67 – початкової, 29 осіб були анальфабетами. За шість місяців 2020 р. до УВП прибули 478 засуджених, які не мали повної загальної середньої освіти [134].

Особливо тривожним видається показник, що у 2024 р. лише 692 особи отримали відповідні документи про здобуття повної загальної середньої освіти, що становило 27,4 % від кількості здобувачів освіти. Тож 72,6 % засуджених не змогли здобути свідоцтва про повну загальну середню освіту.

Однак і в цьому разі недоцільно формально сприймати надану інформацію, оскільки частина із засуджених переорієнтувалися на здобуття професійної (професійно-технічної) освіти на основі базової загальної.

Характеризуючи стан загальної середньої освіти засуджених і ув'язнених, необхідно, на нашу думку, увиразнити умови здобуття освіти у виправних колоніях максимального рівня безпеки. Згідно з ч. 3 ст. 102 КВК України, режим у виправних і виховних колоніях забезпечує умови для загальноосвітнього навчання, організація якого, звісно, має специфічні особливості, залежно від рівня безпеки ВК.

У виправних колоніях максимального рівня безпеки відбувають покарання чоловіки, засуджені до довічного позбавлення волі; чоловіки, яким покарання у вигляді смертної кари замінено довічним ув'язненням; чоловіки, яким покарання у вигляді смертної кари або довічного ув'язнення замінено позбавленням волі на певний строк у порядку помилування чи амністії; чоловіки, засуджені за умисні особливо тяжкі злочини; чоловіки, засуджені за вчинення умисного тяжкого або особливо тяжкого злочину в період відбування покарання у вигляді позбавлення волі; чоловіки, переведені з колоній середнього рівня безпеки (ч. 2 ст. 18 КВК України) [97].

Порівнюючи освітній рівень осіб із зазначеного контингенту, доцільно звернути увагу на деякі важливі особливості: серед ув'язнених переважає частка засуджених із неповною та повною загальною середньою освітою (22 % і 26 %), що підтверджує факт «омолодження віку» ув'язнених довічно. Аналогічні дослідження кримінологічного складу засуджених до довічного позбавлення волі проводив свого часу науковець О.І. Фролов [249, с. 74–75].

Станом на 1 січня 2011 року у вітчизняних виправних колоніях максимального рівня безпеки утримувалося 6 984 тис. осіб, у т. ч. 1 379 засуджених до довічного позбавлення волі [63]. На 1 січня 2020 р. в УВП України було 52 863 ув'язнених, а 1 вересня 2020 р. – 50 890 осіб. Тож Україна займала дев'яте місце в Європі за кількістю ув'язнених. Кількість засуджених осіб в Україні за віковим розподілом станом на січень 2020 р.

така: 242 особи – віком до 20 років, 9 649 – 20–30 років, 13 311 – 30–40 років, 9 313 – 40–55 років, 1 520 – 55-60 років, 810 – понад 60 років [215]. На 1 січня 2024 р. в Україні відбували довічне ув'язнення 1 593 особи [28].

Механізм створення умов для отримання засудженими освіти у виправних колоніях максимального рівня безпеки аналогічний до установ інших рівнів безпеки. Додамо, що відповідно до ч. 4 ст. 151 КВК України, для осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, які не мають загальної середньої освіти, створюються консультаційні пункти.

Консультаційний пункт – це штатний або позаштатний підрозділ установи виконання покарання, педагогічні працівники якого допомагають порадами (консультують засуджених) із питань оволодіння основами загальної середньої освіти. Порядок роботи консультаційних пунктів УВП визначається законодавством України про освіту та спеціальними нормативно-правовими актами МОН, молодьспорт України і ДПтС України.

Час для проведення занять у консультаційних пунктах увиразнено у розпорядку дня засуджених. Проте особливості ізоляції та режиму для зазначеного контингенту спричиняють певні труднощі у навчанні – як для ув'язнених, так і для персоналу колонії. Чинним законодавством передбачено спеціальну процедуру виведення засуджених із камери. Із описаних обмежень розуміємо, що навчальне заняття необхідно було проводити у спеціально обладнаних приміщеннях із дотриманням умов ізоляції та безпеки.

На практиці у зв'язку з відсутністю таких спеціально обладнаних приміщень, як шкільний клас, учителі використовували кабінет начальника відділення соціально-виховної та психологічної роботи або кімнату для проведення телефонних розмов, які абсолютно не пристосовані для здобуття освіти. Тому видається доцільним урахувати зазначений аспект проблеми при проектуванні та будівництві виправних колоній для аналізованої категорії засуджених. Крім того, фахівці пропонують використовувати мультимедійні засоби й облаштовану внутрішню комп'ютерну мережу задля

ізоляції під час проведення навчального заняття у ВК максимального рівня безпеки.

До речі, наголосимо, що, згідно з вимогами ст. 107 КВК України, засуджені мають право на отримання освіти, а тому адміністрація установи виконання покарань, з одного боку, зобов'язана створити належні умови для її реалізації, а з іншого, – не може примушувати зазначену категорію до навчання. Тобто особи, засуджені до довічного ув'язнення, не залучаються примусово до обов'язкової загальної середньої освіти, а їм створюються необхідні умови для неї, відповідно до порядку й умов відбування покарання [98].

Найбільш численну вікову групу осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, становлять ув'язнені від 35 до 60 років (52 %); друга за чисельністю категорія – від 25 до 35 років (44 %); злочинці від 18 до 25 років та більше 60 років – 4 %. Серед перелічених утримуваних відсутні особи без початкової освіти, але відстежено 3,4 % (від загальної чисельності) тих, які мають освітній рівень у кілька класів, 18 % – із неповною середньою освітою і 47,9 % – із повною середньою. Наведені показники дають підставу для висновку, що переважна частина респондентів отримали обов'язкову загальну освіту.

Частка засуджених, які мають фахову освіту, видається доволі незначною (у середньому 5 %) [12, с. 57–58]. Окремі ув'язнені вперше вчинили тяжкі й особливо тяжкі злочини. 26 % осіб, довічно позбавлених волі, на момент скоєння злочину ніде не працювали або мали досвід роботи до 1 року; значний трудовий стаж (від 5 і більше років) накопичили 40 %, середній стаж роботи (від 1 до 5 років) – 34 % [252, с. 180].

Сьогодні в Україні відбуває довічне позбавлення волі вже 1 591 засуджений (з урахуванням тих, кому покарання у вигляді смертної кари після скасування цього виду покарання було замінено на довічне ув'язнення). Така негативна тенденція не може не тривожити суспільство.

ДПтС України не встигає облаштовувати для утримання довічно ув'язнених осіб спеціальні установи, в результаті чого злочинці продовжують відбувати покарання у непристосованих умовах. Як наслідок, Європейський Суд із прав людини, ухвалив кілька рішень за справами осіб, довічно позбавлених волі, та визнав факти порушення їхніх прав, застосування тортур, приниження людської гідності. Водночас матеріально-побутове й інше забезпечення таких засуджених потребує чималих видатків із Державного бюджету, і їхній розмір планується щороку збільшувати.

Більша частина засуджених до довічного позбавлення волі працездатного віку, проте не зайняті трудовою діяльністю, не навчаються, що, безумовно, знижує ефективність виправного процесу і перешкоджає закріпленню належних соціальних установок упродовж перевиховання.

У виняткових випадках закон уможливорює умовно-дострокове звільнення для довічно ув'язнених. Згідно із Положенням про порядок застосування помилування, затвердженим Указом Президента України [171], засуджені до довічного позбавлення волі можуть звертатися із клопотанням про помилування після відбуття не менше двадцяти років призначеного покарання. Відповідно до ст. 87 КК України, актом про помилування заміна засудженому призначеного судом покарання у вигляді довічного позбавлення волі може передбачати ув'язнення на термін не менше двадцяти п'яти років [96].

У цьому випадку на в'язня поширюється дія ст. 81 КК України, яка передбачає, що при фактичному відбуванні не менше трьох чвертей терміну покарання, призначеного за умисно тяжкий злочин, до засудженого може бути застосоване умовно-дострокове звільнення від відбування покарання (за умови, що він сумлінною поведінкою і добросовісним ставленням до трудової діяльності доведе своє виправлення).

Як бачимо, навіть довічно ув'язнені мають реальну можливість повернутися в суспільство. У зв'язку з цим видається нелогічним обмеження засуджених до довічного позбавлення волі стосовно реалізації їхнього права

на загальну освіту. Залишаючись громадянами України, на підставі ст. 53 Конституції України вони не тільки мають на це право, а й зобов'язані отримати як мінімум повну загальну середню освіту. Зауважимо, що наведена стаття вітчизняної Конституції має пряму дію і не містить жодних бланкетних норм, зокрема можливості обмеження аналізованого права кримінально-виконавчим законодавством.

Крім того, утримання довічно ув'язнених в умовах найбільш суворої ізоляції, інші специфічні особливості виконання цього покарання, зокрема, одяг спеціального зразка (без якого переміщення таких осіб на території установи та за її межами, крім участі в судовому засіданні, заборонено), перебування в камерах, відсутність відповідної трудової зайнятості тощо негативно впливають на психіку засуджених, у результаті чого після кількох десятків років ув'язнення більшість із них, так би мовити, просто втрачають людську подобу, стають так званими «роботами» та у разі звільнення поповнюють ряди психічно хворих і не пристосованих до життя осіб.

Доходимо закономірного висновку про необхідність упровадження загальної середньої освіти для осіб, засуджених до позбавлення волі, та розробки Положення про організацію загальноосвітнього навчання для довічно позбавлених волі у виправних колоніях максимального рівня безпеки з урахуванням режимних вимог.

Отже, можливості здобуття загальної середньої освіти засудженими особами в Україні упродовж другої половини XX – початку XXI ст. визначалися нормативно-правовими документами радянського періоду та доби незалежності. У середині XX ст. засуджені мали змогу здобути лише елементарну освіту у школах ліквідації неписьменності та початкових школах. У 1950-х рр. у виправно-трудових таборах і колоніях набувають поширення неповно-середні школи. У зв'язку зі змінами до освітнього законодавства у 1958 р., у ВТТ і колоніях упроваджувалася обов'язкова восьмирічна освіта для засуджених осіб віком до 40 років, що було затверджено ВТК (1970). Обов'язкове здобуття повної середньої освіти для

засуджених осіб віком до 30 років проголошувалося після внесення змін до ВТК у 1983 р., натомість для осіб до 40 років зберігалася обов'язковість восьмирічної освіти. Навчальний процес здійснювався у вечірніх (змінних) і заочних школах, класах, навчально-консультаційних пунктах. Організація освітнього процесу визначалася «Інструкцією про організацію у виправно-трудових колоніях і в'язницях МВС СРСР загальноосвітнього навчання засуджених» (1971) (Дод. В), а зміст освіти – навчальними програмами для загальноосвітніх шкіл, затвердженими освітніми відомствами СРСР та союзних республік. Пріоритетними у змісті освіти засуджених поставали ідеологічна індоктринація та політико-виховна робота.

Після здобуття незалежності в Україні продовжували діяти пострадянська пенітенціарна система з відповідною структурою загальної середньої освіти, деякі радянські нормативно-правові акти, які передбачали потребу забезпечення загальної середньої освіти для засуджених. Однак тогочасні незадовільні економічні умови й низький рівень фінансування у 1990-х рр. спричинили певний занепад загальноосвітньої мережі при вітчизняних УВП. В ухваленому КВК України вже не було згадки про обов'язковість загальної середньої освіти, але гарантувалася можливість здобуття освіти у спеціально створених при УВП школах трьох ступенів та консультаційних пунктах. Станом на 1 листопада 2011 р. загальноосвітнє навчання засуджених забезпечував 151 загальноосвітній навчальний заклад (58 вечірні школи, 74 класи (групи) з вечірньою формою навчання, 19 навчально-консультаційних пунктів). У зв'язку зі зменшенням кількості засуджених (на 1 листопада 2011 р. у 184 установах Державної пенітенціарної служби України утримували 154 698 засуджених осіб на 1 вересня 2020 р. – 50 890 осіб) відбулося скорочення кількості УВП, передусім виправних і виховних колоній. Зокрема, у 2020 р. залишилося лише дві виховні колонії. Цим пояснюється зменшення мережі загальноосвітніх шкіл і консультаційних пунктів для засуджених. Організація загальної освіти при УВП визначалася кількома нормативними документами

(Положенням 2002 р., Порядком 2014 р.). Сьогодні освітній процес засуджених в УВП регламентується Порядком організації здобуття повної загальної середньої освіти засудженими до позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі, а також неповнолітніми особами, взятими під варту. Важливу увагу на початку ХХІ ст. приділено психологічним особливостям засуджених, розвитку їхніх творчих здібностей, можливостям самоосвіти тощо. Загальна середня освіта засуджених сьогодні вважається одним із ключових засобів їхньої ресоціалізації.

2.2. Професійно-технічна підготовка засуджених та ув'язнених

У середині ХХ ст. у радянській пенітенціарній системі зросла увага до професійно-технічної освіти ув'язнених. З одного боку, це було зумовлено політикою компартії і уряду, спрямованою на розвиток робітничої та професійно-технічної освіти, з іншого, – масштабним використання майже безкоштовної праці сотень тисяч засуджених осіб, що передбачало збільшення кількості кваліфікованих працівників на промислових та сільськогосподарських виробництвах при ВТТ і колоніях.

У тогочасних положеннях про культурно-виховну роботу в ГУТАБі НКВС, а також у виправних таборах і колоніях НКВС (1940) увиразнено необхідність допомоги виробничим відділам реалізації профтехосвіти й організації «шкіл передачі стаханівських методів праці» [166]. Зокрема, у Положенні про ВТТ і колонії МВС СРСР (1954.) наголошувалося, що потрібно не лише використовувати засуджених відповідно до набутої спеціальності, а й навчати їх нових професій [212]. Нове положення про виправно-трудова колонії і в'язниці МВС СРСР (грудень 1958 р.) виокремлювало професійну освіту як один із основних засобів виправлення й перевиховання засуджених. У п. 47 конкретизувалися такі її чотири аспекти: 1) для підвищення виробничої кваліфікації засуджених і навчання їх нових спеціальностей (як правило, без відриву від праці), у ВТУ створюються школи і курси професійно-технічного навчання; 2) на підприємствах інших

міністерств та відомств навчання засуджених нових виробничих професій і підвищення їх кваліфікації, а також фінансування означених процесів, покладалося на адміністрацію цих підприємств; 3) професійно-технічне навчання засуджених здійснюється за загальновстановленими програмами; 4) про отриману виробничу спеціальність і кваліфікацію засудженим видаються відповідні документи [165].

Зазначимо, що 27 вересня – 1 жовтня 1954 р. відбулася нарада керівних працівників ВТТ і ВТК, під час якої міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов підкреслив велике значення професійно-технічного навчання ув'язнених. Він зауважив, що з-поміж засуджених, які прибувають до таборів і колоній, приблизно 60 % не мають жодної виробничої кваліфікації. Водночас багато ув'язнених володіють незатребуваними в умовах таборів і колоній спеціальностями. Тому, за словами міністра, у всіх колоніях необхідно у великих обсягах провадити підготовку та перепідготовку робітничих кадрів масових професій із середовища ув'язнених. За даними С. Круглова, упродовж 1951–1954 рр. у ВТТ і ВТК було підготовлено та навчено понад 600 тис. осіб: 1951 р. – 196 тис., 1952 р. – 222 тис., 1953 р. – 142 тис., за перше півріччя 1954 р. – 73 тис. За ці роки підготовлено багато теслярів, столярів, бетонників, токарів, слюсарів, лісорубів, машиністів тощо. Підготовка і підвищення кваліфікації робітників масових професій із числа ув'язнених проводилися в основному індивідуально-бригадним методом навчання, меншою мірою – на спеціальних курсах та найменше – у навчальних комбінатах [110].

У доповіді МВС СРСР про стан ВТТ у 1957 – 1958 рр. ідеться про те, що поліпшилося професійно-технічне навчання ув'язнених та зміцнилася його навчально-матеріальна база. Упродовж 1957 р. в таборах і колоніях було навчено виробничих спеціальностей 246 409 осіб, а 1958 р. – 263 259. У 1958 р. із таборів і колоній було звільнено без спеціальності 18 635 осіб, тоді як у 1956 р. їхня кількість сягала 48 000 осіб [46]. На жаль, відсутність статистичних даних стосовно вітчизняних ВТТ унеможливорює конкретне

уявлення щодо професійно-технічного навчання засуджених у тогочасній українській системі відбування покарань.

Ухвалені в липні 1969 р. Основи виправно-трудового законодавства СРСР і союзних республік (ст. 31) узаконили здійснення у ВТУ професійно-технічної освіти або професійного навчання на виробництві засуджених, які не мають професії. Аналогічно до загальноосвітнього навчання, засуджені віком після 40 років та інваліди I і II груп могли залучатися до професійно-технічної освіти або професійного навчання на виробництві лише за їхньою згодою. Реалізація професійно-технічної освіти або виробничого професійного навчання засуджених осіб здійснювалася відповідно до порядку, встановленого урядом [124].

Стаття 61 ВТК УРСР визначала професійно-технічне навчання обов'язковим для ув'язнених без жодної спеціальності, окрім осіб – інвалідів I та II груп. Останніх залучали до такого навчання за бажанням. Крім того, підкреслювалося, що професійно-технічне навчання у виховних трудових колоніях відбувається у межах робочого дня [20].

Засади і принципи професійно-технічної освіти у ВТУ визначалися тодішнім радянським законодавством про освіту. Зокрема, у 1973 р. було ухвалено Закон СРСР «Про затвердження основ законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту», в якому йшлося про нагальну потребу широкого розвитку професійно-технічної освіти [123]. Регулярно ухвалювали постанови про поліпшення системи професійно-технічної освіти, серед яких найважливішою видається постанова Ради Міністрів СРСР від 2 квітня 1969 р. [121]. Діяльність закладів професійної освіти і практичної підготовки на виробництві ґрунтувалася на базових «Положенні про професійно-технічний навчальний заклад» (1980) і «Типовому положенні про професійне навчання робітників на виробництві» (1968, 1980). Однак наголосимо, що для радянських ВТУ ще у 1968 р. Міністерство охорони громадського порядку СРСР розробило і затвердило «Положення про професійно-технічне навчання ув'язнених безпосередньо на виробництві

виправно-трудових установ МОГП СРСР» [154] (Дод. Д), згідно з яким персонал зобов'язували здійснювати: а) підготовку нових робітників початкового рівня кваліфікації з професій і спеціальностей, для опанування яких достатньо не більше шести місяців; б) перепідготовку робітників, затребуваних виробництвом; в) підвищення виробничої кваліфікації ув'язнених у зв'язку з технічним прогресом і удосконаленням виробництва у ВТУ [154, с. 291]. Наголосимо, що дія Положення поширювалася й на ВТУ в Українській РСР. Однак в Україні ще раніше – 16 жовтня 1965 р. – було затверджено «Положення про професійно-технічне навчання ув'язнених у виправно-трудових установах МОГП УРСР і про оплату праці осіб, які проводять навчання» [8, с. 41–42].

Підготовка нових робітників у радянських ВТУ здійснювалася чотирма шляхами: а) індивідуального; б) бригадного; в) курсового навчання і г) навчання у професійно-технічних училищах. Профтехнавчання відбувалося без відриву від виробництва. Підготовку спеціалістів із відривом від виробництва дозволяли лише у виняткових випадках завдяки коштам власного виробництва або господарських органів [154, с. 291; 241, с. 102].

Індивідуальна, бригадна і курсова підготовка тривала шість місяців. Перша проводилася на робочому місці під керівництвом кваліфікованого робітника або інженерно-технічного працівника; питання теорії вивчалися у класних кімнатах під контролем інженера із профтехосвіти [154, с. 291–292].

Про індивідуальну форму підготовки збереглися спогади політв'язня В. Регея, який на початку 1950-х рр. перебував у ВТТ поблизу Междуреченська (Кемеровська обл.). Його призначили помічником нормувальника, котрий навчив в'язня користуватися логарифмічною лінійкою і нормативниками. «Довелося нормативними переписувати самому з книжечки. – згадував В. Регей. – Початково я допомагав нормувальнику переписувати наряди, таксувати і вираховувати норми виробітку. Правда не знав будівельної справи. Поступово засвоював технологію виготовлення бетону і всяких штукатурних розчинів та інше. Треба було розуміти тонкощі.

Зазначимо, що цей вид підготовки фахівців визнавали малоефективним і доцільним тільки за незначного терміну покарання ув'язненого. Це бачимо й на прикладі В. Регея, який зрештою повинен був навчатися на курсах нормувальників [212, с. 105]. Крім того, індивідуальна форма підготовки не могла використовуватися для навчання складних робітничих професій. Перелік спеціальностей, якими оволодівали робітники безпосередньо на виробництві, а також терміни опанування кожної з них, затверджувалися у встановленому порядку Державним комітетом Ради Міністрів СРСР із професійно-технічної освіти (після 1978 р. – Державним комітетом СРСР із професійно-технічної освіти).

Зазвичай для бригадного (групового) навчання комплектували групу до десяти осіб (інколи – до 12), яку інструктував досвідчений фахівець (наприклад, бригадир-інструктор). Теоретичні аспекти також вивчалися у кабінетах [154, с. 292; 69, с. 302]. Аналогічно до індивідуального, бригадне навчання мало на меті надати учням початкові виробничі навички. Під час бригадного й індивідуального навчання засуджені здебільшого не отримували високої професійної підготовки. Зауважимо, що з огляду на схожість індивідуальної і бригадної форм навчання деякі вчені послуговувалися поняттям «індивідуально-бригадне навчання» [241, с. 102].

Для засвоєння обов'язкового курсу спеціальних, загальнотехнічних та економічних знань шляхом індивідуального або бригадного навчання робітників однієї або наближеної спеціальності зазвичай об'єднували в навчальні групи чисельністю не менше 10 осіб. За неможливості організації постійної навчальної групи для теоретичних занять кожен з учнів мав самотійно опанувати теоретичний курс під керівництвом інженерно-технічного працівника підрозділу, який надавав консультації і перевіряв знання учнів. З іншого боку, теоретичне навчання робітників, які опановували професію на виробництві, могло відбуватися у професійно-технічних училищах при ВТУ за угодами коштом зазначених установ [154, с. 292].

Курсова підготовка вважалася більш ефективною формою професійного навчання робітників, а знання, набуті засудженими на курсах, – глибшими і стабільнішими. Курси були доцільними для оволодіння більш складними професіями, опанування яких передбачало набагато більший обсяг теоретичного матеріалу і засвоєння різних видів роботи. Як правило, на курсах навчалася від 10 до 70 осіб, однак, як правило, чисельність курсантів обмежувалася 30-ма особами [154, с. 292]. Теоретичні і практичні заняття проводили досвідчені інженерно-технічні працівники.

У радянських ВТУ великого поширення набули виробничо-технічні курси, мета яких передбачала і підвищення кваліфікації, і вивчення нового устаткування й модерних технологій, і опанування других або суміжних спеціальностей. Курсанти на робочих місцях отримували інструктаж, а в аудиторіях вивчали теорію. Часто організовували курси електромонтерів, кочегарів, швачок-мотористок, будівельників. Тогочасні радянські фахівці-пенітенціарії у 1971 р. наголошували: «Курсова підготовка сьогодні – найбільш розповсюджена і найбільш доцільна форма професійно-технічного навчання засуджених до позбавлення волі. Вона уможливорює їх успішне опанування складних професій, набуття яких безпосередньо на робочих місцях гальмується великими труднощами» [69, с. 302]. Навчання на курсах могло проводитися і з відривом від виробництва, що значною мірою стимулювало засуджених здобувати освіту.

Як згадують практики, робочі місця були оснащені необхідною навчальною базою і відповідали правилам техніки безпеки та виробничої санітарії. Для вивчення теоретичного матеріалу обладнувалися кабінети на 3–4 групи, класні кімнати [69, с. 299].

Після закінчення навчання засуджені проходили кваліфікаційні випробування на відповідний розряд та здавали іспит перед кваліфікаційною комісією у складі головного інженера, інженера із профтехосвіти, головного механіка, інженера з техніки безпеки та начальників цехів. Тим, хто успішно закінчив курси, видавалися посвідчення встановленого зразка.

Виробничо-технічні курси мали на меті підвищити теоретичну, загальнотехнічну підготовку засуджених і, крім того, на основі оволодіння передовим досвідом – допомогти учням опанувати новітні виробничі технології. Курси цільового призначення давали змогу засудженим без відриву від виробництва освоювати найсучасніші технології виробництва, нове устаткування, нові прийоми виробництва, упроваджуваних у практику [67, с. 280].

Найдосконалішою формою професійно-технічної освіти засуджених визнавалося навчання у *професійно-технічних училищах*, які розпочали діяльність у місцях ув'язнення з 1960 р. Вони організовувалися Головним управлінням професійно-технічної освіти при Раді міністрів УРСР (Державним комітетом Ради Міністрів УРСР із професійно-технічної освіти) і Міністерством охорони громадського порядку. Ці заклади безпосередньо підпорядковувалися обласним управлінням профтехнічної освіти і фінансувалися ними [70, с. 299].

Виправно-трудові колонії як базові підприємства були зобов'язані:

- а) організувати майстерні, штат із їх обслуговування;
- б) надавати відповідні матеріали, замовлення;
- в) комплектувати училища контингентом учнів;
- г) забезпечувати житлом працівників училищ [67, с. 282].

Навчальний процес в училищах організовувався за розробленими і затвердженими програмами. Тижневе навантаження становило 20 годин теоретичного й виробничого навчання. Групи комплектувалися з розрахунку 25 осіб. Засуджені, які навчалися в училищі, звільнялися від виконання надурочних робіт. Після закінчення училища їм видавалися атестати єдиної форми [70, с. 300].

Правильний вибір кожним засудженим професії у радянський період як важливий чинник профілактики рецидивної злочинності сприяв забезпеченню виробництва кваліфікованими фахівцями. Тому при визначенні набору спеціальностей профтехучилищ ураховувалися потреби конкретних

регіонів країни у кваліфікованій робочій силі (перевага при цьому надавалася широкопрофільним професіям, що забезпечували швидку перекваліфікацію після звільнення) [67, с. 282]. Поширення в деяких ПТУ при ВТУ набули спеціальності, пов'язані з підготовкою столярів-меблярів, слюсарів промислового обладнання, будівельників [69, с. 303].

На жаль, відсутність доступних архівних джерел не дає змоги навести точні дані стосовно існування й діяльності курсів та ПТУ при ВТК. Відомо лише, що упродовж 1963–1964 рр. у місцях ув'язнення РРФСР було відкрито 56 училищ і 38 їхніх філій. Усвідомлення необхідності навчання в училищах і на курсах постійно зростало, проте кількість тих, хто навчався за індивідуальним і бригадним методами, скорочувалася. У 1964 р. у ПТУ і на курсах було підготовлено 67,5 % робітників, тоді як у 1961 р. – лише 40,7 %. У цей період увага органів профтехосвіти та ВТУ була спрямована головню на організацію училищ, зміцнення навчально-виробничої бази та вдосконалення їхньої роботи загалом. Реалізацію професійно-технічного навчання ув'язнених через систему курсів і профтехучилищ найефективніше здійснювали у Волгоградській та Калужській областях, Татарській АРСР тодішнього СРСР. Чималий практичний досвід у цьому контексті було нагромаджено у II-му училищі при ВТК № 5 тодішньої Ленінградської області. План підготовки нових робітників у системі профтехосвіти у цей час систематично виконувався й перевиконувався [85, с. 7].

Звісно, існували і значні організаційні проблеми. Скажімо, тогочасні радянські фахівці критикували стан справ в Орловській та Рязанській областях, де керівники, і насамперед інженери профтехосвіти не приділяли достатньо уваги підвищенню професійної кваліфікації ув'язнених, незважаючи на те, що в більшості ВТУ багато засуджених не виконували встановлених для них норм виробітку через низький фаховий рівень. Власне тому нерідко виготовляли продукцію низької якості. Відстежувалися суттєві недоліки в тодішній практиці планування профтехнічного навчання засуджених. Під час складання планів на місцях, а потім в управліннях і

відділах місць позбавлення волі зазвичай оперували даними про кількість ув'язнених без спеціальності, враховуючи поточні потреби в кадрах виробництва у ВТК. І хоча тоді серед ув'язнених багато хто мав професії, середній розряд робітників промислових підприємств у місцях позбавлення волі був нижчим за потрібний для робіт, які вони виконували [85, с. 8].

Так, для виконання лісозаготівельних робіт на рівні встановленої механізації потрібна була кваліфікація робітників у середньому 3,6 розряду, а фактично вона становила тільки 2,3; у металообробній галузі відповідно – 3,1 і 2,1; у деревообробній – 3,1 і в легкій промисловості – 2,8 і 2,0. Ось чому під час складання планів профтехнічного навчання необхідно було враховувати потребу виробництва у кваліфікованих кадрах, а це зазвичай ігнорувалося. Нерідко при плануванні профтехнічного навчання не зважали на потреби економічного району в робітничих кадрах і перспективи працевлаштування засуджених після їх звільнення. А тому ув'язнений, що набув певний фах у місці позбавлення волі, після звільнення змушений був перенавчатися, що, природно, ускладнювало їхнє життя цих осіб, а іноді і провокувало їх на скоєння повторних злочинів. Траплялися випадки і звільнення ув'язнених без професії [85, с. 9].

Отже, на початку досліджуваного нами періоду професійно-технічне навчання осіб, позбавлених волі, було спрямоване на підготовку кваліфікованих кадрів для промисловості, сільського господарства, що швидко розвивалися. Після затвердження Положення про професійно-технічне навчання ув'язнених (1965) розширилася мережа професійно-технічних училищ та їхніх філій. Згідно з Положенням, у період навчальних занять заборонялося залучати учнів до виконання понаднормових та інших робіт, їх мали вчасно обслуговувати в їдальні, лазні, магазині, щоб вони могли прибути на навчання у встановлений час. У Положенні визначалися і заходи впливу на порушників навчальної дисципліни. До прикладу, ті, які систематично пропускали заняття без поважних причин, відраховувалися з

училища після застосування всіх засобів і заходів адміністративного впливу за узгодженням з адміністрацією виправно-трудової установи [92, с. 78].

У ст. 30 Основ законодавства про народну освіту (1973) професійно-технічні навчальні заклади визнавалися основною школою професійно-технічної освіти молоді. Це законодавче положення безпосередньо стосувалося й удосконалення професійного навчання засуджених у місцях позбавлення волі. Аналіз спеціальної фахової літератури показав, що у 1971–1977 рр. чисельність підготованих фахівців у професійно-технічних училищах та їхніх філіях зроста удвічі. У цей час переважна більшість виправно-трудових установ мала добре обладнані професійно-технічні училища [85, с. 7].

Для прикладу, спільним наказом Держкомітету Ради Міністрів УРСР із професійно-технічної освіти та Міністерства внутрішніх справ УРСР від 28 вересня 1972 року № 122/188 було створено Кременчуцьке ПТУ при Кременчуцькій виховно-трудовій колонії [227, с. 2]. Воно вважалося одним із найкращих в Україні і готувало робітників зі спеціальностей «Слюсар-електромонтажник», «Токар», «Штукатур» та ін.

Тогочасним Міністерством внутрішніх справ були розроблені конкретні заходи із подальшого вдосконалення професійно-технічного навчання засуджених, а також визначені відповідні перспективні завдання у цій сфері (одним з яких було завершення впродовж 1979–1982 рр. створення профтехучилищ та їхніх філій у всіх виправно-трудових установах і лікувально-трудових профілакторіях). Професійна підготовка осіб, позбавлених волі, організовувалася згідно з Основами виправно-трудового законодавства, виправно-трудовими кодексами та відповідними документами Державного комітету Ради Міністрів із професійно-технічної освіти без відриву від виробництва [20; 153; 27]. Організація навчання ув'язнених у професійно-технічних училищах при ВТК відбувалася системно та здійснювалася на основі загальних освітніх принципів з урахуванням специфіки місць позбавлення волі.

Безумовно, курси і професійно-технічні училища використовувалися для перевиховання засуджених, поширення політичної інформації та комуністичної ідеології. Радянські науковці підкреслювали виховне значення трудової діяльності засуджених та їх професійної освіти при ВТУ. Традиційним для праць тодішніх дослідників було обґрунтування потреби залучати засуджених осіб, які здобували професійно-технічну освіту, до боротьби за виконання планових показників. Так, А. Беляєв і Н. Толстов, характеризуючи трудове виховання засуджених в Українській РСР, писали про важливість доручати їм завдання, пов'язані з виготовленням і випуском планової продукції. Вони були впевнені: виконуючи такі роботи, засуджені «відчують задоволення, бо навчаючись, вони тим самим виробляють матеріальні цінності» [8, с. 43].

Виховувати у засуджених під час навчання шанобливе ставлення до праці як засобу розвитку своїх талантів і здібностей А. Беляєв і Н. Толстов пропонували кількома шляхами: 1) глибоко і всебічно пояснювати засудженим їхні завдання (зокрема, у вступному інструктажі майстра / інструктора); 2) застосовувати систематичні вправи у різних видах виробничої діяльності; 3) сприяти формуванню звички працювати самостійно; 4) пов'язувати виробничі завдання з теоретичними знаннями [8, с. 44].

Перепідготовка робітників у ВТУ також визначалася нормативними документами й полягала у навчанні засуджених інших професій та спеціальностей. Такий освітній процес організовувався також без відриву від виробництва шляхом індивідуального чи бригадного навчання, на курсах підготовки нових робітників, а також у профтехучилищах і на курсах при них. Тривалість означеної перепідготовки встановлювалася у ВТУ відповідно до чинних норм. Опанування інших спеціальностей здійснювалося за навчальними програмами, розробленими для підготовки нових робітників, причому терміни перепідготовки могли бути скорочені з урахуванням

фактичного рівня професійних знань і вмінь засуджених, які навчалися [154, с. 293].

Підвищення кваліфікації засуджених, які працювали на виробництві у ВТУ або на контрагентських об'єктах господарських органів, відбувалося шляхом організації і проведення виробничо-технічних курсів, курсів цільового призначення, шкіл передових методів праці, шкіл майстрів. Виробничо-технічні курси мали на меті забезпечити зростання професійної кваліфікації засуджених до рівня середньої і вищої кваліфікації, отримання спеціальних, загальнотехнічних та економічних знань, необхідних для опанування нової техніки, наукову організацію праці, а також високовиробничі способи виконання складних і відповідальних робіт. Тривалість навчання на виробничо-технічних курсах встановлювалася керівництвом підрозділу залежно від складності опановуваних робіт, але в межах до шести місяців без відриву від виробництва. Курси цільового призначення організовувалися для вивчення уже кваліфікованими робітниками нового обладнання, виробів і матеріалів, новітніх технологічних процесів, засобів механізації й автоматизації виробничих процесів, шляхів підвищення якості продукції, наукової організації праці. Тривалість курсів цільового призначення не перевищувала двох місяців, а обсяг – 50 годин. Теоретичні заняття на курсах підвищення кваліфікації проводилися у навчальних групах, що налічували від 10 до 30 засуджених. Такі групи, як правило, комплектувалися із робітників однакових або суміжних професій, однакового рівня кваліфікації і таких, що мали достатню загальноосвітню підготовку. Вивчення теоретичної частини програми на курсах підвищення кваліфікації організовувалося у професійно-технічних училищах (за наявності) при ВТУ. Школи передових методів праці створювалися з метою розповсюдження і впровадження у виробництво прогресивних прийомів та методів роботи передовиків. Такі школи комплектувалися з робітників однієї спеціальності і були або цеховими, або дільничними, або ж загальнозаводськими. До навчання засуджених у таких школах залучали як

кращих фахівців із середовища самих засуджених, так і працівників підприємств-шефів над певною ВТУ. Навчання у школі передових методів виробництва відбувалося в основному на практичних заняттях. Воно вважалося завершеним, коли засуджені опановували нові прийоми і методи роботи [154, с. 293]. З огляду на загальні тенденції освітніх процесів у радянських ВТУ, доходимо висновку, що деякі форми підвищення кваліфікації (наприклад, школи передових методів виробництва) працювали епізодично й функціонували для звітності.

Отже, загалом до 80-х рр. XX ст. у місцях позбавлення волі вже сформувалася певна система професійної освіти. У тогочасних виправно-трудових установах широко застосовували численні форми організації професійно-технічного навчання засуджених: індивідуальну, бригадну, курсову та освіту у професійно-технічному училищі без відриву від виробництва, навчання (перепідготовка, підвищення кваліфікації) засуджених у школах передового досвіду і у класах майстрів.

До професійно-технічного училища передовсім зараховували засуджених без жодної спеціальності. Як підтверджувала практика, для деяких із них загальноосвітнє навчання було тягарем, тому майстри виробничого навчання й інженерно-технічні працівники переконували їх у необхідності набуття й розширення знань за фахом, на конкретних прикладах доводили неможливість гідного життя на волі без професійних знань і навичок. Ув'язненим, які не мали загальної освіти, рекомендували спочатку закінчити школу, а потім вступати до училища, оскільки саме знання в обсязі середньої освіти давали змогу опанувати деякі виробничі спеціальності [253, с. 73].

Після розпаду Радянського Союзу через відсутність належного фінансування у 1992 р. професійно-технічні училища при ВТУ України були закриті. При цьому кваліфікованих працівників звільнили, а навчальну матеріально-технічну базу професійно-технічних училищ ліквідували.

Вдалося зберегти лише ті ПТУ, що діяли при 11 виховних колоніях, у яких утримували неповнолітніх засуджених [237, с. 160].

У цей час, з огляду на погіршення криміногенної ситуації й активну боротьбу правоохоронних органів з організованою злочинністю, зросла кількість ув'язнених та засуджених. Так, станом на 1 січня 1992 р. у 182 пенітенціарних установах України перебувало 132 707 засуджених та ув'язнених, із них у слідчих ізоляторах – 27 320, у виправних колоніях – 94 554, у виховних колоніях – 3 480, у лікувально-трудових профілакторіях – 7 353 особи. На початку 2000 р. діяла 181 пенітенціарна установа, в яких перебували 218 083 засуджених та ув'язнених, із них у слідчих ізоляторах – 44 683, у виправних колоніях – 167 682, у виховних колоніях – 3 303, у лікувально-трудових профілакторіях – 2 415 осіб (Дод. Е) [72].

З огляду на збереження у виправних та виховних колоніях певних виробничих потужностей постала потреба відновити й увиразнити певні інституційні форми професійної (професійно-технічної) освіти засуджених осіб. Зазначимо, що у 1998 р. було ухвалено Закон України «Про професійно-технічну освіту» [200], який став підґрунтям для реалізації професійної освіти в УВП. Зважаючи на це, 26 травня 1999 р. Державний департамент із питань виконання покарань своїм наказом затвердив Положення про професійно-технічне навчання на виробництві засуджених до позбавлення волі і осіб, які утримуються в лікувально-оздоровчих профілакторіях [199]. Згідно з ним, професійне навчання мало на меті забезпечити реалізацію потреб засуджених у здобутті професій і кваліфікацій відповідно до їхніх інтересів, здібностей, стану здоров'я протягом перебування в установі та з урахуванням потреб виробництва. Керівництво професійним навчанням здійснювали Державний департамент із питань виконання покарань та його територіальні органи. Водночас наголошувалося на необхідності співпраці з органами освіти, центрами профорієнтації, навчальними закладами тощо. Положення передбачало такі види професійного навчання засуджених: а) первинна професійна підготовка; б) перепідготовка; в) підвищення

кваліфікації. Перша з них полягала у наданні професійної кваліфікації тим засудженим, які раніше не мали робітничої професії. Друга включала оволодіння суміжною або другою спеціальністю серед тих, хто вже мали первину професійну підготовку. Підвищення кваліфікації охоплювало послідовне вдосконалення фахових знань, умінь і навичок, зростання професійної майстерності засуджених. Профтехосвіта в УВП здійснювалася відповідно до навчальних планів і програм, розроблених на основі типових освітніх документів для підготовки та підвищення кваліфікації робітників. Навчальні плани і програми, згідно з Положенням, затверджувалися керівництвом УВП і визначали терміни навчання засуджених [199, с. 19–20]. Водночас Положення передбачало можливість залучення стейкхолдерів (представників підприємств, установ, організацій) до процесу розробки означених навчальних планів і програм.

На відміну від радянського періоду професійно-технічного навчання засуджених, Положення 1999 р. передбачало лише дві його форми – індивідуальну і курсову, не згадуючи про бригадну [199, с. 20]. Зрештою, це тоді було цілком виправдано, оскільки бригадна форма вважалася доцільною за наявності великих підприємств і потужної виробничої структури. Крім того, курсова форма за своєю суттю дещо нагадувала бригадну.

Комплектування груп при курсовій формі відбувалося з урахуванням чисельності (від 10 до 30 осіб) і спрямованості (за наявності однієї спеціальності) навчання. Звісно, навчання поділялося на теоретичне та практичне. Перше з них проводилося в навчальних кабінетах / класах під керівництвом викладачів, друге включало два етапи: 1) у навчальній групі під керівництвом викладача або інструктора з виробничого навчання в навчальних майстернях або на спеціально створеній для цього навчально-виробничій базі; 2) у навчальній групі на робочих місцях УВП під керівництвом інструктора з виробничого навчання чи індивідуально під керівництвом не звільненого від основної роботи кваліфікованого робітника-інструктора з виробничого навчання [199, с. 20–21]. Індивідуальне навчання

мало відбуватися на самостійній основі, але передбачало консультації викладачів для засудженого у вільний від роботи час. Виробниче навчання реалізовувалося на робочому місці під керівництвом не звільненого від основної роботи кваліфікованого робітника-інструктора з виробничого навчання. Згідно з Положенням, виробниче навчання, за винятком початкових вправ, тривало упродовж виконання виробничих замовлень. Це означало, що кожен засуджений, задіяний у виробничому навчанні, отримував робоче місце й відповідне обладнання та інструменти. Важливо, що опанування професій, які включали виконання робіт підвищеної небезпеки, проводилося тільки за курсовою формою [199, с. 21].

Як і в радянській пенітенціарній системі, організація професійного навчання засуджених, відповідно до Положення 1999 р., покладалася на інженера із професійно-технічного навчання. У тих УВП, де згідно зі штатними розписом така посада не передбачалася, за організацію професійного навчання відповідали інші спеціалісти із вищою або середньою спеціальною освітою (викладачі та інструктори із виробничого навчання). Їх призначали із середовища керівних кадрів, інженерно-технічних працівників, економістів та інших фахівців, які працювали в УВП й мали стаж роботи не менше трьох років та вищу освіту. Других обирали із кваліфікованих робітників (спеціалістів) зі стажем роботи не менше двох років, а також із професійною та загальною середньою освітою. Передбачалося, що інструкторами з виробничого навчання можуть працювати й ті засуджені, які «твердо стали на шлях виправлення». За трудовими угодами, до викладацької роботи в УВП залучали висококваліфікованих педагогічних працівників закладів освіти, спеціалістів та кваліфікованих робітників з інших підприємств та організацій [199, с. 21].

Аналізоване нами Положення (1999) увиразнювало питання навчально-матеріальної бази, планування професійного навчання й обліку навчальної роботи, кваліфікаційної атестації, фінансування, оцінювання (бали «5» (відмінно), «4» (добре), «3» (задовільно), «2» (незадовільно)), створення і

складу кваліфікаційної комісії (голова – заступник керівника УВП або головний інженер; заступник голови – інженер з професійно-технічного навчання або інший працівник установи, відповідальний за організацію професійного навчання; члени комісії – інженер із охорони праці і техніки безпеки, керівник цеху / ділянки, начальник загону, працівник відділу праці і заробітної плати) тощо. За підсумками атестації засуджений отримував свідоцтво встановленого зразка щодо присвоєння або підвищення робітничої кваліфікації. Фінансування професійного навчання засуджених здійснювалося за кошти, отримані з виробничої діяльності УВП. Оплата праці викладачів, інструкторів, членів кваліфікаційних комісій проводилася на основі законодавства та нормативно-правових актів Міністерства освіти і науки України [199, с. 22–23].

На початку ХХІ ст. продовжувалося напрацювання нормативно-правової бази щодо удосконалення організаційних параметрів професійної освіти. Так, у березні 2001 р. Міністерство праці та соціальної політики України спільно з Міністерством освіти і науки України видало наказ, яким затвердило Положення про професійне навчання кадрів на виробництві [182]. Зазначений документ також передбачав уже згадані види професійного навчання кадрів на виробництві (первинна професійна підготовка робітників; перепідготовка робітників; підвищення кваліфікації робітників), однак, на відміну від попередніх нормативних документів, згадував про навчання жінок і неповнолітніх. Зокрема, констатувалася можливість підготовки робітників із жінок або неповнолітніх (лише за професіями, на яких дозволяється використання їхньої праці). При цьому необхідно було враховувати Перелік важких робіт та робіт із шкідливими й небезпечними умовами праці, на яких заборонялося застосування праці жінок (наказ Міністерства охорони праці від 29.12.1993 р. № 256) та Перелік важких робіт та робіт із шкідливими й небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці неповнолітніх (наказ Міністерства охорони праці від 31.03.1994 р. № 46). Зазначене Положення також обмежило термін

професійного навчання на виробництві (відповідно до навчальних планів, але не більше одного року) [182, с. 40].

Ухвалений і уведений у дію 2004 р. Кримінально-виконавчий кодекс України проголошував професійно-технічне навчання одним із важливих засобів виправлення й ресоціалізації засуджених (ст. 6) [97]. У КВК України виражено потребу первинної професійної підготовки засуджених, організацію якої закон поклав на власників підприємств, установ, організації, котрі надають засудженому місце праці (ст. 62) [97]. На відміну від радянського ВТК СРСР, український закон не містив норми про обов'язковість професійної освіти для засуджених, які не мали робітничої професії, лише вказував на можливість підготовки засуджених на курсах професійного навчання робітників на виробництві (ст. 125) [97]. Уже цим, здавалося б, КВК України пріоритезував таку форму освіти, як професійні курси, не згадуючи про інші форми чи навчальні заклади.

Характеризуючи норми КВК України щодо професійної освіти, дослідник О. Шевченко зауважив, що професійна підготовка, відповідно до Закону України «Про освіту», не передбачає обов'язкового підвищення освітнього рівня учня. Як правило, її отримують особи, які не мають основної та загальної освіти [258, с. 83]. Це зауваження вважаємо слушним, однак Закон України «Про освіту» було схвалено у 2017 р., тож тривалий час не існувало певного дисонансу у розумінні професійної освіти, яку могли отримувати й особи з вищої освітою, які опинилися в місцях позбавлення волі. Автор виявив ще низку неузгодженостей у законодавстві щодо трактування права засуджених на освіту, передусім професійну, а відтак пропонував внести зміни до статей 125 і 126 КВК України [258, с. 84].

У 2003 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» [201]. Стаття 9 зазначеного закону стосувалася освіти засуджених осіб. Причому йшлося лише про надання їм професійно-технічної освіти з метою їхньої подальшої соціальної адаптації та

оволодіння соціально необхідними професіями з огляду на потреби української економіки [201]. На нашу думку, це доволі виразний акцент, що підкреслює: тогочасний законодавець надавав великого значення власне професійно-технічній освіті засуджених осіб. У 2011 р. було прийнято оновлений закон про соціальну адаптацію звільнених із місць позбавлення волі осіб, у якому натрапляємо дещо узагальнене формулювання стосовно «здобуття освіти через систему навчальних закладів» [201].

Одним із найважливіших документів для формування правових засад і організації професійної освіти засуджених осіб стало Положення про навчальний центр при УВП, затверджене 26 лютого 2004 р. спільним наказом Міністерства освіти і науки України та Державного департаменту України з питань виконання покарань [180]. Згідно з ним, навчальний центр при УВП визначався як державний професійно-технічний навчальний заклад першого або другого атестаційного рівня, що здійснює первинну професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації робітників із числа засуджених до позбавлення волі осіб [180, с. 26]. Тож навчальні центри відтепер перетворювалися на ключові освітні осередки професійного навчання засуджених. Головне завдання таких інституцій полягало в забезпеченні реалізації права засуджених на здобуття професій відповідно до їхніх покликань, інтересів, здібностей, із метою поліпшення їхньої адаптації після звільнення та задоволення потреб УВП і ринку праці у кваліфікованих робітничих кадрах.

У зв'язку зі появою у 2006 р. Положення про організацію навчально-виробничого процесу у професійно-технічних закладах [181] до Положення про навчальний центр при УВП було внесено зміни, які поширили норми організації навчально-виробничого процесу у професійно-технічних навчальних закладах на навчальні центри. У 2013 р. спільним наказом Міністерства освіти і науки України та Міністерства юстиції України було затверджено нове Положення про навчальний центр [180], яке дещо спрощувало трактування завдань цих закладів освіти, зокрема не згадувало

про поліпшення адаптації засуджених після звільнення з місць позбавлення волі. З іншого боку, документ розширював повноваження навчальних центрів, акцентував на забезпеченні якості професійного навчання й виховання слухачів.

Зарахування до навчального центру аналогічно до закладів професійної (професійно-технічної) освіти, здійснюється на основі правил прийому і в межах ліцензованого обсягу. Засуджені, які бажали здобути професійну освіту, мали подати заяву. Навчальні групи з теоретичної підготовки комплектувалися з 10–20 осіб, а виробниче навчання проводилося у групах по 5–10 осіб. Проходження виробничої практики відбувалося у майстернях або на підприємстві УВП. Навчання завершується кваліфікаційною атестацією, на період проведення якої засуджені звільнялися від роботи і заробітна плата їм не нараховувалася [180, с. 27–28]. Педагогічні кадри навчальних центрів підбиралися на основі чинного законодавства, проте Положення допускало залучення до педагогічної роботи працівників УВП або інших організацій на умовах сумісництва чи погодинної оплати праці [180, с. 29].

Формування навчальних центрів було започатковано у 2005 р., а саме 16 лютого, коли Міністерство освіти і науки України та Державний департамент із питань виконання покарань видали спільний наказ про створення навчальних центрів при УВП. Згідно з ним, розпочинали діяльність кілька навчальних центрів – по одному або більше на кожен область при чітко визначених УВП (виправних колоніях). Так, у Дніпропетровській області відкрито два такі центри: 1) Державний професійно-технічний навчальний заклад «Жовтоводський навчальний центр № 26» (при Жовтоводській виправній колонії, м. Жовті Води); 2) Державний професійно-технічний навчальний заклад «Синельниківський навчальний центр № 94» (при Синельниківській виправній колонії, с. Шахтарське). Аналогічно по два навчальні центри було створено у Донецькій, Львівській, Житомирській, Херсонській областях. Натомість у Луганській області

організовано три навчальні центри при Перевальській, Чорнухинській та Червонопартизанській виправних колоніях [202].

Поступово кількість навчальних центрів при виправних колоніях збільшувалася. Станом на 1 жовтня 2007 р. у вітчизняній пенітенціарній системі функціонувало 89 закладів професійної освіти (навчальних центрів і професійно-технічних училищ). Найбільше їх було в таких областях: Донецькій – 7, Запорізькій – 7, Львівській – 7, Харківській – 7, Дніпропетровській – 6, Луганській – 6. По одному закладу налічувалося при УВП у Чернівецькій (Сокирянський навчальний центр), Івано-Франківській (Коломийський навчальний центр) областях. В інших регіонах діяли від двох до чотирьох закладів. При виховних колоніях продовжували працювати професійно-технічні училища. У той час вони функціонували при таких виховних колоніях: Ковельській (Волинська обл.), Павлоградській (Донецька обл.), Самбірській (Львівська обл.), Кременчуцькій (Полтавська обл.), Дубенській (Рівненська обл.), Бережанській (Тернопільська обл.), Курязькій (Харківська обл.), Прилуцькій (Чернігівська обл.) [148, с. 76–79]. Тож загалом станом на жовтень 2007 р. в Україні при УВП функціонувало 8 професійно-технічних училищ та 81 навчальний центр. Упродовж 2004–2007 рр. щорічно здобували професійно-технічну освіту та підвищували свою кваліфікацію понад 12 тисяч засуджених за 65 робітничими професіями.

У навчальних центрах при УВП на Полтавщині у 2009 р. відстежуємо поліпшення показників здобуття засудженими професійної освіти: «... у минулі роки тисячі звільнених із місць позбавлення волі не здобували професійної освіти. Тепер же їх відсоток становить 90 %. Усі ці засуджені опановували знання в навчальних центрах або ж безпосередньо на виробництві. Найбільший вибір спеціальностей (11 професій у навчальному центрі і 22 професії в умовах навчання на виробництві) пропонував навчальний центр Божковської виправної колонії № 16 – це професії слюсаря, штукатура, муляра, електромонтера, токаря, електрогазозварника, швачки. Однак відкривалися й нові спеціальності. Зокрема у 2008–2009 рр.

група 18–20 засуджених із Крюківської виправної колонії № 29 здобувала професію слюсаря з ремонту сільськогосподарських машин та устаткування. Засуджені Комсомольського виправного центру № 136 почали опановувати фах теслі» [132]. Нерозв’язаною, проте, залишалася проблема виплати стипендій засудженим, які навчалися у навчальних центрах і професійно-технічних училищах.

Дослідник О. Букалов, який займався питаннями освіти засуджених жінок, подавав таку статистику: у 2011 р. у колоніях професійну (професійно-технічну) освіту отримували від 30 до 200 жінок у кожній. До прикладу, у Дніпродзержинській виправній колонії № 34 свідоцтва про набуття професії отримали 52 засуджені. У Збаразькій виправній колонії № 63 професійну кваліфікацію здобули 80 засуджених. У Надержинщинській виправній колонії № 65 на Полтавщині засуджені опановували професію швачки, штукатура, кухаря, муляра у професійно-технічному навчальному центрі. У 2011 р. спеціальність штукатура освоїли 40 осіб, муляра – 40 осіб, кухаря – 20 осіб, швачки – 85 осіб (загалом 185 засуджених). У Червонопартизанській виправній колонії № 68 (Луганська обл.) 50 засуджених жінок здобували професійну освіту. У Чорноморській виправній колонії № 74 (м. Одеса) працював професійно-технічний навчальний центр, у якому професійну кваліфікацію у 2011 р. отримали 60 засуджених жінок. В Орджонікідзевському виправному центрі № 79 на Дніпропетровщині проводилася професійна підготовка засуджених на виробництві при УВП, де упродовж зазначеного року закінчили професійне практичне навчання 202 засуджені, з них здобули професію швачки – 29 осіб, підсобного робітника – 33, роздільника брукху та відходів металів – 139, робітника кухні – 1. У Сніжнянській виправній колонії № 127 на Донеччині функціонував навчальний центр, де засуджені здобували професію швачки, кравчині. Відтак у 2011 р. професію отримали 60 засуджених. У Галицькій виправній колонії № 128 (с. Маріямпіль на Івано-Франківщині) у тому ж році професійну кваліфікацію швей отримали 32 засуджені. У навчальному центрі

при Уманській виправній колонії № 129 упродовж 2011 р. 75 засуджених опанували професії (30 швачок, 30 розкрійників та 15 операторів комп'ютерного набору), отримавши документи державного зразка [15].

Згідно з даними Харківського інституту соціальних досліджень, на 1 листопада 2011 р. при 88 УВП України діяли професійно-технічні навчальні заклади, в яких здобували освіту 8,6 тис. засуджених [114]. Зазначимо, що такі показники вражають, особливо з огляду на поступове зменшення кількості ув'язнених і засуджених в Україні. Так, на 1 січня 2001 р. у 180 пенітенціарних установах України перебували 222 254 засуджених та ув'язнених осіб, із них у слідчих ізоляторах – 46 211, в УВП (виправних колоніях) – 170 960, у виховних колоніях – 3 268, у лікувально-трудових профілакторіях – 1 815 осіб. На 1 січня 2011 р. діяло 184 пенітенціарні установи, в яких перебували 154 027 засуджених та ув'язнених, із них у слідчих ізоляторах – 39 363, в УВП (виправних колоніях) – 113 230, у виховних колоніях – 1 434. На 1 січня 2021 р. діяло 109 пенітенціарних установ, у яких перебували 49823 засуджених та ув'язнених, із них у слідчих ізоляторах – 18 205, в УВП (виправних колоніях) – 31 553, у виховних колоніях – 65 [72].

Помітне зменшення УВП в Україні пов'язане з багатьма чинниками, серед яких демографічні (зменшення чисельності населення), геополітичні (російсько-українська війна й окупація російськими військами та проксі-силами частини території України), законодавчі (зміни до КК України, згідно з якими неповнолітніх ув'язнюють лише за особливо важкі злочини), фінансові тощо. З огляду на ці обставини гостро назріла потреба оптимізації мережі пенітенціарних установ. У червні 2017 р. було ухвалено Постанову Кабінету Міністрів України про порядок оптимізації слідчих ізоляторів, УВП і підприємств при колоніях [198]. 13 вересня 2017 р. уряд на чолі з В. Гройсманом затвердив Концепцію реформування (розвитку) пенітенціарної системи України. У документі чітко виокремлені проблемні моменти функціонування пенітенціарної системи. Зокрема вказувалося, що

упродовж 2015 – першого кварталу 2017 р. кількість осіб, які відбували покарання, зменшилася в 1,4 раза, натомість зросла кількість утримуваних у слідчих ізоляторах (у 1,2 раза). Унаслідок зменшення кількості засуджених УВП стали напівпорожніми (планова наповнюваність становить майже 89 тис., натомість налічувалося приблизно 42 тис. засуджених), але чисельність персоналу колоній залишилася незмінною. З огляду на ці чинники пропонувалася оптимізація системи вітчизняних УВП та слідчих ізоляторів [209].

Тому 13 вересня 2017 р. Міністерство юстиції України видало наказ «Про оптимізацію діяльності установ виконання покарань». Разом з УВП перестала діяти низка навчальних центрів та філій. Так, 13 грудня 2017 р., відповідно до спільного наказу Міністерства освіти і науки України та Міністерства юстиції України, було припинено діяльність державного професійно-технічного навчального закладу «Піщанський навчальний центр № 59» [194]. Наступним наказом ліквідовано Білозерську філію державного професійно-технічного навчального закладу «Дар'ївський навчальний центр № 10» [193].

Згідно з даними Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України, отриманими на наш запит, за минулі п'ять років (2021–2025) кількість закладів професійно-технічної освіти, що функціонували при УВП в Україні, зменшилася на десять (із 57 до 47), а кількість осіб, які здобули професійну (професійно-технічну) освіту, – на 1 344 особи (див. таблицю 2).

Таблиця 2. Кількість закладів професійної (професійно-технічної) освіти при УВП та кількість осіб, засуджених до позбавлення волі, які в них навчалися

Дата	Кількість діючих закладів професійної (професійно-технічної) освіти	Кількість осіб, які здобули освіту у виправних колоніях та	Кількість осіб, які здобули освіту у виховних колоніях та	Усього
------	---	--	---	--------

	при УВП	отримали відповідний документ	отримали відповідний документ	
01.01.2021	57	4869	35	4904
01.01.2022	55	3673	50	3723
01.01.2023	51	3030	35	3065
01.01.2024	45	3797	35	3832
01.01.2025	47	3526	34	3560

Джерело: Інформація Департаменту з питань виконання покарань Міністерства юстиції України, надана на запит адвоката Гординського М.В. *Архів автора.*

Як бачимо, чисельність осіб, котрі здобули освіту у виправних колоніях та отримали відповідний документ, за минулі п'ять років зменшилася на 1 343 особи (27,6 %). Це доволі високий показник, проте він цілком співвідносний із даними щодо контингенту ув'язнених і засуджених. Так, на 1 січня 2020 р. в Україні їх налічувалося 55 078 осіб, а на 1 січня 2025 р. – 37 119 осіб [72]. То ж зауважуємо зменшення кількості ув'язнених і засуджених на 17 959 осіб (32,6 %) (Дод.Є) Звісно, значну роль у цьому процесі відіграв повномасштабний етап російсько-української війни, що розпочався 24 лютого 2022 р. А от показники чисельності ув'язнених серед неповнолітніх зумовлені іншими чинниками. Уже згадувалося про рішення Міністерства юстиції України закрити виховні колонії, залишивши лише одну – Кременчуцьку.

Наводячи статистичні дані про здобуття освіти засудженими, треба враховувати доволі значну нестабільність учнівського контингенту. Так, згідно з показниками Державної кримінально-виконавчої служби, намір здобувати професійну освіту у 2021/2022 н. р. виявили 4 096 засуджених та ув'язнених, подавши відповідні заяви [40]. Натомість наведена в таблиці 2 інформація засвідчує факт здобуття освіти 3 723 особами в закладах професійної (професійно-технічної) освіти при УВП станом на 1 січня 2022 р. Тож різниця між заявленою і реальною кількістю становила 373 особи, які або ж не приступили до навчання з різних причин, або ж вибули після початку освітнього процесу.

Аналізуючи систему професійної (професійно-технічної) освіти засуджених та ув'язнених в Україні, доцільно навести окремі приклади діяльності конкретних навчальних центрів при УВП. Зазначимо, що у червні-липні 2021 р. в УВП України пройшов огляд-конкурс «Краща організація професійно-технічного навчання в установах виконання покарань». Його мета полягала у підвищенні мотивації учасників освітнього процесу (адміністрації закладів освіти, педагогічних колективів, здобувачів освіти) до самовдосконалення та популяризації професійно-технічної освіти в УВП. Конкурсна комісія з працівників Департаменту з питань виконання покарань визначила найкращі заклади освіти при УВП: Полтавський навчальний центр № 64 – перше місце; Кропивницький навчальний центр № 6 – друге місце; Збаразький навчальний центр № 63 – третє місце. При цьому бралася до уваги низка критеріїв, а саме якість оформлення навчальних кабінетів, організація освітньо-виробничого процесу, матеріально-технічне забезпечення, кількість ліцензованих спеціальностей [94].

Відповідно до звіту директора Полтавського навчального центру № 64 М. Волкова, у 2020 р. в закладі освіти велася підготовка за 11 професіями («Кухар», «Столяр будівельний», «Слюсар-сантехнік», «Електрозварник ручного зварювання», «Слюсар з механоскладальних робіт», «Електромонтер із ремонту та обслуговування електроустаткування», «Слюсар з ремонту колісних транспортних засобів», «Швачка», «Токар», «Наждачник», «Кухар, пекар») (у 2012 р. центр було атестовано за 10 професіями) Термін навчання слухачів складав 6–10 місяців (залежно від складності професії). Не здійснювався набір за професіями «Наждачник» та «Кухар» за відсутністю потреби підприємства УВП у таких фахівцях [60]. У 2023 р. навчальний заклад пройшов атестацію з восьми професій, але освітні послуги надавав із семи професій на базі повної загальної середньої освіти. Термін навчання дещо змінився і становив 8 – 10 місяців [59].

Охочих навчатися у Полтавському навчальному центрі № 64 у 2020 р. налічувалося 180 осіб, тобто 100 % від запланованого. Однак певна проблема

полягала у відрахуваннях здобувачів освіти під час навчання. Так, у 2020/2021 н. р. (до березня 2021 р.) було відраховано 7 слухачів (3,9 %), із яких 4 вибули до слідчих ізоляторів та інших УВП, 1 – отримав умовно-дострокове звільнення, 1 – закінчився строк покарання, 1 – помер [60]. Подібна ситуація простежувалася і в наступні роки. Так, у 2021 р. було прийнято 180 осіб на навчання до Полтавського навчального центру. Однак до березня 2022 р. було відраховано 5 слухачів (2,7 %), з яких 3 вибули до слідчих ізоляторів та інших УВП, 1 – отримав умовно-дострокове звільнення, 1 – закінчився строк покарання [58]. У 2022 р. на навчання до Полтавського навчального центру було зараховано 140 слухачів, однак до березня 2023 р. відраховано 7 осіб [59].

Підсумовуючи освітню діяльність навчального центру у 2020 р., М. Волков відзначив успішну роботу деяких майстрів виробничого навчання (М. Куркін, А. Григоріянц, Р. Артеменко), вказав на певні проблеми з відвідуваністю занять, а також навів результати державних кваліфікаційних атестацій. Найвищу успішність під час атестації у 2020 р. продемонстрували здобувачі освіти із професій «Слюсар із ремонту колісних транспортних засобів» (якісна успішність 81 %), «Столяр будівельний» (76 %), «Кухар, пекар» (78 %); дещо нижчу – зі спеціальностей «Електрозварник ручного зварювання» (65 %), «Токар» (65 %), «Швачка» (68 %). Загалом середній якісний показник успішності у Полтавському навчальному центрі № 64 становив 72 % (дещо нижче від нормативних 75 %). У 2020 р. було випущено 127 кваліфікованих робітників, натомість план випуску становив 160 осіб. Невиконання плану пояснювалося поширенням коронавірусної хвороби та збільшенням термінів навчання. Працевлаштування випускників навчального центру забезпечувала Полтавська виправна колонія [60].

Під час проходження державної кваліфікаційної атестації в Полтавському навчальному центрі у 2021 р. знову ж найвищу успішність продемонстрували слухачі, які здобували професії «Слюсар із ремонту колісних транспортних засобів» (якісна успішність 83 %), «Столяр

будівельний» (74 %), «Електрозварник ручного зварювання» (72 %). Загалом середній якісний показник успішності в Полтавському навчальному центрі № 64 у 2021 р. становив 71 %. Випуск склав 175 кваліфікованих робітників з дев'яти професій [58]. У 2022 р. заклад випустив 172 особи, яким було присвоєно робітничі кваліфікації. Якісна успішність під час кваліфікаційної атестації у цей час становила 72 % в середньому по закладу [59].

На думку директора М. Волкова, ефективність функціонування навчального центру значною мірою залежала від правильного планування. Він підкреслював наявність плану роботи на навчальний рік, згідно з яким визначалися основні напрями діяльності педагогічного колективу. У звіті наголошувалося, що освітній процес провадиться відповідно до розроблених робочих навчальних планів і програм, які постійно оновлюються внаслідок змін у галузях регіонального виробництва та пропозицій замовника кадрів. До того ж викладачі, прагнучи ефективності викладання, підвищення якості проведення занять, постійно проводять систематичну і цілеспрямовану роботу щодо формування у слухачів потреби здобувати знання, активізують їхню розумову діяльність, здійснюють диференційований підхід до своїх вихованців, навчають самостійно працювати, упроваджують до навчального процесу педагогічні інновації (серед них М. Волков виокремив: а) перехід від «передачі знань» до «навчання вчитися»; б) інтерактивне навчання [групові дискусії, співнавчання, взаємонавчання]). Усі перелічені чинники сприяли зростанню якості навчальних досягнень слухачів зі спеціальних предметів у 67 % [60]. Вагоме місце М. Волков відводив матеріальному забезпеченню освітнього процесу. Згідно з його звітом, навчальний заклад забезпечений робочими місцями для якісного засвоєння освітніх програм – як із теоретичної, так і з професійно-виробничої підготовки. Заняття проводяться у відповідних кабінетах, які обладнані необхідними методичними й дидактичними засобами, мають постійно вдосконалювані паспорти комплексно-методичного забезпечення. За словами директора, упродовж навчального року формуються та поповнюються дидактичними матеріалами

тематичні і поурочні папки для забезпечення якісної підготовки слухачів. Практична підготовка проводиться у навчально-виробничих майстернях та лабораторіях, які укомплектовані відповідним обладнанням і технікою. Виробничу практику слухачі проходять на виробничих дільницях підприємства УВП. Професійно-практична підготовка відбувається за кваліфікаційними рівнями. При завершенні кожного етапу навчання слухачі проходять виробничу практику на підприємстві установи, відпрацьовують пробну кваліфікаційну роботу, проходять поетапну атестацію, після чого їм присвоюється відповідний розряд або кваліфікація за державними стандартами [60].

Також директор Полтавського навчального центру М. Волков наголошував на важливості виховної роботи зі слухачами, яку здійснює відділ соціально-виховної та психологічної роботи, очолюваний заступником начальника із соціально-виховної та психологічної роботи. Індивідуально-виховною та профілактично-виховною роботою із засудженими безпосередньо займаються начальники відділень соціально-виховної та психологічної роботи. Педагоги навчального центру активно взаємодіють із працівниками УВП в соціально-виховній роботі із засудженими, що здійснюється згідно з планом роботи педагогічного колективу на навчальний рік та спрямована на формування у слухачів сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та суспільно прийнятних правил поведінки (зокрема, проводилися бесіди з профілактики СНІДу, тютюнопаління, туберкульозу, коронавірусної хвороби (COVID-19)), підвищення їхнього професійного і культурного рівнів. Адміністрація закладу освіти зверталася до керівництва УВП із проханням заохочувати слухачів за добросовісне ставлення до навчання й успішну здачу державних кваліфікаційних іспитів [60].

Методична робота в Полтавському навчальному центрі організована та здійснюється відповідно до «Положення про методичну роботу в професійно-технічних навчальних закладах» (наказ Міністерства освіти і

науки України від 12.12.2000 № 582) та на основі плану роботи навчального центру на рік. Як запевняв директор закладу, система методичної роботи спрямована на підвищення професійної компетентності та фахової майстерності педпрацівників, залучення їх до різних форм методичної роботи, вивчення й поширення передового досвіду, забезпечення ефективності освітнього процесу, мотивацію педагогів до творчого здійснення освітнього процесу, запровадження у практику своєї роботи найсучасніших форм і методів навчання, підвищення професійної майстерності. Вона проводиться за колективними, груповими, індивідуальними формами. У структурі навчального центру активно працював методичний кабінет, у якому створено банк програмно-методичної, нормативно-правової, науково-практичної інформації та зосереджені методичні напрацювання педагогічних працівників. За словами М. Волкова, у 2020 – на початку 2021 рр. колектив навчального центру працював над методичною проблемою «Удосконалення уроку як засіб розвитку творчості слухача» [60]. Згодом тема методичної роботи змінилася і стосувалася формування професійної компетентності здобувачів освіти засобами сучасних технологій навчання [58; 59].

У Полтавському навчальному центрі регулярно організовували засідання педагогічних рад, інструктивно-методичні наради, семінари, педагогічні читання, конкурси, виставки методичних матеріалів педагогічних працівників. У закладі працювала міжпрофесійна методична комісія, практикувалися взаємовідвідування уроків, упровадження передового досвіду, нових педагогічних та виробничих технологій. Від квітня 2020 р. до березня 2021 р. у Полтавському навчальному центрі було проведено три відкриті уроки та один відкритий інструктаж із виробничого навчання. На високому методичному рівні, за словами директора, проходять уроки викладачів та майстрів виробничого навчання М. Куркіна, Є. Берлима [60]. У 2021 р. відкриті інструктажі з виробничого навчання провели майстри

Р. Артеменко, А. Григор'янц, І. Сай [58]. У 1922–1923 рр. було представлено два відкритих уроки та один відкритий інструктаж [59].

Матеріальне забезпечення освітнього процесу в Полтавському навчальному центрі, згідно зі звітом директора М. Волкова, відповідає вимогам для підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації (навчальний корпус площею 560 кв. м., навчально-виробничі майстерні – 1400 кв. м., обладнані необхідною навчальною технікою, верстатами, машинами та іншими засобами навчання). Слухачі мають змогу користуватися бібліотекою та читальним залом [60]. Від підприємства «Освітатехпостач» у 2020 р. бібліотеці було надано 242 підручники та посібники, а у 2021 р. – 45 підручників [60; 58]. Упродовж 2022–2023 рр. на базі навчального центру було обладнано навчальну лабораторію із професії «Кухар». Задля упровадження елементів STEAM-освіти майстри виробничого навчання власноруч виготовили дві лабораторні установки з професії «Електромонтер із ремонту та обслуговування електроустаткування», а саме: «Дослідження закону Ома», «Запуск асинхронного електродвигуна» [59].

До слова, зазначені зусилля привернули увагу громадськості та керівництва Державної кримінально-виконавчої служби, які у січні 2025 р. позитивно відзначили зусилля майстрів виробничого навчання та слухачів щодо створення наочних засобів навчання, унікальних пристроїв, які уможливлюють ефективне практичне застосування теоретичних знань, формуючи необхідні уміння й навички. З-поміж використовуваних у освітньому процесі назвемо такі розробки: «Лабораторний пристрій для дослідження та перевірки закону Ома», «Робота пристроїв автоматичного керування», «Використання електричних джерел світла різних типів», «Виконання електричної проводки у приміщенні». Водночас майстри і слухачі Полтавського навчального центру працювали над створенням нового пристрою – «Схеми увімкнення трифазних двигунів» [18].

Кадрове забезпечення Полтавського навчального центру у 2020 р. включало 14 осіб. Освітній процес здійснювали 12 педагогічних працівників, які мали спеціальну й відповідну фахову освіту, з них 10 майстрів виробничого навчання, які одночасно були викладачами спецдисциплін у своїх групах. Усі педагогічні працівники мали вищу освіту, майстри виробничого навчання – робітничі розряди з однієї або кількох професій. Безумовно, педагогічні працівники навчального центру проходять атестацію, відповідно до Типового положення про атестацію педагогічних працівників (наказ Міністерства освіти і науки України № 930 від 06.10.2010 р. зі змінами). Для визначення освітнього рівня і форм самовдосконалення педагогічних працівників у навчальному центрі була створена атестаційна комісія. У 2020 – на початку 2021 рр. атестацію пройшли четверо педагогічних працівників, з них один – майстер виробничого навчання і три – викладачі. Більшість викладачів центру мали значний педагогічний досвід (сім осіб – понад 10 років). Крім того, четверо педагогічних працівників у 2020 р. пройшли курси підвищення кваліфікації, а два майстри виробничого навчання стажувалися на промислових підприємствах, де ознайомилися з новітніми виробничими технологіями [60].

У зв'язку з пандемією коронавірусу усі заклади професійної (професійно-технічної) освіти при УВП змушені були опановувати дистанційну форму навчання. Так, у Полтавському навчальному центрі з цією метою було реконструйовано вебсайт; педагогічні працівники розробили відповідний медіаконтент для уроків з усіх навчальних предметів кожної професії і виклали його в загальному доступі на вебсайті. Крім того, до кожного навчального кабінету підключено Інтернет; організовано проведення вебінарів для слухачів центру на платформі Zoom; педагогічні працівники освоїли низку додаткових комп'ютерних програм для проведення вебінарів і створення відеопрезентацій [60]. Зауважимо, що в січні 2021 р. Державна кримінально-виконавча служба звітувала про те, що освітній процес в УВП здійснюється шляхом використання технологій

дистанційного навчання, але з урахуванням матеріально-технічних можливостей колоній та слідчих ізоляторів [137]. У 2022–2023 рр. дистанційна форма навчання застосовувалася лише за необхідності [59].

Згідно зі звітом директора М. Волкова, пріоритетними напрямками розвитку Полтавського навчального центру у 2021 р. було визначено:

- 1) виконання державного замовлення з підготовки фахівців за професіями для потреб установи та ринку праці;
- 2) підвищення якості підготовки кваліфікованих робітників і результативності освітнього процесу;
- 3) удосконалення матеріально-технічного забезпечення професійно-практичної та професійно-теоретичної підготовки;
- 4) оновлення та зміцнення навчально-виробничої бази сучасними матеріалами й устаткуванням;
- 5) поліпшення інформаційно-комунікаційного забезпечення;
- 6) тісне співробітництвом із замовником кадрів – державною установою «Полтавська виправна колонія»;
- 7) підвищення професійного рівня майстрів виробничого навчання і викладачів через курси підвищення кваліфікації, участь у методичній роботі, стажування в умовах реальних виробничих процесів;
- 8) поліпшення стану охорони праці та безпеки життєдіяльності;
- 9) якісне проведення профорієнтаційної роботи;
- 10) сприяння здоровому способу життя слухачів;
- 11) удосконалення системи контролю за освітнім процесом [60; 58].

Під впливом нових освітніх тенденцій дирекція Полтавського навчального центру у 2023 р. осучаснила пріоритети розвитку закладу й надання освітніх послуг. Зокрема було передбачено реалізацію таких завдань:

I. Поліпшення організації освітнього процесу з метою підвищення якості підготовки здобувачів освіти:

- 1) створення сучасного освітнього простору в навчальному центрі задля забезпечення рівного доступу до якісних освітніх послуг;

2) упровадження до освітнього процесу системи виховних заходів, спрямованих на коригування поведінки здобувачів освіти, враховуючи особливості навколишнього середовища;

3) удосконалення системи моніторингу якості знань, широке застосування комп'ютерних технологій (Google-форм тощо);

4) здійснення особистісно орієнтованого підходу під час професійної (професійно-технічної) підготовки;

5) сприяння творчому розвитку здобувачів освіти.

II. Створення здоров'язбережувального середовища в навчальному центрі:

1) поліпшення санітарних норм роботи освітлення, опалення. вентиляції та кондиціювання приміщень;

2) систематичне проведення виховних годин із метою інформування про загрози епідемій, Covid-19, туберкульозу та інших хвороб і виховання відповідального ставлення до них;

3) проведення виховних годин задля усунення чи профілактики таких шкідливих звичок для здоров'я, як тютюнопаління, вживання алкоголю, наркотичних речовин тощо (із використанням проєктора та комп'ютера для наочності ознайомлення з наслідками зловживання).

III. Збереження, поліпшення й оптимізація матеріально-технічної бази навчального центру:

1) виготовлення електричної лабораторної установки для проведення низки лабораторно-практичних робіт зі спеціальності «Слюсар із ремонту колісних транспортних засобів»;

2) виготовлення стендів, діючих макетів та інших засобів навчання з усіх професій, за якими здійснюється підготовка кваліфікованих робітників;

3) реконструкція кабінету спецдисциплін із професії «Кухар» із метою розширення навчальних можливостей шляхом проведення мережі «Інтернет» та обладнання кабінету проєктором.

IV. Розширення інформаційної відкритості навчального центру:

- 1) регулярне оновлення інформації вебсайту навчального центру;
- 2) регулярне оновлення інформації на сторінці Facebook;
- 3) участь навчального центру в освітніх групах соціальних мереж;
- 4) взаємодія з іншими навчальними закладами з метою обміну досвідом та корисною інформацією.

V. Підвищення ефективності роботи колективу:

- 1) постійна мотивація педагогічних працівників через можливість позачергового підвищення кваліфікації та преміювання за наявності коштів;
- 2) налагодження та підтримання доброзичливого психологічного клімату в колективі з метою його згуртування для взаємодопомоги та підтримки [59].

Як бачимо, зазначені перспективні завдання поєднують традиційні, декларовані у статутних документах гуманістичні цілі й завдання, зокрема щодо особистісно-орієнтованого підходу під час професійної (професійно-технічної) підготовки, формування здоров'язбережувального середовища, а також новітні підходи до освітнього процесу, пов'язані із упровадженням комп'ютерних технологій, сучасної системи моніторингу якості освіти тощо.

Найсучасніші тенденції в освітніх місіях професійно-технічних навчальних закладів при УВП відображено у нових редакціях їхніх статутів, затверджених у 2021–2022 рр. Так, у статуті Збаразького навчального центру № 63, Стрижавського навчального центру № 81, Кременчуцького професійно-технічного училища декларувалося: освітній процес у навчальних закладах місць позбавлення волі ґрунтується на принципах гуманістичної особистісно орієнтованої педагогіки, демократизму, незалежності від політичних партій, громадських, релігійних організацій, на спільній діяльності педагогічних працівників, учнів, колективу УВП і може включати загальнопрофесійну, професійно-теоретичну, професійно-практичну підготовку, а також виховну роботу з учнями / слухачами [228; 229; 227].

Про діяльність єдиного (після 2022 р.) закладу профтехосвіти для неповнолітніх засуджених в Україні йдеться у звіті щодо результатів відвідування групою Національного превентивного механізму (НПМ) державної установи «Кременчуцька виховна колонія» у жовтні 2023 р. Члени групи НПМ перевірили стан справ у державному професійно-технічному навчальному закладі установи «Кременчуцьке професійно-технічне училище», де у той час здобували освіту 25 засуджених неповнолітніх осіб, із них професію штукатура обрали 8 осіб, тесляра – 7, пекаря – 10. Від початку 2023 р. зазначений заклад освіти підготував 26 спеціалістів робітничих професій. Освітній процес у Кременчуцькому професійно-технічному училищі здійснювався у п'яти облаштованих класах і трьох майстернях. До послуг здобувачів освіти було 1 260 примірників науково-методичної літератури і підручників [62].

Важливо, що навіть в умовах російсько-української війни в нашій державі дбають про розширення можливостей для засуджених щодо здобуття професійно-технічної освіти. Так, у вересні 2024 р. при Первомайській виправній колонії на Харківщині було відкрито філію одного із закладів професійно-технічної освіти [206]. Крім того, Департамент із питань виконання кримінальних покарань в останні роки зосередив увагу на перспективі дуальної освіти засуджених. У лютому 2021 р. представники Департаменту відвідали Вище професійне училище № 33 Києва і зустрілися з керівництвом закладу задля ознайомлення з досвідом реалізації програм дуальної освіти. Ще у 2017 р. цей заклад освіти брав участь у пілотному проєкті з реалізації програми дуальної освіти щодо підготовки фахівців за професією «Кухар». Для представників пенітенціарної системи впровадження дуальної освіти стало важливим механізмом ресоціалізації засуджених, поглиблення їхньої виробничої кваліфікації. Серед позитивних аспектів такої профтехосвіти – отримання зарплатні засудженими під час навчання, адже в рамках дуальної освіти понад 70 % навчального часу займає виробнича практика [216]. Додамо, що можливість здобуття дуальної освіти

передбачена Законом України «Про освіту» (2017) [195]. У грудні 2020 р. Колегія Міністерства освіти і науки України ухвалила Стратегію розвитку професійно-технічної освіти на період до 2023 р., у якій ішлося про необхідність тіснішої співпраці підприємців та працівників профтехосвіти через такий інструмент, як дуальна освіта [204]. Цей крок, вочевидь, «підштовхнув» ініціативи Департаменту до розгляду можливостей реалізації ідеї дуальної освіти засуджених, яка, проте, спирається на низку організаційних обмежень з огляду на специфіку правового становища осіб, які відбувають покарання в УВП.

Важливу роль у забезпеченні професійної освіти засуджених на початку ХХІ ст. почали відігравати *громадські організації та благодійні фонди*. Вони орієнтуються не так на підтримку навчальних центрів, як на розвиток курсової форми освіти. Особливу активність виявляє українська благодійна організація «Free Zone», яка співпрацює із численними міжнародними партнерами. Так, 8 грудня 2020 р. представники «Free Zone» в онлайн-режимі провели міжнародну конференцію-презентацію з питань поліпшення освіти засуджених як ефективного механізму їх ресоціалізації. У заході взяли участь міжнародні партнери: національні офіси Інституту міжнародного співробітництва Німецької асоціації народних університетів (DVV International) у Вірменії, Білорусі, Молдові та Україні; громадське об'єднання «Клуб громадської журналістики» (Вірменія); гомельське обласне громадське об'єднання «Соціальні проєкти» (Білорусь); громадська асоціація «Позитивна ініціатива» (Молдова). Учасники конференції представили результати досліджень, проведених у 2019 р. у рамках проєкту «Міжнародна мережа пенітенціарної освіти» у країнах Східного партнерства і Центральної Азії за такими критеріями: законодавство і нормативні документи, які регулюють освіту в пенітенціарних системах зазначених країн; рівень освіти засуджених; рівні та форми освіти, доступні для засуджених і ув'язнених; освітні програми для осіб, які відбувають покарання у місцях позбавлення

волі тощо [135]. До участі в заході були залучені представники української пенітенціарної системи, фахівці з пенітенціарної педагогіки.

Працівники БО «Free Zone» у роки пандемії значну увагу приділяли розвитку дистанційної форми навчання. Так, у січні 2021 р. вони разом із відповідальними посадовцями Міністерства юстиції України, Департаменту з питань виконання покарань, фахівцями DVV International Ukraine обговорили можливості УВП щодо проведення в онлайн-режимі тренінгів, курсів, семінарів, майстер-класів для отримання нових знань певного професійного і загальноосвітнього рівнів [128].

В основному увагу фахівців БО «Free Zone» було спрямовано на проведення певних навчальних курсів із опанування т. зв. «робітничих спеціальностей». Так, у 2020 р. у Городоцькому виправному центрі на Рівненщині у рамках проєкту «Активно за освіту в тюрмі» БО «Free zone» за сприяння адміністрації закладу та фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини організувала освітній проєкт щодо підготовки робітників зі спеціальності «лицювальник-плиточник». Навчальний курс, у якому взяли участь 15 засуджених, складався з теоретичної і практичної частин. З огляду на карантин, теоретичну частину вивчали в дистанційному форматі. Зрештою, всі успішно склали іспит. Однак важливість цього проєкту полягала в тому, що організація «Free Zone», співпрацюючи з Центром пробації, допомагає колишнім засудженим через Центри працевлаштування знайти роботу за фахом, отриманим у рамках професійної освіти в УВП. Із цього приводу регіональний координатор проєктів БО «Free Zone» у Рівненській області М. Кукарін зауважив: «Людина вже знає, що буде попереду. Вона має чесно заробляти, сплачувати податки, шліфувати свій характер. Наша мета – зробити все можливе, аби особа, звільнившись із місць позбавлення волі, більше туди не повернулася» [231].

На початку 2025 р. БО «Free Zone» ініціювала й організувала курсове навчання десяти жінок, які відбували покарання у Збаразькій виправній колонії. Теоретичні і практичні заняття відбувалися під керівництвом

фахівців Рівненського центру професійно-технічної освіти Державної служби зайнятості. Зі свого боку, «Free Zone» забезпечила освітній процес необхідними інструментами [127]. Крім курсів перукаря, в деяких колоніях БО «Free Zone» організувала курси за фахом електрозварювальника, кухаря, столяра [115].

Громадські організації не обмежуються організацією курсів із робітничих спеціальностей, а пропонують для засуджених навчальні проєкти, пов'язані зі здобуттям цифрової або правової освіти. Так, у 2021 р. у Качанівській виправній колонії № 54, в якій відбувають покарання жінки, реалізовувалася програма NORLAU «Жінки в АйТі». Програму фінансувало Міністерство закордонних справ Королівства Норвегія. У січні 2021 р. УВП отримала 10 моноблоків у комплекті із клавіатурою, мишками, навушниками, веб-камерами та устаткуванням для підключення мережі Інтернет. Від лютого до квітня навчалася перша група з восьми засуджених жінок, опановуючи основи роботи в інтернеті, основи операційної системи.

Упродовж літа 2001 р. у Качанівській виправній колонії за програмою NORLAU «Жінки в АйТі» навчалася друга група засуджених. Десять жінок опановували ІТ-технології під керівництвом викладачів К. Бобенко та С. Трохимчука. Заняття відбувалися тричі на тиждень за такими напрямками: «Основи роботи у мережі Internet», «Основи ОС Windows», «Google-сервіси», «Google-документи», «Google-таблиці», «Створюємо резюме», «Основи роботи у Canva», «Canva Advanced», «Створюємо резюме та автобіографію», «Правила успішної презентації», «Створюємо Canva-презентацію», «Google-сайти», «Створюємо сайт», «Основи WordPress», «Вступ до Web-дизайну», «Програми для Web дизайну», «Основи Figma», «Soft Skills» («Основи підприємницької діяльності»), «Soft Skills» («Критичне та креативне мислення: як працює наш мозок»), «Підприємницькі навички». На завершення курсу до УВП прибула керівниця проєкту NORLAU «Жінки в АйТі» С. Фйортофт, яка привітала учасниць курсів із завершенням навчання та вручила сертифікати. Вона також наголосила, що найкращі учениці

зможуть стажуватися в ІТ-компаніях і матимуть перспективи подальшого працевлаштування [43].

На початку 2025 р. у Кременчуцькій виховній колонії було проведено навчальний курс для неповнолітніх засуджених «Параюридична допомога в установах виконання покарань», який організувала БО «Free Zone». Курс було спрямовано на формування у засуджених певних правових знань, які в майбутньому дадуть їм змогу працювати параюристами – фахівцями, які, не маючи юридичної освіти, можуть надати певну правову допомогу. Навчання тривало два тижні й охоплювало 10 занять, упродовж яких неповнолітні засуджені отримали певні знання у галузі сімейного, освітнього, трудового права [161]. Крім підготовки параюристів, члени БО «Free Zone» проводять курси з підготовки соціальних працівників із середовища засуджених. Слухачі опановують етичні норми соціальної роботи, навички консультування, методи профілактики соціально небезпечних захворювань, особливості роботи з наркозалежними тощо. Після завершення навчання й отримання відповідно сертифіката учасники проєкту можуть продовжити освіту за спеціалізаціями з раннього виявлення туберкульозу, мотивування до тестування на ВІЛ, із проведення замісної підтримувальної терапії. Крім того, члени БО «Free Zone» організовують і курси життєвих навичок, які включають 12 онлайн-занять і охоплюють теми: працевлаштування; пошук житла; фінансова грамотність; відновлення стосунків; доступ до медичної допомоги; правовий захист; життя в умовах війни [115].

Одним із важливих кроків для забезпечення освітніх інтересів засуджених у рамках курсової форми навчання став проєкт надання доступу до платформи відкритих онлайн-курсів Prometheus. Ініціативу у цьому напрямі ще в березні 2021 р. проявив Департамент із питань виконання кримінальних покарань, визначивши пілотні установи, які братимуть участь у проєкті. Ними стали Харківська виправна колонія № 43 та Збаразька виправна колонія № 63. У той час дев'ять засуджених виявили бажання

опанувати певні навчальні курси, а отже. і зареєструвалися на платформі Prometheus [130].

Як змогли пересвідчитися із викладеного вище, професійна освіта засуджених у радянській пенітенціарній системі займала важливе місце, оскільки передбачала задоволення виробничих потреб підприємств при ВТТ. Положення про виправно-трудоі колонії і в'язниці МВС СРСР (грудень 1958 р.) оголошувало професійну освіту одним з основних засобів виправлення й перевиховання засуджених, практикувало навчання без відриву від виробництва. Основи виправно-трудоого законодавства СРСР і союзних республік (1969) та ВТК УРСР визначали професійно-технічне навчання обов'язковим для ув'язнених, які не мали жодної спеціальності, окрім осіб – інвалідів I та II груп. Одним із важливих документів стало Положення про професійно-технічне навчання ув'язнених безпосередньо на виробництві ВТУ, яке обґрунтовувало необхідність: а) підготовки нових робітників початкового рівня кваліфікації із професій та спеціальностей, опанування яких охоплює не більше шести місяців; б) перепідготовки робітників у зв'язку з виробничою необхідністю; в) підвищення виробничої кваліфікації ув'язнених, зумовленого технічним прогресом і вдосконаленням виробництва у ВТУ. Підготовка нових робітників у радянських ВТУ здійснювалася шляхом індивідуального, бригадного, курсового навчання й освіти у професійно-технічних училищах. Більш ефективною формою профтехосвіти засуджених стали професійно-технічні училища, які у місцях ув'язнення почали функціонувати від 1960 р.

Після розпаду СРСР через відсутність належного фінансування у 1992 р. професійно-технічні училища при ВТУ України були закриті. При цьому кваліфікованих працівників звільнили, а навчальну матеріально-технічну базу – ліквідували. Вдалося зберегти лише ті ПТУ, що діяли при 11 виховних колоніях, у яких утримували неповнолітніх засуджених. Задля збереження у виправних і виховних колоніях певних виробничих потужностей виникла потреба відновити й модернізувати певні інституційні

форми професійної (професійно-технічної) освіти засуджених осіб. Правовою основою для цього стали Закон України «Про професійно-технічну освіту» (1998), Положення про професійно-технічне навчання на виробництві засуджених до позбавлення волі і осіб (1999), Положення про навчальний центр при УВП (2004). Перелічені документи визначали такі види професійного навчання засуджених: а) первинна професійна підготовка, б) перепідготовка; в) підвищення кваліфікації. Станом на 1 жовтня 2007 р. у пенітенціарній вітчизняній системі працювало 89 закладів професійної освіти (81 навчальний центр і 8 професійно-технічних училищ). У зв'язку зі скороченням чисельності засуджених і ув'язнених, зменшувалася кількість УВП та закладів професійної освіти при них. У 2021 р. при УВП в Україні залишилося 57 закладів професійно-технічної освіти, в яких здобували освіту приблизно 4 тис. засуджених. Важливу роль у забезпеченні професійної освіти засуджених на початку ХХІ ст. почали відігравати громадські організації і благодійні фонди, українська благодійна організація «Free Zone», яка в багатьох УВП організувала різноманітні курси для здобуття засудженими робітничих спеціальностей, фаху параюриста, соціального працівника. Допомогу надають іноземні активісти й уряди (наприклад, Норвегії), зокрема у сфері освіти жінок.

2.3. Умови здобуття вищої освіти засудженими та ув'язненими

Реалізація права засуджених осіб на освіту передбачає забезпечення умов для задоволення їхніх інтересів і прагнень стосовно здобуття вищої освіти. Наголосимо, що в колишньому Радянському Союзі засуджені та ув'язнені не мали такого права. Як уже зазначалося, в нормативно-правових документах різних рівня і правосильності йшлося лише про можливість здобуття загальної середньої та професійної (професійно-технічної) освіти. Зрештою, навіть після звільнення з місць позбавлення волі громадянин СРСР не міг вступити до радянських закладів вищої освіти. Колишнім засудженим блокували доступ до вищої освіти вже на стадії подання документів,

передусім автобіографії, де обов'язково треба було повідомити про наявні судимості.

Лише після здобуття Україною незалежності, на початку реформування вітчизняної пенітенціарної системи, розширення прав і соціального захисту засуджених вони таки отримали право здобувати вищу освіту. Проте ці можливості були доволі обмеженими. Вочевидь, у 1990 і на початку 2000-х рр. зберігалось пострадянське консервативне ставлення до вищої освіти засуджених. Це відображено і в українському законодавстві. Так, у КВК України (2004) серед засобів виправлення й ресоціалізації згадується лише загальноосвітнє та професійне навчання, але зовсім нічого не сказано про вищу освіту. У статтях 125 і 126 визначено організаційні моменти щодо загальної і професійно-технічної освіти засуджених до позбавлення волі осіб [97]. Крім того, як слушно зауважив дослідник М. Галів, у статті 8 КВК України, де фіксуються основні права засуджених, узагалі не згадано право на освіту [29, с. 904]. Освіта засуджених, згідно з КВК України, регламентувалася законами «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про професійно-технічну освіту» (ст. 126). На жаль, ігноровано вітчизняний закон «Про вищу освіту», ухвалений у 2002 р. Однак, з іншого боку, у статті 107 КВК України вказано на право засуджених, які перебувають у колоніях, «одержувати освіту відповідно до законодавства про освіту» [97]. Ця важлива норма, на нашу думку, вказувала на можливість засуджених здобувати з-поміж іншого й вищу освіту, однак вона стосувалася лише осіб, які відбували покарання у виправних і виховних колоніях, але не у слідчих ізоляторах.

У законах про вищу освіту в Україні, ухвалених у 2002 і 2014 рр., спеціально не обумовлювалися права й можливості здобуття вищої освіти засудженими особами. Ці законодавчі акти, безумовно, ґрунтувалися на статті 53 Конституції України (1996), яка гарантувала право її громадян на освіту: «Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі» [88]. У листопаді 2012 р. була затверджена Концепція державної політики у сфері

реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, відповідно до якої чинниками ефективної соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими поставали можливість здобуття повної загальної середньої освіти у загальноосвітніх закладах при УВП і сприяння отриманню засудженими вищої освіти [192].

На жаль, у певних документах із питань реформування вітчизняної пенітенціарної системи не завжди приділяли увагу освіті засуджених (скажімо, в Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України (2017 р.) [209], а також у Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 р. (2024) [204]. В останньому документі, щоправда, декларувалася необхідність розширення можливостей для здобуття засудженими формальної (загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої освіти), неформальної та інформальної освіти (зокрема, з використанням дистанційних технологій) [204]. Знову ж у документі нічого не згадується про вищу освіту для засуджених. Зрештою, схожі паліативи щодо освіти засуджених спостерігаємо і в міжнародному законодавстві, зокрема, в європейських нормативно-правових актах.

У Європейських пенітенціарних правилах ідеться зазвичай про загальну та професійну освіту. Однак часто згадується про можливість засуджених брати участь в освітніх програмах, адаптованих до терміну перебування позбавленої волі особи у пенітенціарній установі [52]. Доцільно зауважити, що право засуджених на освіту гарантовано статтею 2 додаткового протоколу до Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод [51]. Однак на практиці, як зауважив експерт Харківської правозахисної групи В. Човган, Європейський суд послуговується колишнім застарілим положенням про те, що «...держави не зобов'язані забезпечувати засуджених вищою освітою», зокрема, й організовувати для них певні навчальні курси. Проте вона гарантує доступ до вищої освіти, якщо остання передбачена законодавством. Якщо раніше таке навчання було недоступним,

то держава не зобов'язана створювати засудженим умови для нього у ЗВО [21]. Додамо, що в Україні здобуття засудженими вищої освіти, навіть засудженими до довічного ув'язнення, вже має чимало прецедентів. Саме тому вищу освіту для позбавлених волі можна вважати «доступною», а державним посадовцям з питань освіти необхідно створювати умови для її здобуття колишніми засудженими.

Можливість здобуття засудженими вищої освіти в Україні забезпечується не лише нормативною базою, яка набула сьогодні більш ліберального, гуманістичного характеру, а й зумовлена конкретними об'єктивними обставинами. Адже попри поступове зменшення кількості ув'язнених і засуджених в Україні, в УВП суттєво збільшало осіб, які вже мали повну загальну середню або ж професійну (професійно-технічну) освіту, яку здобули ще до скоєння злочину або ж в установах пенітенціарної системи. У 2016 р. дослідник О. Шевченко в одній зі своїх наукових статей навів результати анкетування засуджених, згідно з якими 87,8 % позбавлених волі осіб, які отримали середню освіту, бажали здобути вищу освіту. Водночас майже половина з них стверджували, що можуть навчатися на контрактній основі, оскільки їхні родичі готові здійснювати оплату за освітні послуги. Як зазначив О. Шевченко, першим кроком чи передумовою для процесів може стати консолідація потенційних студентів із засуджених в одній установі виконання покарань [258, с. 34]. На нашу думку, таку пропозицію можна реалізувати в рамках розробки та практичного втілення певного пілотного проєкту, залучивши до нього кілька закладів вищої освіти різного спрямування (класичні, політехнічні, гуманітарні) та певні установи виконання покарань.

Зауважимо, що реформування процедури вступу до вітчизняних вишів у 2008 р. актуалізувало проблему організації механізму складання зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) засудженими, увиразнення їхніх намірів щодо здобуття вищої освіти. Як зазначають дослідники, оскільки УВП не володіли повноваженнями, відправляти (транспортувати) ув'язнених до

осередків проведення ЗНО, оскільки керівництво вирішило забезпечити засудженим його складання на територіях колоній. Для цього на основі певних укладених угод до останніх прибували представники регіональних центрів Українського центру оцінювання якості освіти (УЦОЯО) [29, с. 905]. Як з'ясував В. Уложенко, у 2018 р. для участі у ЗНО зареєструвалися 103 засуджені, наступного року – 112 осіб, позбавлених волі [245, с. 103].

Як твердять фахівці, ухвалене у 2017 р. рішення Міністерства освіти і науки України стосовно права абітурієнтів використовувати сертифікати ЗНО у вступних кампаніях упродовж кількох років, дещо полегшувало ситуацію зі складанням ЗНО засудженими [29, с. 905]. А отже ті з них, котрі склали тести, могли використати свої сертифікати вже після звільнення із місць позбавлення волі.

Проте успішні результати ЗНО не забезпечували засудженим можливість здобувати вищу освіту в ЗВО. Адже нормативні документи університетів та інститутів, які регулювали освітній процес, зокрема його форми (денна, заочна, вечірня), містили вимогу до здобувачів освіти бути присутніми на лекційних, семінарських, лабораторних і практичних заняттях, а також на заліках та екзаменах. Тому реально в Україні виникла ситуація, коли засуджені повністю могли реалізувати своє право на здобуття вищої освіти лише після звільнення з установ відбування покарань [29, с. 905]. Із цього приводу кандидатка юридичних наук Ю. Кернякевич-Танасійчук увиразнила проблему відсутності нормативного забезпечення реалізації права на отримання вищої та післядипломної освіти засудженими особами, спричинену «... фізичною ізоляцією засудженого від суспільства» [78, с. 76].

Мало сприяло розв'язанню означеної проблеми й ухвалення певних нормативних вітчизняних документів щодо організації дистанційного навчання. Як відомо, 25 квітня 2013 р. Міністерство освіти і науки України затвердило Положення про дистанційне навчання [186]. Відповідно до нього, здобувачі освіти могли індивідуально набути конкретні знання, вміння й навички шляхом «... опосередкованої взаємодії віддалених один від одного

учасників навчального процесу у спеціалізованому середовищі, яке функціонує на базі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій» [186]. Однак на практиці реалізації означеної можливості перешкоджали два серйозні чинники. Перший із них – відсутність в УВП необхідного інформаційно-технічного забезпечення для надання засудженому доступу до лекційних, семінарських і практичних занять у ЗВО. Друга проблема була пов'язана з тим, що для українських ЗВО дистанційне навчання засуджених теж стало суттєвим організаційним викликом.

Вітчизняні університети, інститути, академії часто просто не мали достатньо коштів – навіть для погодинної оплати праці викладачів, навантаження яких суттєво зросло, оскільки довелося проводити відповідні заняття у дистанційному форматі для одного або ж небагатьох засуджених осіб, які вступили на навчання. Звісно, уникнути додаткових витрат ЗВО могли шляхом під'єднання засуджених, які здобували б вищу освіту, через відповідні онлайн-програми до участі в лекціях і семінарах у реальному часі. Однак це означало нові додаткові кошти на відповідне технологічне оснащення певних аудиторій. І зрештою, необхідно було подолати певні стереотипи й упередження в академічному середовищі щодо навчання засуджених осіб. Лише в добу карантинних обмежень під час пандемії COVID-19 дистанційна форма навчання набула масового поширення в ЗВО, утворивши реальне технологічне й організаційне підґрунтя для можливості забезпечення отримання вищої освіти.

В Україні зазвичай засуджені, які вступали до ЗВО, обирали заочну форму освіти. Зауважимо, що вона також передбачає певну присутність здобувачів освіти на заняттях та контрольних формах (екзаменах і заліках). Промовистим видається наведений журналісткою І. Виртосу і науковцями Н. Сметаніною та Т. Граб, приклад такого навчання у Житомирській УВП № 8 із максимальним рівнем безпеки. Двоє довічно ув'язнених осіб склали іспити на отримання диплома бакалавра у Житомирському інституті

Міжрегіональної академії управління персоналом зі спеціальності «Управління персоналом і економіка праці». Ув'язнені навчалися чотири роки на заочній формі. Щокварталу до них приходили викладачі, які надавали консультації, завдання, забирали виконані домашні роботи й передавали їх до університету (або ж це робила адміністрація колонії). Навчання оплачували родичі ув'язнених [21; 221, с. 186]. Як зауважив науковець М. Галів, цей приклад нагадує експеримент, проведений у пенітенціарній системі Польщі у 2011 р., із тією різницею, що там мала місце денна форма навчання. У той час було укладено угоду між Радомським технологічним університетом і Радомським слідчим ізолятором про навчання засуджених на денній формі. Було набрано 29 ув'язнених, які мали відповідні документи про загальну середню освіту, позитивний соціальний прогноз тощо. Курс навчання на бакалавраті становив 3,5 року за спеціальністю «Автомобільна логістика». Відповідно до угоди, у перші два роки викладачі університету здійснювали освітній процес у спеціально обладнаному приміщенні при карному закладі, а впродовж наступних 1,5 року засуджені мали стажуватися в університеті [29, с. 906; 268, с. 120].

На жаль, сьогодні через брак зведених даних нам невідомо про кількість здобувачів вищої освіти серед засуджених в Україні. За словами начальника Полтавського обласного управління Державного департаменту України з питань виконання покарань генерал-майора внутрішньої служби М. Ісаєва, у 2009 р. вищу освіту за заочно-дистанційною формою здобували 83 особи, які відбували покарання в УВП [132]. Згідно з даними Державної пенітенціарної служби України, станом на 1 червня 2014 р. вищу освіту за заочною формою здобували 64 ув'язнені і засуджені, із них троє відбували довічне покарання. Зокрема, засуджені здобували освіту в Сумському державному педагогічному університеті імені А.С. Макаренка, Чернігівському державному інституті права, соціальних технологій і праці, Українському гуманітарному інституті [21].

Зниження наведених показників зумовлене зменшенням кількості засуджених та ув'язнених. За повідомленням заступника міністра юстиції України Д. Чернишова, у 2018 р. вищу освіту за заочною формою здобували 10 засуджених осіб [243], у 2019 р. у вітчизняних вишах навчалися 26 засуджених [44], у квітні 2020 р. – 21 засуджений (із них 4 неповнолітні та 5 осіб, засуджених до довічного терміну) [147, с. 5]. Улітку 2021 р. у Криворізькій УВП № 3 вищу освіту у дистанційному форматі опановувало двоє осіб, засуджених довічно [105]. Станом на середину листопада 2021 р. вищою освітою оволодівали 23 засуджені, 12 із яких вступили до ЗВО улітку того ж року [24]. У серпні 2023 р., за даними ДКВСУ, вищу освіту здобували 9 засуджених, а саме: в УВП Західного міжрегіонального управління – 2 особи, Південно-Східного міжрегіонального управління – 3 особи, Північно-Східного міжрегіонального управління – 3 особи, Центрального регіону – 1 особа [230].

Наголосимо, що траплялися випадки, коли засудженим відмовляли у праві на здобуття вищої освіти. Зокрема, у 2014 р. такі відмову отримав довічно засуджений Велеслав (прізвище не вказано), який, перебуваючи ще в Кіровоградському слідчому ізоляторі, склав ЗНО, а згодом, потрапивши до УВП, виявив бажання вступити до ЗВО. Подав прохання до Міністерства освіти і науки України, звідки отримав відповідь: для такої категорії засуджених, відповідно до Конституції України, «...встановлені природні обмеження щодо здобуття вищої освіти» (відповідь підписав директор департаменту МОН України Ю. Коровайченко) [21].

У 2020–2022 рр. українські ЗВО адаптувалися до карантинних умов, організувавши освітній процес у дистанційному форматі у небачених до того масових масштабах. Саме тоді для засуджених осіб, які після складання ЗНО за допомогою електронного кабінету подали документи на вступ до університетів та інших ЗВО, з'явилося «вікно можливостей». При цьому вони могли здобувати освіту не лише на заочній, а й на денній формі. На думку дослідників, дистанційне навчання має низку переваг для засуджених і

ув'язнених, оскільки усуває обмеження, які характерні для заочної форми навчання в ЗВО [245, с. 103].

Звісно, для повноцінного дистанційного навчання засудженим необхідна була допомога адміністрації УВП стосовно доступу до мережі Інтернет, надання відповідно обладнаного робочого місця у відповідний для навчання час [29, с. 906]. Останній чинник видавався найбільш проблематичним, оскільки важко узгоджувався із Правилами внутрішнього розпорядку УВП, які регламентують режим праці на виробництві. Крім того, зазначений документ визначає час для занять лише у закладах середньої та професійної (професійно-технічної) освіти. З іншого боку, Правила внутрішнього розпорядку УВП передбачали надання засудженим доступу до мережі Інтернет під контролем адміністрації УВП для користування публічними освітніми, науковими та інформаційними ресурсами [191].

Суттєво активізувалася співпраця між Департаментом із питань виконання кримінальних покарань та УЦОЯО. Зокрема, у травні 2020 р. обидві структури розглянули питання щодо проведенням ЗНО для засуджених та ув'язнених осіб. На основі укладених домовленостей із 24 липня 2020 р. була проведена додаткова сесія ЗНО для осіб, що перебували в місцях позбавлення волі. За даними Державної кримінально-виконавчої служби, в УВП України у 2020 р. для участі у ЗНО зареєструвалися 137 засуджених. Із метою забезпечення останнім можливості здійснити правильний вибір спеціальності їм було надано Довідники вітчизняних вишів, що пропонували послуги дистанційної освіти [134].

Упродовж минулих п'яти років кількість засуджених осіб, які проходили ЗНО, варіювалася від приблизно 30 до 80 осіб щороку [29, с. 907]. Відповідно до повідомлення Державної кримінально-виконавчої служби, у 2021 р. для участі в ЗНО зареєструвалися 90 засуджених [45]. Зрештою, додаткову сесію ЗНО у тому році успішно склали 87 засуджених та ув'язнених. Деякі учасники ЗНО серед засуджених показали високий рівень успішності: математика – 180 балів, англійська мова – 184 балів, українська мова – 174

балів, історія України – 196 балів, географія – 185 балів. Після успішного складання ЗНО засуджені та ув'язнені вступили до таких ЗВО: Міжнародний класичний університет ім. Пилипа Орлика; Міжнародна академія управління персоналом; Полтавський інститут економіки і права Університету «Україна»; Херсонський політехнічний фаховий коледж Державного університету «Одеська політехніка»; Полтавський університет економіки і права ВНЗ «Університет “Україна”»; Національний університет водного господарства та природокористування [65]; Рівненський національний університет природокористування та технологій; Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького [24].

У серпні 2023 р. один засуджений до довічного позбавлення волі уклав договір про навчання з Відкритим міжнародним університетом розвитку людини «Україна» [230]. У квітні 2023 р. Полтавська виправна колонія № 64 підписала меморандум про співпрацю з Полтавським національним педагогічним університетом імені В.Г. Короленка, згідно з яким, зокрема, передбачалося розширення можливостей для здобуття засудженими як формальної (вищої освіти), так і неформальної та інформальної освіти [15].

Уперше в історії пенітенціарної системи України було налагоджено відносини з академічними установами. Так, у жовтні 2021 р. представники Департаменту з питань виконання кримінальних покарань розпочали співпрацю із представниками Національної академії педагогічних наук України. Директорка навчально-наукового інституту менеджменту та психології Державного закладу вищої освіти «Університет менеджменту освіти» НАПН України Т. Рожнова і завідувачка кафедри економіки, підприємництва та менеджменту цього ж університету Т. Бурлаєнко окреслили можливості співпраці у сфері освіти засуджених і ув'язнених, напрацювання методичного забезпечення для здобувачів освіти, проведення наукових досліджень на базі УВП тощо [205]. 17 лютого 2022 р. начальник Департаменту з питань виконання кримінальних покарань С. Гречанюк та ректор ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України

М. Кириченко підписали Меморандум про співпрацю. Документ передбачав спільні зусилля для розвитку можливостей здобуття освіти засудженими, а також розширення можливостей підвищення кваліфікації для персоналу колоній та слідчих ізоляторів [223].

У лютому 2022 р. Департамент із питань виконання кримінальних покарань уклав нову угоду про співробітництво з УЦОЯО. Умови угоди стосувалися питань організації та проведенням ЗНО для засуджених, які бажали здобути вищу освіту [57]. Проте об'єктивні обставини, а саме початок повномасштабної російсько-української війни та проблеми з організацією незалежного оцінювання унеможливили участь засуджених у Національному мультипредметному тестуванні (НМТ).

Проте ситуацію вдалося врегулювати наступного року. Відповідно до повідомлення Державної кримінально-виконавчої служби України, у липні 2023 р. 32 засуджених та ув'язнених узяли участь у додатковій сесії НМТ. Найбільшу активність проявили засуджені, які відбували покарання в установах, що належать до Південного міжрегіонального управління ДКВСУ (12 осіб) та Південно-Східного міжрегіонального управління (9 осіб). Найвищий навчальний показник, який здобув один засуджений за результатами НМТ, – це 165 балів з української мови [230].

Низка дослідників увиразнили найбільш проблемні аспекти у здобутті вищої освіти засудженими й ув'язненими особами в Україні:

1) відсутність необхідного сучасного обладнання в УВП та слідчих ізоляторах для забезпечення дистанційної освіти засуджених [29, с. 908]. Із цього приводу правник В. Уложенко повідомляв, що через нестачу фінансування УВП не мають комп'ютерної техніки, мережі Інтернет (для впровадження дистанційного навчання засуджених) [245, с. 103]. Зазначимо, що певну допомогу у цьому напрямі пропонують громадські організації, надаючи матеріальну підтримку, облаштовуючи «класи дистанційного навчання», даруючи ноутбуки тощо. До прикладу, з ініціативи благодійної

організації «Free Zone» у Роменській виправній колонії було створено «клас дистанційного навчання» з необхідним обладнанням [44];

2) низька мотивація засуджених, особливо рецидивістів, опановувати знання вищого рівня [29, с. 909];

3) висока вартість вищої освіти на контрактній основі [245, с. 104; 29, с. 909]. Зароблених засудженими під час праці на виробництві при УВП коштів не вистачає на оплату освітніх послуг [44];

4) обмеженість спеціальностей та освітніх програм, за якими можна навчатися дистанційно, що обумовлено ч. 7 ст. 49 Закону України «Про вищу освіту» 2014 р. [245, с. 104]. Проте сьогодні, слушно зауважив М. Галів, це застереження не видається актуальним, оскільки у квітні 2024 р. внесено зміни до законодавства [29, с. 910]. Погоджуємося із міркуваннями дослідників, які вбачають серйозну проблему у тому, що після припинення коронавірусної пандемії ЗВО за наполяганням Міністерства освіти і науки України повернулися до роботи офлайн. Сучасне навчання в онлайн-режимі відбувається за виняткових обставин, переважно у ЗВО, які перебувають поблизу лінії фронту. Зменшується можливість для засуджених осіб здобути вищу освіту і на заочній формі навчання, оскільки університети та інші ЗВО з метою економії коштів при акредитації все більше обмежують або й згортають освітні програми для заочників [29, с. 910];

5) відсутність системної зацікавленості з боку ЗВО щодо масштабної співпраці з пенітенціарними установами щодо надання засудженим можливостей здобувати вищу освіту. ЗВО часто не мають юридичних, фінансових та організаційно-технічних механізмів забезпечення освітнього процесу засудженим і ув'язненим особам.

Отже, в досліджувану епоху питання вищої освіти засуджених спочатку ігнорувалося та заперечувалося, але поступово набуло визнання і розпочало реалізовуватися. У СРСР заперечували право засуджених та ув'язнених на здобуття вищої освіти. У добу незалежності України та реформування вітчизняної пенітенціарної системи, розширення прав і соціального захисту

засуджених вони отримали можливість здобувати вищу освіту. Однак ці можливості були доволі обмеженими. Деякий час ще зберігалось пострадянське, консервативне ставлення до ідеї здобуття засудженими вищої освіти. Це відображено і в українському законодавстві та нормативно-правових документах, які майже не згадують про можливість здобуття вищої освіти засудженими й ув'язненими. Це питання належно не увиразнене в КВК України (2004), Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України (2017), Стратегії реформування вітчизняної пенітенціарної системи на період до 2026 р. (2024). Однак аналогічні недоліки щодо вищої освіти засуджених відстежуємо і в міжнародному законодавстві, зокрема європейському. На початку XXI ст. зросла кількість здобувачів вищої освіти серед засуджених та ув'язнених. Вони успішно складали ЗНО і вступали до ЗВО переважно на заочну форму навчання. У 2013 р. Міністерство освіти і науки України затвердило Положення про дистанційне навчання, однак деякий час ця форма залишалася недоступною для засуджених та ув'язнених з огляду на відсутність у колоніях і слідчих ізоляторах необхідного інформаційно-технічного забезпечення для надання засудженому доступу до лекційних, семінарських і практичних занять у ЗВО. У 2009 р. вищу освіту за заочно-дистанційною формою здобували 83 засуджені й ув'язнені, у 2014 р. – 64, у 2018 р. – 10, у 2019 р. – 26 осіб, у 2020 р. – 21, у 2021 р. – 23. Суттєво гальмує вищу освіту засуджених і ув'язнених низка проблем, а саме: 1) відсутність необхідного сучасного технічного обладнання в УВП та слідчих ізоляторах; 2) низька мотивація засуджених до здобуття вищої освіти; 3) висока вартість вищої освіти на контрактній основі; 4) обмеженість спеціальностей та освітніх програм, за якими можна навчатися дистанційно; 5) відсутність системної зацікавленості з боку ЗВО щодо масштабної співпраці з пенітенціарними установами стосовно здобуття засудженими вищої освіти.

2.4. Перспективи вдосконалення соціально-педагогічних умов освіти засуджених та ув'язнених

Аналізуючи історичний досвід становлення й розвитку системи й педагогічних механізмів освіти засуджених і ув'язнених осіб в Україні упродовж другої половини XX – початку XXI ст., відстежуємо поступове вдосконалення окремих аспектів аналізованої проблеми: обов'язковість загальної середньої освіти; боротьбу з неписьменністю засуджених; урізноманітнення форм і напрямів професійної (професійно-технічної) освіти; розширення можливостей здобуття вищої освіти; залучення громадськості до подолання нагальних організаційних, матеріально-технічних труднощів в освіті позбавлених волі осіб.

Однак, попри перелічені здобутки, деякі механізми і складові освіти засуджених і ув'язнених потребують подальшого вдосконалення. На нашу думку, у найближчій кількарічній перспективі доцільно звернути увагу на такі вісім аспектів цього процесу, які стисло викладемо далі.

1. У зв'язку з реформуванням загальної середньої освіти в рамках проєкту «Нова українська школа» необхідно перебудувати й систему загальної середньої освіти засуджених. Передусім доцільно зменшити обсяг програмного матеріалу, який пропонується до засвоєння в загальноосвітніх навчальних закладах при УВП. Крім того, необхідно вже зараз розпочати підготовку до впровадження профільної середньої освіти для контингенту УВП відповідно до інтересів засуджених у профільних класах ліцеїв. Наголосимо, що реалізація профільної середньої освіти на рівні 10–11-х класів відповідатиме вимогам законодавства України, яке декларує орієнтацію на індивідуальні запити й потреби позбавлених волі [97]. Такий підхід, безумовно, сприятиме ресоціалізації останніх, оскільки уможливить розвиток їхніх здібностей і талантів, інтелектуальних спроможностей, самоповаги та самодисципліни.

Як відомо, профілі загальноосвітніх ліцеїв хоча й передбачають багато варіантів, однак обмежені трьома галузево-проблемними кластерами: мовно-

літературним (українська мова й література, іноземні мови й літератури); STEM (математика, природничі науки, ІТ-технології); суспільно-гуманітарним (право, історія, психологія, соціологія тощо) [25]. Імовірно, після 2027 р. актуалізується реалізація в'язнями свого права на вибір профілів. Не всі загальноосвітні заклади при УВП зможуть запропонувати здобувачам освіти з категорії засуджених відповідні до їхніх інтересів освітні напрями. Тому адміністраціям УВП, слідчих ізоляторів, керівництву Державної кримінально-виконавчої служби України необхідно детально обговорити це питання із представниками Міністерства освіти й науки України, забезпечити утворення багатoproфільних закладів або ж на договірних засадах налагодити відносини з місцевими (міськими, районними) відділами освіти, ліцеями різного профілю щодо організації такого механізму освіти, який би відповідав обраній здобувачами спеціалізації.

На нашу думку, доцільно вже сьогодні започатковувати вибір засудженими й ув'язненими навчальних предметів у межах загальної середньої освіти, опанування яких відповідатиме їхнім інтересам і прагненням. Відповідно до запланованої реформи, учні можуть обирати навчальні предмети не лише згідно з обраним профілем, а й поза ним, що, зі свого боку, сприятиме їхньому загальному розвитку, збагаченню культурної й духовної картини світу. Водночас це передбачатиме посилення методичного забезпечення, надання засудженим можливості працювати з якісними підручниками, онлайн-ресурсами, здійснювати лабораторні вправи тощо.

2. Необхідно надати особливу увагу деяким змістовим аспектам освіти засуджених і ув'язнених у рамках здобуття ними загальної середньої освіти. Як відомо, у профільній старшій школі збережуться ключові навчальні предмети обов'язкового характеру: українська мова й література, математика, історія, захист України. На нашу думку, в закладах загальної середньої і професійної (професійно-технічної) освіти при УВП необхідно

особливо виокремити «Захист України». Актуальність і перспективність такого підходу зумовлена сучасними реаліями повномасштабної російської агресії проти України, потребою формувати у наших громадян здатність ефективно обороняти власну державу, права і свободи від зазіхань із боку терористичних держав та організацій. Стосовно засуджених громадян України таке завдання актуалізується шляхом залучення їх на військову службу з огляду на ухвалення у травні 2024 р. відповідного закону [173]. Як підтвердив досвід, такий крок був цілком виправданим: тисячі засуджених виявили бажання стати на захист батьківщини, а деякі проявили справжній героїзм у боротьбі з російськими окупантами й були відзначені військовим командуванням. За повідомленням заступника міністра юстиції України Є. Пікалова, упродовж року від часу прийняття закону до лав ЗСУ вступили 8 500 засуджених чоловіків і жінок. Ще 1 500 заяв від засуджених перебувають у розгляді [113]. Такі цифри підтверджують патріотизм громадян України, які, хоча й позбавлені волі за скоєні злочини, виявляють високі почуття любові до свого народу й Батьківщини. Звісно, ми не ігноруємо при цьому інші мотиви засуджених, зокрема, прагнення таким шляхом покинути місце позбавлення волі.

Проте перелічені факти також засвідчують доцільність реалізації програми початкової загальновійськової підготовки в межах забезпечення права засуджених і ув'язнених на загальну середню освіту. У грудні 2024 р. Кабінет Міністрів України затвердив Порядок проведення початкової загальновійськової підготовки. Згідно з ним, початкова загальновійськова підготовка «проводиться з метою формування у здобувачів освіти первинних загальновійськових знань і спеціальних компетентностей стосовно оборонної свідомості, ознайомлення громадян із місцем і роллю громадянина у зв'язку з усвідомленням свого конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України. Порядок передбачає не лише опанування навчального предмету «Захист України», створення при

зкладах загальної середньої освіти осередків його вивчення, а практичне оволодіння деякими видами зброї, тактичної медицини тощо.

Передбачається, що заняття відбуватимуться на базах військових частин, добровольчих формувань територіальних громад або ж у міжшкільних ресурсних центрах, центрах підготовки населення до національного спротиву. Звісно, наразі не йдеться про практичну підготовку засуджених і ув'язнених із предмету «Захист України» на базі військових частин. Однак, на нашу думку, адміністрації УВП, слідчих ізоляторів, закладів освіти при пенітенціарних установах доцільно укласти офіційні угоди із міжшкільними ресурсними центрами, центрами підготовки населення до національного спротиву, відповідно до яких фахівці зазначених центрів один раз на місяць навідуватимуться до УВП для проведення практичних занять (наприклад, із домедичної допомоги в умовах бою чи опанування механізму управління дронами). Уважаємо перспективною підготовку операторів безпілотних літальних апаратів серед засуджених і ув'язнених, які в межах здобуття загальної середньої освіти у старших класах вивчатимуть предмет «Захист України». Засуджені та ув'язнені, які здобули відповідні навички, за умови переходу на службу до ЗСУ, зможуть набагато швидше опанувати базову загальновійськову підготовку й освоїти певну військову спеціальність. Якщо держава в інтересах національної безпеки і з метою ресоціалізації засуджених дозволила їм служити в українській армії та інших Силах оборони, то логічним видається довіряти їм і створити систему їхньої підготовки до військової справи. Безумовно, при цьому необхідно враховувати важкість скоєних злочинів, а тому лише певні категорії засуджених відповідно до законодавства отримали право приєднуватися до Збройних Сил України.

3. На часі модернізувати зміст професійної освіти в навчальних центрах та професійно-технічних училищах при УВП. Насамперед потрібно відмовитися від підготовки слухачів за застарілими спеціальностями. Дослідник О. Шевченко навів слова одного із засуджених щодо професійної

освіти при УВП, який висловив сумнів у потребі підготовки машиніста (кочегара) котельні, оскільки «...на свободі такі фахівці нікому не потрібні». Натомість краще опановувати професії водія, тракториста. На думку засудженого, тоді значно зросла б кількість охочих отримати професійну освіту. Ув'язнений також наголосив на потребі готувати т. зв. «робочу силу». О. Шевченко доходить висновку про необхідність розширення не лише мережі професійних училищ при УВП, а й переліку професій, здобути які можна у період відбування покарань [258, с. 84].

З цим не можна не погодитися й водночас доцільно оприятити низку проблемних моментів. Відповідно до нормативних документів, професійну освіту засудженим треба надавати, враховуючи потреби УВП та ринку праці у кваліфікованих робітничих кадрах [180, с. 26]. Однак реально адміністрація УВП передусім турбується про інтереси виробництва (підприємства) при установі, а не про конкурентоспроможність особи на ринку праці після звільнення з пенітенціарного закладу. Саме тому в УВП й досі готують не затребуваних на волі кочегарів (оскільки застарілі системи опалення й досі функціонують у колоніях), наждачників, роздільників брухту та відходів металів. Директор Городищенського навчального центру М. Климчук, характеризуючи професії, за якими ведеться підготовка в керованому ним закладі (зокрема й кочегара-машиніста котельні) у 2021 р., чітко заявив, що в основному доводиться орієнтуватися на потреби колонії [150]. В одному зі звітів керівник Полтавського навчального центру № 64 визнав, що у 2020 р. не проводився набір за професіями «Наждачник» та «Кухар» у зв'язку з відсутністю потреби підприємства УВП у таких фахівцях [60]. Ці факти чітко увиразнюють провідну роль УВП у замовленні підготовки кадрів.

Наголосимо, що сьогодні на ринку праці України особливо затребуваними вважаються фахівці таких спеціальностей, як кухар, електрозварник, слюсар, сантехнік, штукатур, плиточник, муляр, оператори верстатів із цифровим програмним управлінням тощо. Приблизно 71 % вітчизняних роботодавців констатують нестачу працівників саме цих

професій [119]. За прогнозами Черкаського обласного центру зайнятості, після війни в Україні стануть найбільш затребуваними будівельники, електрики, зварювальники, слюсарі, столяри, муляри, малярі, облицювальники, фахівці з озеленення, фахівці з логістики тощо [242]. В умовах війни і післявоєнного часу актуальними є спеціальності, пов'язані з безпілотними літальними апаратами: оператори безпілотників, складальники безпілотників [257].

Безумовно, великий спектр спеціальностей обслуговує сучасні сфери менеджменту, маркетингу, ІТ-технологій. Не всі навчальні центри і професійно-технічні училища при УВП можуть на належному рівні забезпечувати підготовку таких фахівців у зв'язку з браком педагогічних кадрів, матеріальних і навчально-методичних ресурсів. Однак деякі професії все ж можна опанувати в освітніх осередках при УВП (наприклад, SMM-спеціалістів, дизайнерів інтер'єру, дизайнерів вебсайтів, операторів кол-центрів тощо). Деякі навчальні центри мають досвід упровадження різнострокових курсів із підготовки перелічених фахівців. Цей напрям доцільно й надалі розвивати.

Водночас у навчальних центрах і професійно-технічних училищах при УВП необхідно активізувати профорієнтаційну роботу. При відборі засуджених на навчання потрібно враховувати не лише їхнє бажання й рівень освіти, а й певні навички, фізичну та психічну здатності до виконання конкретних функцій. Відомо, що в Україні реалізовується українсько-швейцарський проєкт «Decide», фінансований урядом Швейцарської Конфедерації. Він має на меті створення в кожній області України професійного хабу для проведення тестувань на спеціальних тренажерах задля виявлення схильностей і задатків до певної професії або груп професій [119]. За потреби можна організувати процес тестування засуджених осіб у таких хабах, звісно, оформивши його на договірних засадах.

4. Керівництву УВП, слідчих ізоляторів, освітніх закладів у колоніях доцільно розвивати активну співпрацю із громадськими організаціями, надавачами грантів, особливо з тими, які опікуються курсовою формою освіти. У цьому контексті зазначимо, що в багатьох вітчизняних колоніях і слідчих ізоляторах нагромаджено позитивний досвід співпраці із благодійною організацією «Free Zone», про що нами вже згадувалося. Значну роль відіграє діяльність Союзу «Золотий вік України», очолюваного Я. Барановою. Ця організація не лише надає правову і психологічну допомогу засудженим, а й організовує відповідні правничі курси. Так, у червні-грудні 2024 р. вона реалізовувала проєкт «METATECH CHARITY», який полягав у ІТ-навчанні довічно засуджених осіб. Курсове навчання опановував 41 засуджений із трьох пенітенціарних установ: Житомирської УВП № 8, Роменської виправної колонії № 54 та Дніпровської виправної колонії № 89. Щоправда, завершили навчальний курс лише 11 осіб, які змогли досягти рівня «Програмування 101» (операції, змінні, цикли) [133]. З ініціативи цього ж Союзу та активної участі засуджених у Житомирській УВП № 8 було облаштовано т. зв. «Освітній простір» [23].

У 2024 р. зазначений Союз «Золотий вік України» розробив і запропонував до обговорення «Концепцію працевлаштування засуджених у сфері інформаційних технологій із використанням штучного інтелекту в Україні» [89]. Ця унікальна ініціатива ґрунтується на закордонному досвіді залучення засуджених до курсової освіти у сфері інформаційних технологій. Концепція такого навчання включала кілька етапів: аналіз потреб ринку праці у сфері ІТ; підбір здібних осіб серед засуджених, які могли б взяти участь у програмах освіти і працевлаштування; формування індивідуально орієнтованих навчальних планів та програм для засуджених, відповідно до їхнього рівня підготовки; надання засудженим доступу до онлайн-курсів, вебінарів, тестів, стимуляторів та інших інтерактивних форм і засобів здобуття освіти й формування певних компетентностей; оцінку навчальних результатів засуджених тощо. Документ передбачав подолання проблеми

загалом невисокого рівня освіти і низької мотивації засуджених, а також наводив приклади міжнародного досвіду у сфері ІТ-навчання для засуджених. Зокрема, ішлося про ініціативи громадських організацій у США, які займаються питаннями освіти і працевлаштування засуджених. Серед них відомі «The Last Mile», «Code.7370», «The Prison Entrepreneurship Program», «Defy Ventures», «Unloop», «Televerde», «Persevere», «The New Life Center» [89]. Зазначимо принагідно, що одним із розробників «Концепції...» став і довічно засуджений Шухрат Насиров, який відбуває покарання у Житомирській УВП № 8.

Безумовно, «Концепція...» має певні недоліки, зокрема й непослідовні вимоги. До прикладу, у ній ідеться про необхідність «розробити й ухвалити окремий закон стосовно працевлаштування засуджених у сфері інформаційних технологій» і водночас наголошується на створенні «Національної стратегії з підвищення рівня освіти та працевлаштування засуджених у сфері інформаційних технологій» [89]. Однак вважаємо обговорювану «Концепцію...» перспективною, оскільки вона пропонує стратегічні шляхи забезпечення професійної освіти для засуджених у сфері інформаційних технологій і штучного інтелекту, містить конкретні практичні вказівки з формування системи ІТ-освіти в українських УВП, увиразнює когерентні механізми між здобуттям професійної освіти і працевлаштуванням засуджених.

Додамо, що в сусідній Польщі триває активна співпраця з донорськими організаціями й офіційними урядовими партнерами щодо реалізації програм професійної освіти засуджених. Зокрема, з 2009 р. запроваджується програма «POWER» (Операційна програма «Знання – Освіта – Розвиток») для засуджених, спрямована на підвищення їхньої професійної та соціальної активності, зростання можливостей працевлаштування. Так, за кошти цієї програми Пенітенціарна служба м. Гданськ організувала професійні курси з підготовки бруківників, плиточників, перукарів, робітників загального профілю, технологів, фахівців оздоблювальних робіт на будівництві,

зварювальників, доглядальниць за особами похилого віку, хронічно хворими та інвалідами [266, с. 168]. Завдяки програмі «POWER» кількість курсів професійної освіти в пенітенціарних установах Польщі у 2016–2017 рр. зросла з 603 до 1 162, а кількість учасників курсів – із 6 352 до 13 304 [267, с. 292]. Безумовно, такий досвід необхідно уважно вивчати і творчо реалізовувати в Україні, особливо зважаючи на те, що вона обрала стратегічний курс вступу до Євросоюзу, а отже, зобов'язана впроваджувати Європейські пенітенціарні правила.

5. Необхідно і далі розвивати дистанційну форму навчання, що передбачає оновлення та зміцнення матеріально-технічної бази освітніх осередків (загальноосвітніх закладів, навчальних центрів, професійно-технічних училищ) при УВП. Як підтверджують звіти про перевірку УВП, кількість робочих місць із доступом до Інтернету є доволі незначною. До прикладу, станом на лютий 2022 р. у Софіївській виправній колонії № 45 було обладнано три робочі місця з доступом до мережі Інтернет. Щоправда, шкільний клас (12 місць) був оснащений телевізором із доступом до Інтернету [61], але для індивідуальної освітньої роботи засудженого він був мало придатним.

Звісно, відстежуємо певні кроки з поліпшення матеріально-технічного забезпечення дистанційного навчання. Так, у 2023 р. Державна кримінально-виконавча служба України передала для 25 УВП та слідчих ізоляторів 95 ноутбуків, придбаних благодійною організацією «Фонд освітніх ініціатив». Ця техніка призначалася для неповнолітніх засуджених і ув'язнених із метою створення для них умов здобуття загальної середньої та/або професійної освіти [41]. У січні того ж року з ініціативи Міністерства освіти і науки України та фонду UNICEF Ukraine педагогічним працівникам Кременчуцької загальноосвітньої школи II–III ступенів, яка діє при місцевій виховній колонії, було передано ноутбуки для дистанційного навчання [141]. Однак такі акції не мають системного характеру. Переконані у доцільності розробки бюджетної програми фінансування облаштування відповідно

обладнаних освітніх просторів в УВП та слідчих ізоляторах, навчальних центрах тощо. Безумовно, в умовах війни реальніше звертатися з цього приводу до міжнародних донорів. Видається доцільним скерувати зусилля відповідальних осіб в адміністраціях УВП та слідчих ізоляторів щодо залучення необхідних коштів через т. зв. фандрейзингові проекти. Подібний досвід нагромадили благодійні організації, зокрема благодійні фонди «Одігітрія» та «United World Cultures Foundation», БО «Prison Fellowship Ukraine» тощо. На нашу думку, потрібно поширювати такі ініціативи та використовувати здобуті напрацювання в означеній сфері за активної участі адміністрації установ вітчизняної пенітенціарної системи.

Наголосимо, що налагодження механізму дистанційного навчання передбачає розв'язання низки проблем, пов'язаних із розпорядком дня засуджених. Однак, як підтвердив досвід реалізації освітнього процесу під час пандемії коронавірусу, в адміністрації УВП і слідчих ізоляторів є достатньо можливостей для їх розв'язання.

6. Уважаємо необхідним зберегти, а за потреби – і розширити та поглибити, – гуманітарний компонент змісту професійної освіти в умовах поширення, інколи навіть превалювання курсових форм навчання. Професійні курси здебільшого забезпечують передачу вузькоспеціалізованих знань та вмінь, тісно пов'язаних із виконанням конкретних технологічних операцій. Натомість гуманітарна складова сприяє утвердженню моральних, національних, громадських, родинних, особистісних, валеоекологічних цінностей, розширенню картини світу, світогляду і світорозуміння, що вкрай потрібно для подальшої ресоціалізації засуджених, їх адаптації до умов суспільного життя, коли потрібно буде щоденно обирати між добром і злом, а не лише виконувати професійні обов'язки. У контексті сказаного необхідним постає вивчення української мови й літератури, зарубіжної літератури, історії України, громадянської освіти, основ правознавства.

Сьогодні особливо слухними видаються рекомендації дослідників «подолати вузькофункціональні підходи до освіти засуджених лише як

ефективного способу їх «виправлення й перевиховання», використовувати навчання для становлення особистості, її саморозвитку й самореалізації в ціннісно-орієнтаційній діяльності соціальної спрямованості» [78, с. 77].

7. На часі постійно розширювати можливості здобуття вищої освіти засудженими. Для ефективнішої мотивації засуджених, на нашу думку, доцільно реалізувати пропозицію О. Прасова визнати здобуття ними вищої освіти альтернативою трудовій діяльності. Дослідник рекомендував трактувати опанування засудженими освіти в ЗВО як оплачувану діяльність, подібну до виробничої [163, с. 32]. На думку фахівців, реалізація запропонованих юридичних змін, з одного боку, сприятиме суттєвому скороченню кількості незайнятих засуджених, а з іншого. – стимулюватиме їхні ресоціалізаційні прагнення з метою подальшого працевлаштування після звільнення [164, с. 174].

Аналізуючи перспективи здобуття вищої освіти засудженими, правник В. Уложенко обґрунтував здійснення низки юридичних нововведень: 1) статтю 125 КВК України доповнити двома частинами: «11. Засудженим до позбавлення волі забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти як обов'язкової та професійної (професійно-технічної) освіти як необхідної для подальшої ресоціалізації» і «12. Засуджені до позбавлення волі можуть здобувати фахову передвищу та вищу освіту у відповідних закладах освіти державної, комунальної та приватної форм власності на конкурсній основі за дистанційною формою здобуття освіти»; 2) статті 107, 110 КВК України доповнити нормами, спрямованими на розширення можливостей використання засудженими до позбавлення волі інформаційно-комунікаційних технологій під час навчання з дотриманням установлених режимних вимог стосовно доступу до глобальної мережі Інтернет; 3) частину 1 статті 18 вітчизняного Закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» від 23.06.2005 р. № 2713-IV доповнити «п. 16) створювати умови для здобуття засудженими фахової передвищої та вищої освіти»; 4) Міністерству освіти і науки України та

Міністерству юстиції України включити до програми диференційованого виховного впливу на засуджених «Освіта» положення стосовно здобуття ними вищої освіти у формі дистанційного навчання [245, с. 104].

Підтримавши наведені пропозиції В. Уложенка, вітчизняний науковець М. Галів, зі свого боку, також висловив дві рекомендації нормативно-правового характеру: по-перше, внести відповідні зміни до Стратегії реформування пенітенціарної системи й операційного плану її реалізації, вказавши на необхідність забезпечення організаційних умов для здобуття засудженими вищої освіти; по-друге, розробити і затвердити Порядок організації здобуття фахової передвищої та вищої освіти засудженими до позбавлення волі на певний строк або довічно [29, с. 911]. Уважаємо раціональною й думку фахівців про доцільність розробки Міністерством юстиції України т. зв. Програми організації трудової діяльності засуджених до позбавлення волі [248, с. 175], що унормує проблему співвідношення освітньої діяльності засуджених упродовж навчання в ЗВО та їхньої виробничої трудової діяльності в УВП.

Адміністраціям УВП необхідно активніше співпрацювати із ЗВО щодо створення можливостей засудженим здобувати вищу освіту у дистанційному форматі. Для цього потрібно розробити відповідні угоди, які передбачали б взаємодію між УВП і ЗВО стосовно технічного, темпорального, організаційного, методичного забезпечення освітнього процесу, учасниками якого поставатимуть, з одного боку, засуджені особи, а з іншого, – науково-педагогічні працівники.

Не менш важливо звернути увагу на підготовку засуджених до національного мультипредметного тестування (НМТ). Сьогодні поширена практика щорічного укладання угод між Департаментом із питань виконання кримінальних покарань і УЦОЯО. Вважаємо доцільним для поліпшення підготовки засуджених до іспитів надати їм можливість працювати з репетиторами в дистанційному форматі. Додамо, що репетиторські послуги

мають бути офіційними, оплачуваними коштом засудженого або ж його родичів.

8. На етапі пробації потрібно готувати засуджених до продовження освіти після звільнення з УВП. Відомо, що у 2023 р. Департамент із питань виконання кримінальних покарань спільно з експертами проєкту «Support to Ukraine's Reforms for Governance» розробили курс підготовки засуджених до звільнення, яким передбачено такі модулі: «Життя після звільнення: важливі навички», «Емоції та почуття», «Ефективне спілкування», «Сім'я і стосунки», «Житло, навчання та працевлаштування», «Збереження і зміцнення здоров'я», «Цілепокладання й активна життєва позиція» [126]. Ці теми, безумовно, є вкрай важливими для соціальної адаптації особи, звільненої з УВП. Однак, на нашу думку, питання подальшої освіти засудженого (передусім освіти упродовж життя) доцільніше сконцентрувати в окремий модуль, де й розмістити детальну інформацію про особливості здобуття вищої освіти в Україні, систему вітчизняних ЗВО, можливості вибору освітніх програм тощо.

Підсумовуючи, окреслимо перспективні завдання розвитку соціально-педагогічних умов здобуття вищої освіти засудженими і ув'язненими: 1) перебудова системи загальної середньої освіти засуджених у зв'язку з реформою «Нова українська школа» (зменшити обсяг програмного матеріалу, розпочати підготовку до змін, пов'язаних із запровадженням профільної середньої освіти, а також передбачити можливість забезпечення освіти засуджених та ув'язнених відповідно до їхніх інтересів у профільних класах ліцеїв); 2) упровадження початкової загальновійськової підготовки до змісту освіти засуджених і ув'язнених у рамках здобуття ними загальної середньої і професійної (професійно-технічної) освіти; 3) модернізація змісту і напрямів професійної освіти в навчальних центрах та професійно-технічних училищах, які діють при УВП (відмовитися від підготовки спеціалістів за застарілими незатребуваними професіями, натомість навчати фахівців із робітничих спеціальностей, а також менеджменту, маркетингу,

інформаційних технологій; 4) розвиток співпраці із громадськими організаціями, надавачами грантів, особливо тими, які опікуються курсовою формою освіти; 5) розвиток дистанційної форми навчання, а отже, оновлення і зростання матеріально-технічної бази освітніх осередків (загальноосвітніх закладів, навчальних центрів, професійно-технічних училищ) при УВП; 6) збереження й актуалізація гуманітарної компоненти змісту професійної освіти в умовах поширення курсових форм навчання; 7) розширення можливостей здобуття вищої освіти засудженими; 8) підготовка засуджених до продовження освіти після звільнення з УВП.

Висновки до другого розділу

Підсумовуючи, доходимо висновку, що можливості здобуття освіти (загальної середньої, професійної, вищої) засудженими особами в Україні упродовж другої половини XX – початку XXI ст. визначалися нормативно-правовими документами радянського періоду та доби незалежності.

З'ясовано, що у середині XX ст. засуджені мали змогу здобути лише елементарну початкову освіту у школах ліквідації неписьменності та початкових школах. З 1958 р. у ВТТ і колоніях запроваджувалася обов'язкова восьмирічна освіта для засуджених осіб віком до 40 років. Обов'язкове здобуття повної середньої освіти для засуджених віком до 30 років упроваджувалося після внесення змін до ВТК у 1983 р., натомість для осіб до 40 років зберігалася обов'язковість восьмирічної освіти. Навчальний процес здійснювався у вечірніх (змінних) і заочних школах, класах, навчально-консультаційних пунктах. Організація освітнього процесу визначалася «Інструкцією про організацію у виправно-трудових колоніях і в'язницях МВС СРСР загальноосвітнього навчання засуджених» (1971), а зміст освіти – навчальними програмами для загальноосвітніх шкіл, затвердженими освітніми відомствами СРСР та союзних республік, зокрема й УРСР. Незадовільні економічні умови й низький рівень фінансування у 1990-х рр.

спричинили певний занепад загальноосвітньої мережі при УВП. З 2004 р. KBK України гарантував можливість здобуття освіти у спеціально створених при УВП школах трьох ступенів та консультативних пунктах. Через зменшення кількості засуджених в незалежній Україні відбулося й скорочення УВП і, відповідно, шкіл при них.

Натомість професійна освіта засуджених у радянській пенітенціарній системі займала провідне місце, оскільки спрямовувалася на обслуговування інтересів підприємств, які існували при ВТТУ Законодавство СРСР і союзних республік, по суті, визначало професійно-технічне навчання обов'язковим для ув'язнених, які не мали жодної спеціальності, окрім осіб – інвалідів I та II груп. Професійно-технічне навчання ув'язнених і засуджених безпосередньо на виробництві було на підготовку нових робітників початкового рівня кваліфікації, перепідготовку робітників, підвищення виробничої кваліфікації. Підготовка нових робітників у радянських ВТУ здійснювалася шляхом індивідуального, бригадного, курсового навчання, а також освіти у професійно-технічних училищах. Більш ефективною формою професійно-технічного навчання засуджених стали професійно-технічні училища, які розпочали свою діяльність у місцях ув'язнення з 1960 р. Щоправда, у перші роки незалежності України більшість ПТУ при УВП були закриті. Лише наприкінці XX – перші роки XXI ст. відбулося відродження інституційної професійно-технічної освіти засуджених, зокрема й через створення навчальних центрів при УВП. На 1 жовтня 2007 р. у вітчизняній пенітенціарній системі працювало 89 закладів професійної освіти (81 навчальний центр і 8 професійно-технічних училищ). Важливу роль у забезпеченні професійної освіти засуджених на початку XXI ст. почали відігравати громадські організації та благодійні фонди, які в багатьох УВП організовують різноманітні курси для здобуття засудженими робітничих спеціальностей, фахів параюриста, соціального працівника.

Показано, що в досліджувану епоху вища освіта засуджених, необхідність якої спочатку заперечувалася й ігнорувалася, поступово набула

визнання і закономірної реалізації. Після проголошення незалежності України засуджені отримали можливість здобувати вищу освіту. На початку XXI ст. зросла кількість здобувачів вищої освіти серед засуджених та ув'язнених. Вони успішно складали ЗНО і вступали до ЗВО переважно на заочну форму навчання. У 2009 р. вищу освіту за заочно-дистанційною формою здобували 83 засуджені й ув'язнені, у 2021 р. – 23. На основі проведеного дослідження увиразнено перспективні завдання розвитку соціально-педагогічних умов здобуття освіти засудженими й ув'язненими, серед яких найважливішими є перебудова системи загальної середньої освіти засуджених у зв'язку з реформою «Нова українська школа», упровадження початкової загальновійськової підготовки до змісту освіти засуджених і ув'язнених у рамках здобуття ними загальної середньої і професійної (професійно-технічної) освіти, модернізація змісту і напрямів професійної освіти в навчальних центрах та ПТУ при УВП.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні проаналізовано історичний розвиток соціально-педагогічних умов освіти засуджених в пенітенціарній системі України (II половина XX – початок XXI ст.), виявлено та обґрунтовано шляхи їх подальшого удосконалення, що слугувало підставою для формулювання низки висновків.

Проаналізовано стан наукової дослідженості проблеми. Стверджено, що представлене у науковій літературі опрацювання проблематики освіти засуджених в пенітенціарній системі України відбувалося у межах двох історіографічних періодів:

Перший період – 50-ті рр. – початок 90-х рр. XX ст. – характеризувався появою перших наукових і публіцистичних праць щодо системи виправно-трудових та виховно-трудових таборів і колоній, правового забезпечення їхньої діяльності, регламентації прав і обов'язків засуджених і ув'язнених, зокрема й щодо освітніх питань. У публікаціях радянського періоду освіта засуджених розглядалася як засіб виправлення та перевиховання, який покликаний не тільки надавати їм певні знання, а й активно впливати на формування світогляду, моральних якостей, позитивних мотивів соціально корисної діяльності, поваги до прав, законних інтересів, честі і гідності інших громадян соціалістичного суспільства. Водночас треба відзначити й певну динаміку педагогічних ідей у працях авторів зазначеного історіографічного періоду: від декларацій про корисність загальної і професійної освіти для виправлення засуджених до занурення у питання методики освітньої та виховної роботи із засудженими, пошуку шляхів до індивідуалізації навчального процесу.

Другий період – початок 90-х рр. XX ст. – перша чверть XXI ст. – відзначається зростанням суспільної, медійної та наукової уваги до проблем реформування пенітенціарної системи України, пошуку шляхів поліпшення

матеріальних, медичних, соціально-психологічних, соціально-педагогічних умов утримання засуджених і ув'язнених, розширенням проблемно-тематичних аспектів наукових пошуків у річищі реалізації прав засуджених на освіту (від правових до педагогічних, зокрема методичних), оприлюдненням численних звітів і пропозицій громадських організацій та державних інституцій щодо стану пенітенціарної системи України і освітньої складової у сфері соціальної роботи із засуджених і ув'язнених.

Найбільшу увагу вчених привертали правові аспекти забезпечення освіти засуджених. У працях представників юридичних наук (А. Градецький, Л. Ганіна, О. Дука, М. Кутєпов, С. Сюр, О. Прасов, В. Павлов, Г. Радов, М. Чечин, Ю. Шинкарьов, С. Хуторна та ін.), не просто наводилася характеристика законодавчої бази, але й вказувалися шляхи до її вдосконалення задля повноцінної реалізації права засуджених на освіту. Фахівці з пенітенціарної педагогіки (В. Дрижак, О. Караман, В. Кривуша, Н. Н. Краснова, В. Синьов, О. Таволжанський, С. Харченко тощо) зосереджували увагу на питаннях соціально-виховної роботи з засудженими, часто декларуючи підвищення освітнього рівня засуджених як важливе завдання виховної роботи з ними, а застосування комплексу заходів різного, зокрема й освітнього характеру, вважали компонентом соціально-виховної роботи із засудженими. Низка вчених аналізували роль освіти в справі морального виховання (Г. Білавич, П. Вівчар, С. Горенко, О. Купець, О. Петренко, Т. Пантук, А. Федорович та ін.), а також розкривали засадничі перспективи розвитку освіти засуджених (М. Галів, О. Невмержицька, О. Конопацька, Ю. Матвєєва тощо). Назагал доводиться констатувати недостатню опрацьованість питань історичних трансформацій соціально-педагогічних умов освіти засуджених в пенітенціарній системі України.

Охарактеризовано базові поняття дослідження: «освіта», «навчання», «освіта засуджених осіб», «соціально-педагогічні умови», «пенітенціарна система» та «пенітенціарна педагогіка». Відтак запропоновано власні уточнення і трактування частини цих понять. Зокрема, освіту розуміємо як

гарантований і регульований державою та/або уповноваженими суб'єктами різнорівневий процес формування інтелектуального, професійного і соціального потенціалу особистості, її підготовки до активної участі в суспільному житті шляхом формування системи особистісно та соціально значущих компетентностей. Натомість поняття «освіта засуджених осіб» трактуємо у двох площинах: юридичній та соціально-педагогічній. У першому випадку освіта засуджених осіб – це гарантований державою процес організованого здобуття засудженими особами загальної середньої, професійної, фахової передвищої або вищої освіти, а також участі в освітніх і просвітницьких програмах, що здійснюється в умовах виконання кримінального покарання, з метою соціальної адаптації, ресоціалізації та підготовки до повернення в суспільство. У другому – цілеспрямований процес навчання під час відбування покарання з метою їх виправлення і створення умов для ресоціалізації шляхом формування ключових (базових) освітніх компетенцій. Поняття «соціально-педагогічні умови освіти засуджених і ув'язнених» визначаємо як сукупність правових, педагогічних, психологічних, соціальних, адміністративно-організаційних чинників, які створюють сприятливе освітнє середовище у місцях позбавлення волі з метою розвитку інтелектуальних, професійних, соціальних здатностей особистості, її ресоціалізації та успішної інтеграції в суспільство після звільнення.

З'ясовано, що у середині ХХ ст. засуджені мали змогу здобути лише елементарну освіту в школах ліквідації неписьменності та початкових школах. У 1950-х рр. у виправно-трудових таборах і колоніях набувають поширення неповно-середні школи. У зв'язку зі змінами до освітнього законодавства у 1958 р., у ВТТ і колоніях впроваджувалася обов'язкова восьмирічна освіта для засуджених осіб віком до 40 років, що було затверджено ВТК (1970). Обов'язкове здобуття повної середньої освіти для засуджених осіб віком до 30 років впроваджувалося після внесення змін до ВТК у 1983 р., натомість для осіб до 40 років зберігалася обов'язковість

восьмирічної освіти. Навчальний процес здійснювався у вечірніх (змінних) і заочних школах, класах, навчально-консультаційних пунктах. Організація освітнього процесу визначалася «Інструкцією про організацію у виправно-трудовах колоніях і в'язницях МВС СРСР загальноосвітнього навчання засуджених» (1971), а зміст освіти – навчальними програмами для загальноосвітніх шкіл, затвердженими освітніми відомствами СРСР та союзних республік. Значний акцент у змісті освіти засуджених робився на ідеологічній індоктринації і політико-виховній роботі.

Установлено, що зі здобуттям незалежності України продовжувала діяти пострадянська пенітенціарна система з відповідною структурою загальної середньої освіти. Продовжували діяти деякі радянські нормативно-правові акти, які передбачали потребу забезпечення загальної середньої освіти для засуджених. Однак через незадовільні економічні умови й низький рівень фінансування у 1990-х рр. відбувся певний занепад загальноосвітньої мережі при УВП. Після прийняття КВК України, в якому вже не було згадки про обов'язкові загальної середньої освіти, але гарантувалася можливість здобуття освіти у спеціально створених при УВП школах трьох ступенів та консультативних пунктах. На 1 листопада 2011 р. загальноосвітнє навчання засуджених забезпечував 151 загальноосвітній навчальний заклад (58 вечірні шкіл, 74 класи (групи) з вечірньою формою навчання, 19 навчально-консультаційних пунктів. У зв'язку зі зменшенням кількості засуджених (на 1 листопада 2011 р. в 184 установах Державної пенітенціарної служби України утримували 154698 засуджених осіб, на 1 вересня 2020 р. – 50890 осіб), відбулося скорочення кількості УВП, передусім виправних і виховних колоній. Зокрема, у 2020 р. залишилося лише дві виховні колонії. Цим пояснюється зменшення мережі загальноосвітніх шкіл і консультативних пунктів для засуджених. Організація загальної освіти при УВП визначалася декількома нормативними документами (положенням 2002 р., порядком 2014 р.). На сьогодні освітній процес засуджених в УВП регламентується Порядком організації здобуття повної загальної середньої освіти

засудженими до позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі, а також неповнолітніми особами, взятими під варту. Важливу увагу на початку ХХІ ст. приділено психологічним особливостям засуджених, розвитку їх творчих здібностей, можливостям самоосвіти тощо. Загальна середня освіта засуджених на сьогодні є одним із ключових засобів їхньої ресоціалізації.

Констатовано, що професійна освіта засуджених в радянській пенітенціарній системі займала ключове місце, оскільки спрямовувалася на обслуговування інтересів підприємств, які існували при ВТТ. Положення про виправно-трудова колонії і в'язниці МВС СРСР (грудень 1958 р.) оголошувало професійну освіту одним з основних засобів виправлення і перевиховання засуджених, утверджувало навчання без відриву від виробництва. Основи виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік (1969) та ВТК УРСР, по суті, визначала професійно-технічне навчання обов'язковим для ув'язнених, які не мали жодної спеціальності, окрім осіб – інвалідів І та ІІ груп. Одним з визначальних документів стало Положення про професійно-технічне навчання ув'язнених безпосередньо на виробництві ВТУ, за яким встановлювалася: а) підготовка нових робітників початкового рівня кваліфікації з професій і спеціальностей, для опанування яких потрібне не більше шести місяців; б) перепідготовка робітників у зв'язку з виробничою необхідністю; г) підвищення виробничої кваліфікації ув'язнених у зв'язку з технічним прогресом і удосконаленням виробництва у ВТУ. Підготовка нових робітників у радянських ВТУ здійснювалася шляхом індивідуального, бригадного, курсового навчання і освіти в професійно-технічних училищах. Більш ефективною формою професійно-технічного навчання засуджених стали професійно-технічні училища, які розпочали свою діяльність у місцях ув'язнення з 1960 р.

Встановлено, що після розпаду СРСР через відсутність належного фінансування у 1992 р. професійно-технічні училища при ВТУ України були закриті. При цьому кваліфікованих працівників звільнили, а навчальну

матеріально-технічну базу професійно-технічних училищ ліквідували. Вдалося зберегти лише ті ПТУ, що діяли при 11 виховних колоніях, у яких утримували неповнолітніх засуджених. З огляду на збереження у виправних і виховних колоніях певних виробничих потужностей постала потреба відновити і розкрити певні інституційні форми професійної (професійно-технічної) освіти засуджених осіб. Правовою основою для цього став Закон України «Про професійно-технічну освіту» (1998), Положення про професійно-технічне навчання на виробництві засуджених до позбавлення волі і осіб (1999), Положення про навчальний центр при УВП (2004). Документи визначали такі види професійного навчання засуджених: а) первинна професійна підготовка, б) перепідготовка; в) підвищення кваліфікації. На 1 жовтня 2007 р. у пенітенціарній системі України працювали 89 закладів професійної освіти (81 навчальний центр і 8 професійно-технічних училищ). З огляду на скорочень кількості засуджених і ув'язнених, відбувалося скорочення кількості УВП та закладів професійної освіти при них. На 2021 р. при УВП в Україні залишилося 57 закладів професійно-технічної освіти, в яких освіту здобували приблизно 4 тис. засуджених. Важливу роль у забезпеченні професійної освіти засуджених на початку XXI ст. почали відігравати громадські організації і благодійні фонди, українська благодійна організація «Free Zone», яка в багатьох УВП організувала різноманітні курси для здобуття засудженими робітничих спеціальностей, фаху параюриста, соціального працівника. Допомогу надають іноземні активісти і уряди (наприклад, Норвегії), зокрема у сфері освіти жінок.

Показано, що в досліджувану епоху питання вищої освіти засуджених пройшло шлях від ігнорування та заперечення необхідності до визнання і поступової реалізації. У СРСР не існувало права засуджених та ув'язнених на здобуття вищої освіти. Після здобуття незалежності України, початку реформування вітчизняної пенітенціарної системи, розширення прав і соціального захисту засуджених, вони отримали можливість здобувати вищу

освіту. Однак ці можливості були доволі обмеженими. Деякий час ще зберігалось пострадянське, консервативне ставлення до ідеї здобуття засудженими вищої освіти. Це проявилось, зокрема, і в українському законодавстві та нормативно-правових документах, які майже не згадують про можливості здобуття вищої освіти засудженими та ув'язненими. Цьому питанню не приділили належно уваги в КВК України (2004), Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України (2017 р.), Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 р. (2024). Однак схожі недоліки щодо вищої освіти засуджених спостерігають і в міжнародному законодавстві, зокрема європейському. На початку ХХІ ст. зросла кількість здобувачів вищої освіти серед засуджених та ув'язнених. Вони успішно складали ЗНО і вступали до ЗВО переважно на заочну форму навчання. У 2013 р. Міністерство освіти і науки України затвердило Положення про дистанційне навчання, однак деякий час ця форма залишалася недоступною для засуджених та ув'язнених, з огляду на відсутність в колоніях і слідчих ізоляторах необхідного інформаційно-технічного забезпечення для надання засудженому доступу лекційних, семінарських і практичних занять в ЗВО. У 2009 р. вищу освіту за заочно-дистанційною формою здобували 83 засуджених і ув'язнених, у 2014 р. – 64, у 2018 р. – 10, у 2019 р. – 26 засуджених, у 2020 р. – 21, у 2021 р. – 23. Реалізація можливості здобути вищу освіту засудженими і ув'язненими особами наштовхувалася на низку проблем: 1) відсутність необхідного сучасного обладнання в УВП та слідчих ізоляторах; 2) низька мотивація у засуджених до здобуття вищої освіти; 3) висока вартість здобуття вищої освіти на контрактній основі; 4) обмеженість спеціальностей та освітніх програм, за якими можна навчатися дистанційно; 5) відсутність системної зацікавленості з боку ЗВО щодо масштабної співпраці із пенітенціарними установами у справі надання засудженим можливостей здобувати вищу освіту.

На основі проведеного дослідження визначено перспективні завданнями розвитку соціально-педагогічних умов здобуття освіти засудженими і

ув'язненими, серед яких: 1) перебудова системи загальної середньої освіти засуджених у зв'язку з реформою «Нова українська школа» (зменшити обсяг програмного матеріалу, розпочати підготовку до змін пов'язаних з впровадження профільної середньої освіти й передбачити можливість забезпечення освіти засуджених та ув'язнених відповідно до їхніх інтересів у профільних класах ліцеїв); 2) впровадження початкової загальної середньої освіти засуджених і ув'язнених в рамках здобуття ними загальної середньої і професійної (професійно-технічної) освіти; 3) модернізація змісту і напрямів професійної освіти в навчальних центрах та професійно-технічних училищах, які діють при УВП (відмовитися від підготовки слухачів за застарілими спеціальностями; приділити увагу підготовки фахівців з професій, пов'язаних із робітничими спеціальностями, а також менеджментом, маркетингом, інформаційними технологіями; 4) розвиток співпраці з громадськими організаціями, надавачами грантів, особливо тими, які опікуються курсовою формою освіти; 5) розвиток дистанційної форми навчання, а отже, оновлення і зростання матеріально-технічної бази освітніх осередків (загальноосвітніх закладів, навчальних центрів, професійно-технічних училищ) при УВП; 6) збереження і актуалізація гуманітарного компоненту змісту професійної освіти в умовах поширення курсових форм навчання; 7) розширення можливостей здобуття вищої освіти засудженими; 8) підготовка засуджених до продовження освіти після звільнення з УВП.

Перспективи подальших наукових студій полягають у: а) вивчення історичного досвіду трансформації соціально-педагогічних умов освіти засуджених і ув'язнених у пенітенціарних системах демократичних країн Європи та Північної Америки; б) розробці індивідуальних освітніх програм загальноосвітньої і професійного спрямування; в) дослідження досвіду і перспектив впровадження неформальної та інформальної освіти засуджених і ув'язнених.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущак О.М. Спроби гуманізації виправно-трудового права радянської доби: причини, наслідки. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Право*. 2011. Вип. 15. С. 52–55.
2. Бандурка О.М. Погляд на сучасну пенітенціарну систему України через призму її реформування. *Кримінальне право. Виправно-трудове право. Масові репресії*. 2013. 42 с.
3. Балов Н.Н. Состояние учебно-воспитательной работы в школах ИТУ. *Пути повышения роли общеобразовательных школ в системе перевоспитания заключенных: сборник материалов / под общей редакцией кан. пед. наук Л.А. Высотиной. Политотдел МЗ МООП РСФСР*, Москва, 1965. С. 9–15.
4. Баранов С.П. Сущность процесса обучения. Москва : Просвещение, 1981. 135 с.
5. Батечко Н.Г. Синергетичний підхід до підготовки фахівців в умовах магістратури. *Український науково-практичний журнал. Магістр медсестринства*. Житомир : Полісся, 2008. Вип. 1. С. 31–36.
6. Батиргарєєва В С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально- правові та кримінологічні проблеми : монографія. Харків : Право, 2009. 576 с.
7. Белова Е.С. Воспитательная работа в школе ИТУ. *Пути повышения роли общеобразовательных школ в системе перевоспитания заключенных : сборник материалов / под общей редакцией кан. пед. наук Л.А. Высотиной. Политотдел МЗ МООП РСФСР*, Москва, 1965. С. 40–55.
8. Беляев А.А., Толстов Н.Т. Трудовое воспитание заключенных. В помощь начальнику отряда : учебное пособие. Киев : МООП УРСР, 1968. 55 с.
9. Березньов М.В. Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання як основні засоби виправлення і ресоціалізації засуджених. *Вісник*

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія : Право. 2016. Вип. 21. С. 232–235.

- 10.Беляєв Н.А. Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях. Ленинград, 1973. 189 с.
- 11.Білавич Г. Організаційно-педагогічні засади морально-християнського виховання у пенітенціарних закладах. *Молодь і ринок*. 2023. Випуск 9(217). С. 42–47.
- 12.Богатирьов І. Г., Царюк С.В. Кримінально-виконавчі засади виконання та відбування кримінальних покарань у виправних колоніях максимального рівня безпеки : монографія. Чернігів : КП «Чернігівські береги», 2010. 210 с.
- 13.Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту в Україні : монографія. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т. внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2008. 180 с.
- 14.Бугайчук К.Л. Дистанційна освіта та дистанційне навчання: співвідношення понять та їх сутність. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2007. № 38. С. 263–267.
- 15.Букалов О. Жіночі колонії України. 2012. *Тюремний портал*. <https://ukrprison.org.ua/articles/1350294682>
- 16.Бучнєв В. Поддерживая реформи. *Воспитание и правопорядок*.1985. № 3.
- 17.В Україні залишиться лише одна дитяча колонія. *Zmina*. 27.08.2021. <https://zmina.info/news/v-ukrayini-zalyshytsya-odna-dytyacha-koloniya/>
- 18.Вдосконалюємо освіту засуджених. *Державна кримінально-виконавча служба України*. 24.01.2025. <https://kvs.gov.ua/new/note/14412/>
Виправно-трудовий кодекс України (Затверджується Законом № 3325-VII від 23.12.70. https://zakononline.com.ua/documents/show/140026___529048

- 19.Взаємозв'язок загальної, політехнічної і професійної освіти.
URL:<http://lektsii.org/3-92192.html>
- 20.Виправно-трудоий кодекс Української РСР. Київ : Видавництво політичної літератури України, 1971. 84 с.
- 21.Виртосу І. Освіта для довічників: доступ обмежений. *Дзеркало тижня*. 12.09.2014. <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/osvita-dlya-dovichnikov-dostup-obmezheniy-.html>
- 22.Вівчар П.В. Особливості морального виховання неповнолітніх засуджених у виховно-трудоих колоніях : дис.... канд. пед. наук : 13.00.01. Тернопіль, 1999. 191 с.
- 23.Візит до Житомирської колонії: Освіта для засуджених. *Союз «ЗОВУ»*. 2024. <https://zovu.org/vizyt-do-zhytomyrs%ca%b9koyi-koloniyi-osvita-dlya-zasudzhenykh/>
- 24.Вітаємо з міжнародним днем студента. *Державна кримінально-виконавча служба України*. 17.11.2021. URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/11278/>
- 25.Волошин М. Реформа старшої школи: які предмети будуть обов'язкові та які профілі можна обрати. *24 канал*. 10.12.2024. https://24tv.ua/education/reforma-starshoyi-shkoli-yaki-predmeti-obovyazkovi-yaki-profil_i_n2703898
- 26.Воронин В. Как целостный динамический процесс. *Воспитание и правопорядок*. 1985. № 3. С. 44–46.
- 27.Воспитательная работа с осужденными : сб. док. в помощь нач. отряда и воспитателю / сост. : И.С. Москалюк, Д.В. Малышев, Б.Л. Шабельский. Киев : РИО МВД УССР, 1981. 426 с.
- 28.Гайдук Ю. Довічне ув'язнення в Україні: за що дають. *Факти*. 14.05.2024. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20240514-dovichne-uvyaznennya-v-ukrayini-za-shho-dayut/?utm_source=chatgpt.com

- 29.Галів М. Здобуття вищої освіти засудженими особами в Україні: правові засади, досвід, перспективи. *Вісник науки та освіти*. 2025. № 2. С. 901–915.
- 30.Галів М., Невмержицька О. Освіта ув'язнених осіб у Польщі (кінець ХХ – початок ХХІ ст.): огляд сучасних студій. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. № 2 (32). С. 796–808.
- 31.Галів М., Федорович А. Завдання працівників пенітенціарної служби щодо морального виховання неповнолітніх засуджених. *Перспективи та інновації науки*. 2025. № 2 (48). С. 284–293.
- 32.Ганіна Л.Б. Доступ засуджених до освітніх послуг в Україні. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи* : зб. наук. пр. 2012. Вип. 5. С. 15–21.
- 33.Гаряча С.А. Формування в учнів ключової компетентності «Уміння вчитися» відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів. Черкаси : ЧОППОП, 2014. 48 с.
- 34.Голобородько И.М. Задачи органов народного образования и исправительно-трудовых учреждений по дальнейшему развитию общеобразовательного обучения заключенных. *Пути повышения роли общеобразовательных школ в системе перевоспитания заключенных: сборник материалов / под общей редакцией кан. пед. наук Л.А. Высотиной*. Политотдел МЗ МООП РСФСР, Москва, 1965. С. 3–9.
- 35.Голубкова Т. Вместе и сообща. *Воспитание и правопорядок*. 1984. № 2. С. 46–48.
- 36.Горенко С.В. Педагогічні умови ресоціалізації неповнолітніх засуджених у закладах пенітенціарної системи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка. Луганськ, 2004. 20 с.
- 37.Градецький А.В. Освіта як засіб виправлення засуджених. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2015. № 1. С. 51–55.

- 38.Гусак А.П. Кримінологічні аспекти ресоціалізації неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ : [б. в.], 2010. 16 с.
- 39.Денисова Т.А. Покарання: кримінально-правовий, кримінологічний та кримінально-виконавчий аналіз : монографія. Запоріжжя : КПУ, 2007. 288 с.
- 40.День знань в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах ДКВС України. *Державна кримінально-виконавча служба України*. 01.09.2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://kvs.gov.ua/new/note/10312/>
- 41.Державна кримінально-виконавча служба України. *Фейсбук*. 2023. https://www.facebook.com/groups/847088238785126/posts/2797565433737387/?utm_source=chatgpt.com
- 42.Державну установу «Качанівська виправна колонія (№5 4)» відвідала голова Проекту NORLAU Сірі Фйортофт. *Державна кримінально-виконавча служба України*. 26.01.2021. <https://kvs.gov.ua/new/note/6848/>
- 43.Державну установу «Качанівська виправна колонія (№54)», в рамках реалізації програми NORLAU «Жінки в АйТі», відвідала керівник Проекту Сірі Фйортофт. *Державна кримінально-виконавча служба України*. 07.09.2021. <https://kvs.gov.ua/new/note/10452/>
- 44.Дистанційне навчання за ґратами: як на Сумщині розвивають освіту серед засуджених. (2020). URL: <https://trybuna.sumy.ua/reports/dystantsijne-navchannya-za-gratamy-yak-na-sumshhyni-rozvyvayut-osvitu-sered-zasudzhenyh/>
- 45.Для участі в зовнішньому незалежному оцінюванні зареєстровано 90 осіб з числа засуджених та ув'язнених. *Державна кримінально-виконавча служба України*. 07.10.2021. URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/9514/>

46. Доклад МВД СССР в ЦК КПСС о деятельности ИТУ МВД в 1957–1958 гг. от 22.04.1959. *Фонд Александра Н. Яковлева*.
<https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009166>
47. Дрижак В.В. Пенітенціарна педагогіка : навчальний посібник. Чернігів : Чернігівський юридичний коледж ДДУПВП, 2009. 270 с.
48. Дука О.О. Особливості реалізації конституційного права засуджених на освіту. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 7. С. 147–150.
49. Евграфов А.П. От культурно-просветительной к политико-воспитательной работе с лицами, осужденными к лишению свобод : в сб. : Труды высшей школы МВД СССР. Москва, 1971. Выпуск 32. С. 14–18.
50. Ефимов М.А. Исправительно-трудовое воздействие на осужденных к лишению свободы как объект правового регулирования : сб. учеб. трудов. Свердловск, 1974. Выпуск 3. 275 с.
51. Європейська конвенція з прав людини. 1950.
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n525
52. Європейські пенітенціарні правила (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць) (Прийнято Комітетом Міністрів 11 січня 2006 року на 952-й зустрічі Заступників Міністрів). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text
53. Жариков Ю.С. Актуальные вопросы совершенствования правового регулирования общего образования осужденных к лишению свободы. *Право и образование*. 2010. № 11. С. 19–25.
54. Загальна характеристика Державної пенітенціарної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=85492&cat_id=66312
55. Зайченко І.В. Педагогіка : навч. посібник. Київ : Освіта України, КНТ, 2008. 528 с.

- 56.Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі : монографія / А. Степанюк, І. Яковець, О. Лисодєд та ін. ; за заг. ред. А. Степанюка. Харків : Кроссрууд, 2011. 326 с.
- 57.Засуджені зможуть здати ЗНО та вступити до університету: укладено нову угоду. *Судово-юридична газета*. 2022. URL: <https://sud.ua/ru/news/ukraine/228211-zasudzheni-zmozhut-zdati-zno-ta-vstupiti-do-universitetu-ukladeno-novu-ugodu>
- 58.Звіт директора Полтавського навчального центру № 64 за період з 30.03.2021 по 29.03.2022 https://drive.google.com/drive/folders/16YBfxpc7hqjLp_b7zt8BZOJazhUaTyeE
- 59.Звіт директора Полтавського навчального центру № 64 за період з 30.03.2022 по 29.03.2023. <https://drive.google.com/drive/folders/1lFFg-UpF95ziMdRBYnFpdeUFH4727MlM>
- 60.Звіт директора Полтавського навчального центру № 64 за період з 30.03.2020 по 29.03.2021. <https://drive.google.com/drive/folders/1o0wF3VpnjSZtYqTVavO5XRTAWlkYUIzm>
- 61.Звіт за результатами моніторингового візиту до Державної установи «Софіївська виправна колонія (№45)» та Софіївської багатопрофільної лікарні № 45 філії ДУ «Центр охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України» в Дніпропетровській та Донецькій областях. 11.02.2022. <https://ngoauu.org/zvit-za-rezultatami-monitoringovogo-vizitu-do-derzhavno%D1%97-ustanovi-sofi%D1%97vska-vipravna-koloniya-45-ta-sofi%D1%97vsko%D1%97-bagatoprofilno%D1%97-likarni-45-fili%D1%97-du-centr-oxoroni-zdo/>
- 62.Звіт про результати відвідування державної установи «Кременчуцька виховна колонія» 18-19.10.2023. <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Звіт%20Кременчуцька%20ВхК.pdf>

- 63.Звіт про чисельність спецконтингенту в установах Департаменту /Ф.1-УВП/ станом на 01.01.2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=79284&cat_id=45688
- 64.Звіт про чисельність спецконтингенту в установах Департаменту /Ф.1-УВП/ станом на 01.01.2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=79284&cat_id=45688
- 65.Здобуття вищої освіти засудженими – важливий крок на шляху до зменшення рецидиву. *Державна кримінально-виконавча служба України*. 03.02.2022. URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/11837/>
- 66.Зінченко С.В. Соціально-психологічні аспекти освіти засуджених ув'язнених у кримінально-виконавчій системі України. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*: зб. наук. пр. / [ред. кол.: Лук'янова Л.Б., Аніщенко О.В. та ін.]; Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України. Київ, 2012. Вип. 4. С. 132–141.
- 67.Исправительно-трудовая педагогика : учебное пособие. Москва : Научно-исследовательский и редакционно-издательский отдел. 1967. 305 с.
- 68.Исправительно-трудовая педагогика: учебник / под ред. Богатирьова И.Г. Москва : Академия МВД СССР, 1978. 117 с.
- 69.Исправительно-трудовое право / отв. ред. Н.И. Беляев, М.И. Федоров. Москва : «Юридическая литература», 1971. 416 с.
- 70.Исправительно-трудовое право. Москва : «Юридическая литература», 1971. 416 с
- 71.Івашко К. Вихованці Прилуцької колонії здобули «срібло» на Всеукраїнському конкурсі з англійської мови. *Che-line*. 01.07.2016 р.

- URL: <https://cheline.com.ua/news/society/vihovantsi-prilutskoyi-koloniyi-zdobuli-sriblo-na-vseukrayinskomu-konkursi-z-anglijskoyi-movi-13214>
72. Інформація Департаменту з питань виконання покарань Міністерства юстиції України, надана на запит адвоката Гординського М.В. *Архів автора*.
73. Казак Р.А., Рідкобород Ю.В., Мелаш А.С. Зародження пенітенціарної системи в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 28–31
74. Калашник Н.Г. Доступ громадян, засуджених до кримінальних покарань, до освітніх послуг в Україні: сучасні підходи, проблеми та перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.n-kalashnik.com.ua/38>
75. Калинин В.Н., Утевский Ю.Б., Яковлев А.М. Советские исправительно-трудовые учреждения. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1960. 76 с.
76. Караман О.Л. Сутність і зміст соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2011. № 2. С. 65–74.
77. Караман О. Л. Напрями та зміст соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими в спеціальних виховних установах. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2013. № 3. С. 103–108.
78. Кернякевич-Танасійчук Ю.В. Освіта засуджених як один із засобів досягнення мети реалізації кримінально-виконавчої політики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. № 2. С. 75–77.
79. Клименко Р. Обучая, воспитывать. *Воспитание и правопорядок*. 1985. № 3, С. 41–42.
80. Ключові освітні компетентності. URL: <http://ru.osvita.ua/school/method/2340/>,

- 81.Ковальчук О. На Житомирщині 60 ув'язнених виправної колонії 1 вересня розпочали навчання у школі при установі. *Суспільне Житомир*. 1.09.2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://suspilne.media/zhytomyr/160295-na-zitomirsini-60-uvaznenih-vipravnoi-kolonii-1-veresna-rozpocali-navcanna-u-skoli-pri-ustanovi/>
- 82.Козлова Л.Ф. Организационно-педагогические проблемы повышения эффективности общеобразовательного обучения осужденных. *Актуальные проблемы научной организации исправления и перевоспитания осужденных* : материалы Всесоюзной научно-практической конференции, состоявшейся 18–20 сентября 1973 года в г. Рязани. Рязань, 1974. С. 211–216.
- 83.Козлова Л. Ф. Организационно-педагогические условия повышения эффективности общеобразовательного обучения осужденных. *Актуальные проблемы научной организации исправления и перевоспитания осужденных* : материалы к научно-практической конференции. Рязань, 1973. С. 152–154.
- 84.Колегія МОН схвалила Стратегію розвитку професійно-технічної освіти до 2023 року. *Урядовий портал*. 21.12.2020. <https://www.kmu.gov.ua/news/kolegiya-mon-shvalila-strategiyu-rozvitku-profesijno-tehnichnoyi-osviti-do-2023-roku>
- 85.Коновалов Б. И. Производственную базу при ИТУ – на службу исправления осужденных. *Исправительно-трудовые учреждения* : Информ. бюллетень. Москва, 1978. № 5. – С. 6–9.
- 86.Конопацька О., Матвєєва Ю. Роль освіти дорослих у процесі ресоціалізації засуджених. *Legal Psychology*. 2016. No 1 (18). С. 180–187.
- 87.Константинова В. «Є вбиті та поранені вибухами»: доля жіночих колоній в окупованих Маріуполі та Мелітополі. *Радіо Свобода*. 12.04.2023. <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-mariupol-melitopol-zhinochi-koloniyi-v-okupatsiyi/32359341.html>

88. Конституція України. (1996). <https://constitution.in.ua/articles/53/>
89. Концепція працевлаштування засуджених у сфері інформаційних технологій з використанням штучного інтелекту в Україні. Союз «ЗОВУ». 2024. <https://zovu.org/kontsepsiya-pratsevlashtuvannya-zasudzhenykh-u-sferi-informatsiynykh-tekhnologiyi-z-vykorystannyam-shtuchnoho-intelektu-v-ukrayini/>
90. Краснова Н. Виховання засуджених у навчальній діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота»*. 2016. № 24. С. 83–87.
91. Красовська О.Ю. Роль освіти в сучасних глобальних умовах. *Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму*. 2011. № 1. С. 182–188.
92. Крафт А. Ф. Воспитательное воздействие на осужденных в процессе профессионально-технического обучения. *Методика организации индивидуальной работы с осужденными в исправительно-трудовых учреждениях* : материалы научно-практической конференции, проведенной в учреждении У-235. Рязань : НИиРИО РВШ МВД СССР, 1976. С. 77–80.
93. Крахмальник Л. Г., Прокопов М.П. Проблемы общеобразовательного и профессионально-технического обучения осужденных к лишению свободы. *Проблемы совершенствования советского законодательства. Труды*. Москва : Изд-во ВНИИСЗ, 1980. Вып. 18. С. 200–210.
94. Кращий навчальний центр. *Державна кримінально-виконавча служба України*. 07.07.2021. <https://kvs.gov.ua/new/note/9509/>
95. Кривуша В.І. Пенітенціарна педагогіка (завдання, ситуації, питання для самоконтролю). Київ : РВВ КІВС при НАВС, 1997. 220 с
96. Кримінальний кодекс України : Офіційний документ. Київ : Велес, 2006. 151 с.

97. Кримінально-виконавчий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2004. № 3-4. Ст. 21). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>
98. Кримінально-виконавчий кодекс України : наук.-практ. комент. / за заг. ред. А.Х. Степанюка. Вид. 2-ге, допов. і переробл. Харків : Одиссей, 2008. 560 с.
99. Кримінально-виконавчий кодекс України : науково-практичний коментар / А.П. Гель, О.Г. Колб, В.О. Корчинський та ін.; за заг. ред. А.Х. Степанюка. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 496 с.
100. Кузнецов В.Д. Нравственное воспитание осужденных в процессе обучения в общеобразовательной школе ИТУ. *Сборник по вопросам нравственного перевоспитания осужденных* : Материалы научно-практической конференции. Чита, 1975. С. 132–137.
101. Купець О. Завдання морального виховання засуджених у системі виправних закладів України. *Молодь і ринок*. 2021. № 9. С. 150–154.
102. Купець О.М. Основні форми та методи морального виховання засуджених у виправних колоніях України (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). *Інноваційна педагогіка*, 2022. Вип. 45. С. 34–39.
103. Кутєпов М.Ю., Кутах М.А. Роль освіти в процесі виправлення та ресоціалізації засуджених. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: юридичні науки*. 2018. Вип. 2. Т. 2. С. 48–51.
104. Лебедева М. День з життя жіночої колонії для неповнолітніх – репортаж. *Громадське радіо*. 28.03.2017. <https://hromadske.radio/news/2017/03/28/den-z-zhyttya-zhinochoyi-koloniyi-dlya-nepovnolitnih-reportazh?fbclid=IwAR2EyfGH66RVsQnMDp1FNyKvWzH7jGaEXRmXRNKMhvNYtAiSDsr2pqFozW8>
105. Левченко І.В. Україні довічно ув'язнений успішно склав ЗНО і вступив до вузу: як і навіщо? *Телеграф*. 2021. URL: <https://telegraf.com.ua/ukr/ukraina/obshhestvo/5675553-v-ukrayini->

dovichno-uv-yazneniy-uspishno-sklav-zno-i-vstupiv-do-vuzu-yak-i-navishho.html

106. Лутанский В.Д. Некоторые вопросы учебно-воспитательной работы в школе ИТУ. *Пути повышения роли общеобразовательных школ в системе перевоспитания заключенных: сборник материалов / под общей редакцией кан. пед. наук Л.А. Высотиной. Политотдел МЗ МООП РСФСР, Москва, 1965. С. 56–61.*
107. Лучко С.В. Співвідношення соціальної та виховної роботи із засудженими в установах виконання покарань. *Право та управління : електрон. наук. вид.* 2012. № 2. С. 459–472.
108. Марцев А.И. Вопросы правового регулирования деятельности исправительно-трудовых учреждений : учебное пособие / под редакцией профессора Н.А.Стручкова. Москва : Научно-исследовательская и редакционно-издательская группа. 1972. 127 с.
109. Марцев А.И. Вопросы правового регулирования деятельности исправительно-трудовых учреждений : учебное пособие. Омск, 1970. 125 с.
110. Материалы совещания руководящих работников исправительно-трудовых лагерей и колоний МВД СССР 27 сентября – 1 октября 1954 г. (г. Москва). *Фонд Александра Н. Яковлева*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1010424>
111. Матеріали про загальну середню освіту в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/main.php?query=education /average/average>
112. Мережа та контингент професійно-технічних навчальних закладів МОН України станом на 01.01.2010 (за даними державної статистичної форми № 3) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/education/prof-tech>

113. Мін'юст: До лав ЗСУ долучилися 8500 засуджених, ще близько 1500 заяв - на розгляді. *Укрінформ*. 22.05.2025.
<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3995881-minust-do-lav-zsu-dolucilisa-8500-zasudzenih-se-blizko-1500-zaav-na-rozgladi.html>
114. Місця несвободи Державної пенітенціарної служби України.
 URL: <https://khisr.kharkov.ua/mistsia-nesvobody-derzhavnoi-penitentsiarnoi-sluzhby-ukrainy/#>
115. Навчання засуджених та можливості для працевлаштування в тюрмах. *Free Zone*. 2025.
<https://www.freezone.org.ua/diyalnist/navchannya-zasudzhenyh-ta-mozhlyvosti-dlya-praczevlashtuvannya-v-tyurmah/>
116. Наташев А.Е. Советское исправительно-трудовое законодательство (основные вопросы теории и практики). Москва : Изд. ВНИИ МВД СССР, 1975. 168 с.
117. Невмержицька О. Моральне виховання засуджених у виправних колоніях України як педагогічна проблема. *Вісник науки та освіти*. 2024. № 7 (25). С. 903– 912.
118. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. /уклад.: В. Яременко, О. Сліпущко. Київ : Аконіт, 2001. Т. 3 : О–Р. 926 с.
119. Нові професії та НПЦ замість майстерень. Що таке сучасна профтехосвіта в Україні. *Головні новини України*. 04.02.2025.
<https://renews.com.ua/ekonomika/novi-profesiyi-ta-npc-zamist-maisteren-sho-take-sychasna-proftehosvita-v-ykrayini/>
120. Об основных направлениях реформы общеобразовательной и профессиональной школы : Постановление Верховного Совета СССР от 12 апреля 1984 г
<https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data02/tex12897.htm>
121. О мерах по дальнейшему улучшению подготовки квалифицированных рабочих в учебных заведениях системы

професійно-технічного освіти : Постанова Ради Міністрів СРСР від 2 квітня 1969 р. № 240. [Електронний ресурс]. –

Режим доступу :

<https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15177.htm>

122. Об утверждении «Положения об исправительно-трудовых колониях и тюрьмах Министерства внутренних дел РСФСР : Указ Президиума Верховного Совета РСФСР от 9 сентября 1961 г. N 154/3
<https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15857.htm>

123. Об утверждении основ законодательства Союза ССР и союзных республик о народном образовании : Закон СРСР от 19.07.73. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex14639.htm>

124. Об утверждении основ исправительно-трудового законодательства Союза ССР и союзных республик : Закон СССР от 11.07.1969 г.
<https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15147.htm>

125. Овчарук О.В. Развитие компетентного подхода: стратегические ориентиры международной общности. *Компетентный подход в современной образовании: мировой опыт и украинские перспективы* : Библиотека с образовательной политики / под ред. О.В. Овчарук. Киев : К.І.С., 2004. С. 7–24.

126. Однією із стратегічних цілей, передбачених Стратегією реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року є удосконалення методів та інструментів виправлення і ресоціалізації. *Державна кримінально-виконавча служба України*. 19.04.2023.
<https://kvs.gov.ua/new/note/12850/>

127. Олійник Д. «Я змогла відчутти себе вільною». Десять жінок у Збаразькій виправній колонії здобули фах перукаря. 20 хвилин. 09.05.2025. https://te.20minut.ua/Podii/ya-zmogla-vidchuti-sebe-vilnoyu-desyat-zhinok-u-zbarazkiy-vipravniy-ko-11961572.html?fbclid=iwy2xjawkl0uxlehrua2flbgixmqabhp-ql81khft1gg8ef51jyvh3_ye-71rbhmsrk8nioupk9hai0o1vocrp7n_aem_7befibu27siisrk6kye_uw
128. Онлайн-навчання в установах виконання покарань. *Державна кримінально-виконавча служба України*. 28.01.2021. <https://kvs.gov.ua/new/note/6931/>
129. Освіта в установах. *Державна кримінально-виконавча служба України*. 05.07.2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://kvs.gov.ua/new/note/9473/>
130. Освіта впродовж життя є загальновизнаною необхідністю, а також важливим елементом соціальної моделі сучасного суспільства! *Державна кримінально-виконавча служба України*. 02.03.2021. <https://kvs.gov.ua/new/note/7583/>
131. Освіта за ґратами. *Державна кримінально-виконавча служба України*. 02.02.2021. <https://kvs.gov.ua/new/note/7005/>
132. Освіта за ґратами. *Освіта.UA*. 30.06.2009. https://osvita.ua/school/method/4222/?utm_source=chatgpt.com
133. Освіта за ґратами: підсумки пілотного проєкту METATECH CHARITY. Союз «ЗОВУ». 2025. <https://zovu.org/osvita-za-gratamy-pidsumky-pilotnoho/>
134. Освіта засуджених – ключовий фактор на шляху до безпечного суспільства. *Державна кримінально-виконавча служба України*. 31.07.2020. <https://kvs.gov.ua/new/note/4457/>
135. Освіта у пенітенціарних установах – погляд з чотирьох країн. *Державна кримінально-виконавча служба України*. 09.12.2020. <https://kvs.gov.ua/new/note/6141/>

136. Освітні компетенції в проєкті TUNING. Глобальні та ключові компетенції URL:
http://stud.com.ua/36665/pedagogika/osvitni_kompetentsiyi_proekti_tuning_globalni_klyuchovi_kompetentsiyi
137. Освітній процес триває. *Державна кримінально-виконавча служба України*. 19.01.2021. <https://kvs.gov.ua/new/note/6638/>
138. Основи пенітенціарної педагогіки і психології : навч. посіб. / С.Ю. Замула, В.А. Костенко, В.І. Мандра та ін. ; під заг. ред. В.М. Синьова. Біла Церква : ДДУПВП, 2003. 101 с.
139. Павлов В.Г. Кримінально-виконавчі засади забезпечення персоналом Державної пенітенціарної служби України виконання покарань у виді позбавлення волі : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2015. 230 с.
140. Пантюк Т. Специфіка організації освіти та виховання у пенітенціарних закладах України. *Молодь і ринок*. 2023. № 4. С. 7–11.
141. Педагоги Кременчуцької виховної колонії отримали ноутбуки для організації дистанційного навчання неповнолітніх засуджених. *Державна кримінально-виконавча служба України*. 30.01.2023. <https://kvs.gov.ua/new/note/12643/>
142. Педагогика / под ред. Г. Нойера, Ю. Бабанского. Москва : Педагогика, 1984. 368 с.
143. Педагогика й політико-воспитательная работа с осужденными / под ред. Гербеева Ю.В. Рязань : Рязанская высшая школа МВД СССР, 1985. 386 с.
144. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців / В.М. Синьов, Г.О. Радов, В.І. Кривуша, О.В. Беца. Київ : МП «Леся», 1997. 272 с.
145. Пенітенціарна педагогіка : наук.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С.Я. Харченко, О.Л. Караман, Н.П. Краснова ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. 329 с.

146. Перегрудов И. Методическая помощь школам. *К новой жизни*. 1973. № 9. С. 34–36.
147. Перелік закладів освіти, які надають послуги з дистанційної освіти : довідк. вид. Київ, 2020. 16 с. URL: <https://kvs.gov.ua/>
148. Перелік професійно-технічних навчальних закладів (станом на 01.10.2007 р.) : *Збірник нормативно-правових актів по забезпеченню професійно-технічного навчання засуджених в установах виконання покарань* / упоряд. В.Д. Ковальчук, С.М. Яхнович ; за ред. Н.Г. Калашник. Київ : ДДУПВП, 2007. С. 76–79.
149. Петренко О., Пустовіт Г., Олексюк О., Поліщук І. Моральне виховання неповнолітніх засуджених у процесі трудової діяльності в умовах виправної установи. *Інноватика у вихованні*. 2023. № 18. С. 67–76.
150. Підгородецька О., Мартинчук В. Як живе Городищенська виправна колонія на карантині. *Четверта влада*. 23.01.2021. <https://4vlada.com/yak-zhyve-gorodyshchenska-vypravna-koloniia-na-karantyni>
151. Підсумки організації загальноосвітнього навчання засуджених в установах Державної кримінально-виконавчої служби України у 2008/2009 навчальному році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/punish/>
152. Підсумки організації загальноосвітнього навчання засуджених в установах Державної кримінально-виконавчої служби України у 2009/2010 навчальному році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/punish/>
153. Положение о профессионально-техническом обучении заключенных непосредственно на производстве исправительно-трудовых учреждений МООП СССР. № 806. 1968 р.
154. Положение о профессионально-техническом обучении заключенных непосредственно на производстве исправительно-трудовых учреждений МООП СССР. *Воспитательная работа с осужденными*.

- Сборник нормативных документов в помощь начальнику отряда и воспитателю.* Киев : Редакционно-издательский отдел МВД УССР, 1981. С. 291–302.
155. Положення про вечірню (змінну) середню загальноосвітню школу : затв. наказом Міністерства освіти України від 21 вересня 2011 р. № 1093. Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0758-05#Text/>.
 156. Положення про вечірню (змінну) середню загальноосвітню школу : затв. наказом Міністерства освіти України від 09 квітня 1997 р. № 106 (zareєстрованого у Міністерстві юстиції України 12 травня 1997 р. за № 169/1973) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita.ua/legislation>
 157. Положення про екстернат у загальноосвітніх навчальних закладах, затверджене наказом Міністерства освіти і науки України від 13 березня 2017 р. № 369. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0416-17#Text>
 158. Положення про педагогічну раду виховної колонії : затв. наказ. Держ. департ. України з питань виконання покарань від 28 січня 2004 р. № 20. *Офіційний вісник України*. 2004. № 5. Ст. 267.
 159. Пометун О. І. Теорія та практика послідовної реалізації компетентнісного підходу в досвіді зарубіжних країн. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи* : Бібліотека з освітньої політики / під заг. ред. О.В. Овчарук. Київ : К.І.С., 2004. С. 25–45.
 160. Право засуджених на освіту в установах виконання покарань: виклики, рішення, перспективи : монографія : електрон. наук. вид. / Ірина Яковець, Володимир Пивоваров, Вікторія Ворожбіт-Горбатюк ; наук. ред. В.В Пивоваров ; Нац. акад. прав. наук України ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України, Від. дослідж. проблем кримін.-виконав. права. Харків : Право, 2023. 110 с.

161. Правова обізнаність за ґратами: вихованці опанували базові навички параюристів. *Державна кримінально-виконавча служба України*. 17.04.2025. <https://kvs.gov.ua/new/note/15946/>
162. Практикум з педагогіки: навч. посіб. / за заг. ред. О.А. Дубасенюк, А.В. Іванченко. 2-ге вид., допов. Житомир : Житомир. держ. пед. ун-т, 2002. 482 с.
163. Прасов О.О. Кримінально-виконавчі засади забезпечення немайнових прав засуджених до позбавлення волі : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2021. 40 с.
164. Прасов О.О. Право на освіту осіб, засуджених до позбавлення волі: нормативно-правові засади та реалізація. *Держава та регіони. Серія Право*. 2018. № 3 (61). С. 222–227.
165. Приказ МВД СССР № 990 с объявлением «Положения об ИТК и тюрьмах МВД СССР» от 15.12.1958. *Фонд Александра Н. Яковлева*. <https://alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009165>
166. Приказ НКВД СССР № 0161 с объявлением «Положения об отделении культурно-воспитательной работы ГУЛАГа НКВД» и «Положения о культурно-воспитательной работе в исправительно-трудовых лагерях и колониях НКВД» от 20.04.1940. *Фонд Александра Н. Яковлева*. <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009117>
167. Пріоритети діяльності Державної пенітенціарної служби України на 2015 рік. URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/662619>. (дата звернення 01.05.2018)
168. Про вищу освіту : Закон України URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
169. Про загальну середню освіту : Закон України URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/651-14>
170. Про пенітенціарну систему : Закон України <https://ips.ligazakon.net/document/JH5NT00A?an=2>].

171. Про «Положення про порядок здійснення помилювання» : Указ Президента України від 16 вересня 2010 року № 902/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=902%2F2010>
172. Про вдосконалення організації навчання неповнолітніх осіб, засуджених до позбавлення волі, в середніх загальноосвітніх школах виховних колоній Державного департаменту України з питань виконання покарань (затверджено МОН України та Державним департаментом України з питань виконання покарань 20.05.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-251290-02#Text>
173. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо запровадження інституту умовно-дострокового звільнення осіб від відбування покарання для безпосередньої їх участі в обороні країни, захисті її незалежності та територіальної цілісності : Закон України від 08.05.2024 р. № 3687-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-20#Text>
174. Про внесення змін і доповнень до Виправно-трудового кодексу Української РСР (затверджено Законом N 5466-X від 30.06.1983, ВВР, 1983, N 28, ст. 575) : Указ Президії Верховної Ради Української РСР https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5082-10?utm_source=chatgpt.com#Text
175. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття») : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 р. № 896. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF>
176. Про державну підсумкову атестацію учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти : Положення затверджене наказом Міністерства освіти і науки України від 14 грудня 2000 р. № 588 (zareestrovano u Ministerstvi yustitsii Ukraini 19 grudnia 2000 r. za

- № 925/5146) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/>].
177. Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР : Закон СРСР № 2114-I від 16.04.91. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v2114400-91#Text>
178. Про затвердження «Положення про класного керівника навчального закладу системи загальної середньої освіти» : наказ Міністерства освіти і науки України від 06.09.2000 № 434 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://teacher.at.ua/publ/15-1-0-27>
179. Про затвердження «Положення про навчальний центр при кримінально-виконавчій установі закритого типу» : наказ Міністерства освіти і науки України та Міністерства юстиції України від 19.12.2013 р. № 1794/2691/5 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2192-13#Text>
180. Про затвердження «Положення про навчальний центр при установі виконання покарань» (зі змінами) : наказ Міністерства освіти і науки України та Державного департаменту України з питань виконання покарань від 26.02.2004 № 153/32. *Збірник нормативно-правових актів по забезпеченню професійно-технічного навчання засуджених в установах виконання покарань* / упоряд. В.Д. Ковальчук, С.М. Яхнович ; за ред. Н.Г.Калашник. Київ : ДДУПВП, 2007. С. 25–30.
181. Про затвердження «Положення про організацію навчально-виробничого процесу у професійно-технічних навчальних закладах») : наказ Міністерства освіти і науки України від 30.05.2006 № 419. *Збірник нормативно-правових актів по забезпеченню професійно-технічного навчання засуджених в установах виконання покарань* / упоряд. В.Д. Ковальчук, С.М. Яхнович ; за ред. Н.Г. Калашник. Київ : ДДУПВП, 2007. С. 45–62.
182. Про затвердження «Положення про професійне навчання кадрів на виробництві» : наказ Міністерства праці та соціальної політики

- України й Міністерства освіти і науки України від 26.03.2001 №127/151. *Збірник нормативно-правових актів по забезпеченню професійно-технічного навчання засуджених в установах виконання покарань* / упоряд. В.Д. Ковальчук, С.М. Яхнович ; за ред. Н.Г. Калашник. Київ : ДДУПВП, 2007. С. 37–44.
183. Про затвердження «Положення про умови навчання та отримання базової та повної загальної середньої освіти особами, засудженими до позбавлення волі, у загальноосвітніх навчальних закладах при установах кримінально-виконавчої системи» : наказ Міністерства освіти і науки України та Державного департаменту України з питань виконання покарань № 154/55 від 01.03.2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0281-02#Text>
184. Про затвердження Інструкції з ведення ділової документації у загальноосвітніх навчальних закладах I-III ступенів : наказ Міністерства освіти і науки України від 23.06.2000 № 240 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mavkovychi.org.ua/?p=90>
185. Про затвердження Інструкції про переведення та випуск учнів (вихованців) навчальних закладів системи загальної середньої освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 14.04.2008 № 319 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mavkovychi.org.ua/?p=89>
186. Про затвердження Положення про дистанційне навчання : наказ Міністерства освіти і науки України від 25.04.2013 № 466 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#Text>
187. Про затвердження Положення про освітній округ : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. № 777 URL:<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/777-2010-%D0%BF>
188. Про затвердження Порядку організації здобуття повної загальної середньої освіти засудженими до позбавлення волі на певний строк або

довічного позбавлення волі, а також неповнолітніми особами, взятими під варту» : Постанова Кабінет Міністрів України від 25 червня 2020 р. № 526. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2020-%D0%BF#Text>

189. Про затвердження Порядку організації навчання у загальноосвітніх навчальних закладах при виправних колоніях та слідчих ізоляторах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України : наказ Міністерства освіти і науки України та Міністерства юстиції України від 10.06.2014 № 691/897/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0629-14#Text>
190. Про затвердження Порядку проведення початкової загальновійськової підготовки : Постанова Кабінет Міністрів України від 05.12.2024 р. № 1393. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1393-2024-%D0%BF#Text>
191. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : наказ Міністерства юстиції України від 28.08.2018 № 2823/5 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18#Text>
192. Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України : Указ Президента України від 08.11.2012 р. № 613/2012. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/631/2012#Text>
193. Про ліквідацію Білозерської філії Державного професійно-технічного навчального закладу «Дар'ївський навчальний центр № 10 : наказ Міністерства освіти і науки України та Міністерства юстиції України від 13.12.2017 р. № 1618/4006/5 <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/uploads/public/661/67b/38b/66167b38b782c402590599.pdf>
194. Про ліквідацію Державного професійно-технічного навчального закладу «Піщанський навчальний центр № 59 : наказ Міністерства освіти і науки України та Міністерства юстиції України від

- 13.12.2017 р. № 1617/4006/5 <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/uploads/public/661/67b/385/66167b385ed0c502179251.pdf>
195. Про освіту : Закон України 2017. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
196. Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР : Постанова Кабінету Міністрів Української РСР від 11 липня 1991 р. № 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/88%D0%B0-91-%D0%BF#Text>
197. Про Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань : Указ Президента України від 31 липня 1998 року N 827/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/827/98#Text>
198. Про порядок оптимізації діяльності слідчих ізоляторів, установ виконання покарань та підприємств установ виконання покарань : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.06.2017 р. № 396 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-2017-%D0%BF#Text>
199. Про професійно-технічне навчання на виробництві засуджених до позбавлення волі і осіб, які тримаються в лікувально-оздоровчих таборах : наказ Державного департаменту з питань виконання покарань № 43 від 26.05.1999. *Збірник нормативно-правових актів по забезпеченню професійно-технічного навчання засуджених в установах виконання покарань / упоряд. В.Д. Ковальчук, С.М. Яхнович ; за ред. Н.Г. Калашник. Київ : ДДУПВП, 2007. С. 19–24.*
200. Про професійно-технічну освіту : Закон України 1998. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80#Text>
201. Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» : Закон України 2003. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1104-15#Text>
202. Про створення навчальних центрів при установах відбування покарань : наказ Міністерства освіти і науки України та Державного

- департаменту України з питань виконання покарань від 16.02.2005 № 102/24 *Архів автора*.
203. Про схвалення Концепції Державної цільової програми реформування Державної кримінально-виконавчої служби на період до 2017 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2008 р. № 1511-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>
204. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках : розпорядження КМУ від 16 грудня 2022 р. № 1153-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text>
205. Продовжуємо працювати у напрямку реалізації права громадян на здобуття освіти. *Державна кримінально-виконавча служба України*. 07.10.2021. URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/10830/>
206. Продовжуємо розширювати можливості для здобуття засудженими освіти. *Державна кримінально-виконавча служба України*. 30.09.2024. <https://kvs.gov.ua/new/note/13945/>
207. Пузирьов М.С. Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення волі на певний строк як форма диференціації й індивідуалізації виконання покарання. *Проблеми законності*. 2013. Вип. 123. С. 207–215.
208. Пшеничка Я. Забезпечення реалізації права на освіту засуджених до позбавлення волі в Україні та зарубіжних країнах. *Young Scientist*. 2019. № 3 (67). С. 397–401.
209. Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-%D1%80#Text>
210. Работа политчасти ИТК по перевоспитанию осужденных. Киев : Киев. высш. шк. МВД СССР, 1970. 158 с.

211. Радов Г. А. Реформирование системы исправительно-трудовых учреждений Украины в свете идеи родовых поместий. URL: <http://bytdobru.info/rodina/reformirovanie-sistemy-ispravitelno-trudovyh-uchrezhdenii-ukrainy-v-svete-idei-rodovyh-pomestii> (дата звернення 01.05.2018)].
212. Регей В. Спомини «Про себе і свій час». *Ільницький В., Посівнич М. Василь Регей («Кіт»): «Історія народу пишеться долями людей»*. Дрогобич: Посвіт, 2024. С. 53–122.
213. Реалізація програми NORLAU «Жінки в АйТі». *Державна кримінально-виконавча служба України*. 03.06.2021. <https://kvs.gov.ua/new/note/8925/>
214. Рєпін С. Пробуждение к творчеству. *К новой жизни*. 1973. № 9. С. 36–37.
215. Рівень ув'язнення в ЄС та Україні продовжує знижуватись: оприлюднена щорічна кримінальна статистика Ради Європи. *Офіс Ради Європи в Україні*. URL. <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/europe-s-imprisonment-rate-continues-to-fall-council-of-europe-s-annual-penal-statistics-released>
216. Робоча зустріч з керівництвом Вищого професійного училища № 33 м. Києва. *Державна кримінально-виконавча служба України*. 12.02.2021. <https://kvs.gov.ua/new/note/7276/>
217. Сандуров Ф.Р. Социально-психологические и правовые аспекты исправления и перевоспитания правонарушителей. Казань : Изд. Казанского ун-та, 1976. 144 с.
218. Сисоєва С. Сфера освіти як об'єкт дослідження. *Освітологія: науково-методичний щорічник, польсько- українське / українсько-польське видання / за ред.: В. Огнев'юка, Т. Левовицького, С. Сисоєвої*. Київ : ВП «Едельвейс», 2012. Вип. I. 120 с.

219. Сікорський П.І. Теоретико-методологічні основи диференційованого навчання : монографія. Львів : Каменяр, 1998. 196 с.
220. Скоков С. І. Соціально-виховна робота як один з основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених. *Інформаційний бюлетень за матеріалами курсу підвищення кваліфікації резерву кадрів на посади начальників органів та установ виконання покарань кримінально-виконавчої системи України* / уклад.: Ю.Г. Головач, В.А. Костенко, О.В. Дзюманта та ін. Біла Церква : КОПОПК, 2004. С. 198–203.
221. Сметаніна Н.В., Граб Т.В. До питання реалізації права засуджених на освіту в Україні. *Право і суспільство*. 2019. № 3. Ч. 2. С. 185–189.
222. Соціальна, педагогічна та психокорекційна робота з неповнолітніми засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі : метод. посіб. з питань соціальної реабілітації у громаді неповнолітніх засуджених / Т.П. Авельцева, З.П. Бондаренко ; заг. ред. І.Д. Зверєвої. Київ : Наук. світ, 2006. 277 с.
223. Співпраця з університетом для розвитку персоналу та навчання засуджених. *Державна кримінально-виконавча служба України*. 17.02.2022. URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/11927/>
224. Становлення та розвиток пенітенціарної системи України : посіб. / С.О. Богунов, О.А. Дука, І.М. Копотун та ін. ; за заг. ред. канд. юрид. наук, заслуженого юриста України О.В. Лісіцкова. Київ : Державна пенітенціарна служба України, Ін-т крим.-викон. служби, 2013. 108 с.
225. Статистичний щорічник України за 2022 рік. *Державний комітет статистики України*. Київ, 2023. 387 с.
226. Статут державного професійно-технічного навчального закладу «Кременчуцьке професійно-технічне училище» (нова редакція) (затверджено наказом МОН України від 27.05.21 № 584). [Електронний

- ресурс]. – Режим доступу : <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/uploads/public/661/691/3e6/6616913e67c41688015194.pdf>
227. Статут Державного професійно-технічного навчального закладу «Кременчуцьке професійно-технічне училище» (нова редакція) (затверджено наказом МОН України 27.05.2021 р. № 584). <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/uploads/public/661/691/3e6/6616913e67c41688015194.pdf>
228. Статут Збаразького навчального центру № 63 (нова редакція) (затверджено наказом МОН України 20.12.2021 р. № 1394). <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-statutu-zbarazkoho-navchalnoho-tsentru-63>
229. Статут Стрижавського навчального центру № 81 (нова редакція) (затверджено наказом МОН України 20.19.2022 р. № 841). <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-statutu-strizhavskogo-navchalnogo-centru-81>
230. Створюємо умови для здобуття вищої освіти засудженими. *Державна кримінально-виконавча служба України*. 04.08.2023. <https://kvs.gov.ua/new/note/13183/>
231. Стратонова Н. Освіта за ґратами: як це відбувається на Рівненщині та які дипломи дають. 17.09.2020. <https://suspilne.media/rivne/59837-osvita-za-gratami-ak-ce-vidbuvaetsa-na-rivnensini-ta-aki-diplomi-daut/>
232. Стручков Н.А. Советская исправительно-трудовая политика и ее роль в борьбе с преступностью. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та 1971. 244 с.
233. Стручков Н.А. Советская исправительно-трудовая политика и ее роль в борьбе с преступностью. Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1970. 272 с.
234. Суїменко Є. Інтелект і дія. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. 2007. № 1. С. 167–190.

235. Сучасний тлумачний словник української мови : 65 000 слів / уклад. Н.Д. Кусайкіна, Ю.С. Цибульник ; за заг. ред. проф. В.В. Дубічинського. Харків : ШКОЛА, 2006. 1008 с.
236. Сюр С.В. Освіта засуджених в установах виконання покарань Державної пенітенціарної служби України. *Теоретичні та практичні проблеми удосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи України* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 4 травня 2011 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2011. С. 186–188.
237. Сюр С.В. Правове регулювання професійно-технічної освіти засуджених до позбавлення волі. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових статей. Юридичні науки*. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2010. № 3. С. 158–164.,
238. Сюр С. В. Деякі питання отримання освіти засудженими у місцях позбавлення волі. *Захист прав і свобод людини і громадянина в Україні* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Бровари, 11–12 травня 2011 р.). Бровари : Поліцейська фінансово-правова академія ; Чернігів : КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2011. С. 90–92.
239. Таволжанський О.В. Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : б. в., 2014. 204 с.
240. Теоретические основы предупреждения преступности : монографія / Ю.М. Антонян, А.Э. Жалинский, В.К. Звирбуль, В.В. Клочков и др. ; отв. ред.: В.К. Звирбуль, В.В. Клочков, Г.М. Миньковский. Москва : Юрид. лит., 1977. 256 с.
241. Ткачевский Ю.М. Советское исправительно-трудовое право. Москва : Изд-во Московського университета, 1971. 232 с.
242. ТОП-5 професій, які будуть затребувані в Україні після війни. Черкаський обласний центр зайнятості.

<https://chk.dcz.gov.ua/publikaciya/top-5-profesiy-yaki-budut-zatrebuvani-v-ukrayini-pislya-viyny>

243. Трохи більше десяти українських в'язнів здобувають вищу освіту. ZMINA. 18.04.2018.
https://zmina.info/news/trohi_bilshe_desjati_ukrajinskih_vjiazniv_zdobuvajut_vishhu_osvitu/?utm_source=chatgpt.com
244. Тюгаева Н.А. Проблемы общеобразовательного обучения осужденных. *Реализация гуманистических начал решений XXVII съезда КПСС и XIX Всесоюзной партийной конференции по совершенствованию правовой системы в сфере исполнения уголовно-правовых мер воздействия и исправления осужденных* : материалы Всесоюзной научно-практической конференции. Рязань : РВШ МВД СССР, 1989. С. 192–194.
245. Уложенко В. М. Правові засади здобуття засудженими до позбавлення волі вищої освіти в Україні. *Київський часопис права*. 2022. № 2. С. 100–105.
246. Фефелов В.А. Правовое регулирование политико-воспитательной работы с осужденными. 1985. 63 с.
247. Фіцула М. М. Педагогіка : посібник. Київ: Академвидав, 2003. 528 с.
248. Формування оптимальної моделі залучення засуджених до праці : монографія / під ред. Ф.П. Шульженка (перша частина), О.В. Кузьменко (друга частина). Київ : ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», 2022. 441 с.
249. Фролов О.І. Кримінологічна характеристика осіб, засуджених до довічного ув'язнення. *Пожизненное заключение* : Международные стандарты и практика в Украине и за рубежом / сост. А.П. Букалов. Донецк : Донецкий мемориал, 2001. 152 с.

250. Хуторна С.В. Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : ХНУВС, 2012. 20 с.
251. Царюк С.В. Кримінально-виконавча характеристика засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ, 2009. 230 с.
252. Царюк С.В. Моніторинг засуджених до тривалих строків покарань. *Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2008. № 3. С. 179–187.
253. Центровскис Э. А. Дифференцированный и индивидуальный подход к обучению и перевоспитанию учащихся-осужденных. *Роль школы в перевоспитании осужденных*. Москва : Изд-во Политотдела ИТУ МВД СССР, 1981. С. 73–75.
254. Чебоненко С.О., Дрижак В.В., Новак В.І. Методика соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі. Київ, 2004. 200 с.
255. Чечин М.Ю. До питання визначення та основних ознак освіти осіб, засуджених до позбавлення волі. *Журнал Східноєвропейського права*. 2017. № 34. С. 83–90. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2016/12/chechyn_34.pdf.
256. Чечин М.Ю. Освіта як засіб виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі : дис. канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : 2018. 233 с.
257. Шведа О. На одну людину – дві вакансії. Що відбувається на ринку праці на Львівщині та які професії затребувані. *Суспільне Львів*. 18.02.2024. <https://suspilne.media/lviv/686244-na-odnu-ludinu-dvi-vakansii-so-vidbuvaetsa-na-rinku-praci-na-lvivsini-ta-aki-profesii-zatrebuvani/>

258. Шевченко О.Д. Стан та перспективи професійної освіти засуджених до позбавлення волі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. № 34. С. 83–84.
259. Шинкарьов Ю.В. Основні пріоритети розвитку сучасної системи покарань у світлі дотримання прав людини та громадянина. *Права людини: зміст, стан та перспективи розвитку* : матеріали науково-практичної конференції. Харків. ТОВ «Рейтинг», 2008. С. 36–37.
260. Шихов А.И. Особенности учебно-воспитательной работы школы в условиях ИТУ. *Пути повышения роли общеобразовательных школ в системе перевоспитания заключенных* : сборник материалов / под общей редакцией кан. пед. наук Л.А. Высотиной. Политотдел МЗ МООП РСФСР, Москва, 1965. С. 20–26.
261. Шкута О.О. Визначення пенітенціарної системи як елемента кримінально-виконавчої доктрини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2016. Випуск 37. Том 3. С. 79–83.
262. Шукліна Н. Г. Конституційне право : навч.посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 632 с.
263. Ягунов Д.В. Глобалізація та «криза покарання» трансформація пріоритетів пенальної політики сучасних країн. *Актуальні проблеми держави права*. 2010. Вип. 55. С. 550–554.
264. Яковець І.С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. 392 с.
265. Яцишин М.М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 440 с.

266. Becker-Pestka D. Formy aktywizacji zawodowej osadzonych w Polsce. Przegląd stosowanych rozwiązań. *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*, 2018. T. 21. Numer specjalny. S. 161–174.
267. Wróbel-Chmiel A. Edukacja zawodowa skazanych szansą na lepszą przyszłość dla kobiet i mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności – Program Operacyjny Wiedza Edukacja Rozwój POWER. *Edukacja – Technika – Informatyka*. 2018. Nr 4/26. C. 288–293.
268. Pietruszka N. Kształcenie na poziomie wyższym w polskim więziennictwie – cel do osiągnięcia czy perspektywiczne wyzwanie? *Pedagogika Szkoły Wyższej*. 2013. Nr 2. S. 111–124.

ДОДАТКИ

Додаток А

Засуджений Василь Регей (перший справа) як учитель веде урок з математики у вечірній школі при окремому табірному пункті с. Чуна Іркутської області РРФСР (1956 р.)

Додаток Б

Інформація щодо осіб, які трималась в установах виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби у період з 2001 по 2025 роки

Дата	Кількість функціонуючих установ виконання	В слідчих ізоляторах	В установах виконання покарань	У виховних колоніях	У лікувально - трудових профілакторіях	Всього
01.01.1970	152	23277	96798	4174	5924	130173
01.01.1971	172	23070	97907	3071	6566	130614
01.01.1972	172	20695	93970	4902	6996	126563
01.01.1973	152	20811	96119	4370	8463	129763
01.01.1974	152	21338	98307	4727	7243	131615
01.01.1975	148	24194	104984	5474	9241	143893
01.01.1976	156	22442	102095	3236	9681	137454
01.01.1977	155	22878	110810	5137	10989	149814
01.01.1978	155	20230	101876	4028	12683	138817
01.01.1979	161	22397	107657	4325	12591	146970
01.01.1980	161	25986	117123	4738	13951	161798
01.01.1981	162	30057	125250	5051	15466	175824
01.01.1982	165	30027	140105	5421	16740	192293
01.01.1983	184	31325	157692	5399	19225	213641
01.01.1984	174	32689	171866	5420	21005	230980
01.01.1985	176	27900	176486	5190	24783	234359
01.01.1986	185	27794	170508	5204	27785	231291
01.01.1987	195	22656	168383	5705	29984	226728
01.01.1988	206	18182	135290	4923	34174	192569
01.01.1989	202	16486	99321	4165	32207	152179
01.01.1990	191	23642	88807	3990	25158	141597
01.01.1991	188	24590	91322	4108	21123	141143
01.01.1992	182	27320	94554	3480	7353	132707
01.01.1993	172	31342	106583	2805	5765	146495
01.01.1994	179	38949	121899	3134	6282	170264
01.01.1995	185	40559	134895	3275	6102	184831
01.01.1996	184	43845	156208	3935	5338	209326
01.01.1997	184	45101	167234	3913	4831	221079
01.01.1998	184	44348	163317	3903	4490	216058
01.01.1999	183	43039	156475	3392	3285	206191
01.01.2000	181	44683	167682	3303	2415	218083
01.01.2001	180	46211	170960	3268	1815	222254
01.01.2002	180	41087	147549	2687	970	192293
01.01.2003	182	43223	150939	2889	590	197641
01.01.2004	181	40743	147233	2882	383	191241
01.01.2005	180	38768	149647	3225	407	192047
01.01.2006	182	33279	134576	2698	370	170923
01.01.2007	182	32619	125605	2215	286	160725
01.01.2008	183	32110	115393	1902	285	149690
01.01.2009	184	34148	109961	1606	231	145946
01.01.2010	184	38030	108187	1499		147716
01.01.2011	184	39363	113230	1434		154027
01.01.2012	183	37632	115068	1329		154029
01.01.2013	182	30854	114994	1264		147112
01.01.2014	182	22146	103898	893		126937
01.01.2015	176	16035	56954	442		73431
01.01.2016	145	16615	53034	348		69997
01.01.2017	143	17495	42600	304		60399
01.01.2018	131	19278	37676	146		57100
01.01.2019	131	19510	35442	126		55078
01.01.2020	121	18987	33788	88		52863
01.01.2021	109	18205	31553	65		49823
01.01.2022	109	17344	30853	54		48251
01.01.2023	89	15501	27179	46		42726
01.01.2024	91	16051	27919	54		44024
01.01.2025	91	14913	22156	50		37119

ІНСТРУКЦІЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ У ВИПРАВНО-ТРУДОВИХ КОЛОНІЯХ І В'ЯЗНИЦЯХ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ СРСР ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ

Затверджена наказом міністра освіти СРСР і міністра внутрішніх справ СРСР № 87/317 від 11 листопада 1971 р.

І. Загальні положення

1. Підвищення загальноосвітнього і культурного рівня засуджених до позбавлення волі є одним з основних засобів і умов їх перевиховання.

Загальноосвітнє навчання засуджених до позбавлення волі організовується відповідно до Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік, виправно-трудових кодексів союзних республік, Статуту середньої загальноосвітньої школи і Положення про вечірню (змінну) середню загальноосвітню школу.

У цій Інструкції відображено лише ті питання, які впливають зі специфіки роботи виправно-трудових установ.

2. Усі засуджені віком до 40 років, які не мають восьмирічної освіти, підлягають обов'язковому навчанню. Особи, старші за зазначений вік, а також інваліди I і II груп можуть навчатися за їхнім бажанням.

Засуджені, які не мають виробничої спеціальності і підлягають обов'язковому загальноосвітньому навчанню, першочергово залучаються до професійно-технічного навчання.

3. У виправно-трудовах установах загальноосвітнє навчання засуджених проводиться без відриву від виробництва в школах при зазначених установах.

Залежно від конкретних умов роботи на виробництві навчальні заняття можуть проводитися як у денний, так і у вечірній час (до подачі сигналу «відбій»).

Заочне навчання організовується тільки за відсутності умов для очного. 4. Загальноосвітні школи при виправно-трудовах установах перебувають у віданні районних (міських) відділів народної освіти, які зобов'язані здійснювати контроль за їхньою роботою, займатися добором і розстановкою вчительських та керівних кадрів, підвищенням їхньої кваліфікації з урахуванням специфіки роботи, враховувати заявки цих шкіл на підручники та навчально-наочні посібники.

II. Порядок організації шкіл

5. Вечірні (змінні) загальноосвітні школи або навчально-консультаційні пункти при виправно-трудовах установах відкривають і закривають за клопотаннями управлінь і відділів виправно-трудових

установ МВС союзних і автономних республік, УВС крайоблвиконкомів, управлінь лісових виправно-трудових установ у встановленому порядку.

6. При виправно-трудових установах організовують восьмирічні та середні вечірні (змінні) загальноосвітні школи, а за наявності засуджених, які не мають початкової освіти, у складі цих шкіл відкривають відповідні класи.

Вечірні (змінні) загальноосвітні школи відкриваються за наявності щонайменше 4 класів із наповнюваністю 20 осіб у кожному (у виняткових випадках класи можуть відкриватися за наявності 15 учнів) і груп заочників щонайменше 9 осіб.

Навчально-консультаційні пункти відкривають у виправно-трудових установах за наявності не менше ніж 30 учнів.

7. Для навчання засуджених глухонімих у вечірніх (змінних) загальноосвітніх школах при виправно-трудових установах можуть відкриватися спеціальні класи з наповнюваністю не менш як 8 осіб. За наявності менш як 8 осіб засуджених глухонімих для них організовується заочне навчання.

Викладання у зазначених класах і навчально-консультаційних пунктах можуть вести вчителі вечірньої школи за допомогою перекладача-дактилолога, що виділяється місцевим правлінням товариства глухих, а також сурдопедагоги за спеціальними навчальними планами і програмами.

8. У вечірніх (змінних) загальноосвітніх школах і навчально-консультаційних пунктах, при виправно-трудових установах (у разі потреби та за наявності умов) можуть створюватися паралельні класи рідною (національною) та російською мовами.

III. Взаємовідносини виправно-трудових установ і шкіл

9. Адміністрація виправно-трудових установ зобов'язана створювати працівникам і учням вечірніх (змінних) загальноосвітніх шкіл, заочних відділень і навчально-консультаційних пунктів необхідні умови для успішної праці та навчання:

а) під час організації нових виправно-трудових установ передбачати будівництво спеціальних шкільних будівель за затвердженими для місць позбавлення волі типовими проєктами; у діючих виправно-трудових установах за відсутності спеціальних навчальних будівель школи розміщувати в приміщеннях, придатних для навчальних цілей, або будувати нові школи;

б) для проведення теоретичних занять і практичних робіт учнів створювати навчальні кабінети фізики, хімії, біології, креслення тощо;

в) забезпечувати школи необхідним навчальним обладнанням, меблями, а також технічними засобами навчання, хіміреактивами, підручниками та шкільно-письмовим приладдям;

г) систематично вести облік загальноосвітнього рівня засуджених, складати спільно з органами народної освіти плани охоплення навчанням осіб, які підлягають обов'язковому навчанню, постійно контролювати відвідування учнями школи, забезпечувати транспортом для своєчасного доправлення їх до початку навчальних занять, виділяти місця та час для самостійних занять, у дні навчання організовувати їхнє позачергове побутове та культурне обслуговування;

д) своєчасно ознайомлювати адміністративний, викладацький і навчально-допоміжний склад шкіл зі специфічними особливостями роботи виправно-трудових установ, правами та обов'язками засуджених, правилами взаємовідносин з ними та іншими питаннями, пов'язаними з навчанням і вихованням;

е) забезпечувати безпеку працівників шкіл у виправно-трудових установах. У виправно-трудових установах особливого режиму під час проведення навчальних занять має бути організовано чергування з числа контролерів із нагляду за засудженими;

ж) забезпечити зберігання за межами виправно-трудових установ хімічних реактивів, спирту, компасів, радіоапаратури, кіно- фотоплівки, вибухонебезпечних речовин, біноклів, легкоплавких металів і здійснювати контроль за використанням їх викладачами.

10. Протягом навчального року забороняється переведення учнів з однієї виправно-трудової установи в іншу, якщо це не зумовлено оперативно-режимними умовами або будь-якими іншими особливо важливими обставинами. Про кожне переведення адміністрація виправно-трудової установи зобов'язана своєчасно довести до відома директора школи.

У дні занять забороняється призначати учнів на надурочні та інші роботи, пов'язані з відривом від навчання, за винятком робіт з ліквідації наслідків стихійного лиха та надзвичайних подій.

11. Адміністрація виправно-трудових установ має право:

а) спільно з органами народної освіти здійснювати контроль за роботою шкіл;

б) у разі порушення працівником школи встановленого у виправно-трудовій установі порядку не допускати його на територію виправно-трудової установи та порушувати питання перед відділом народної освіти про звільнення цього працівника із займаної посади.

12. Керівники, учителі та навчально-допоміжний персонал шкіл і навчально-консультаційних пунктів зобов'язані:

а) суворо дотримуватися порядку, встановленого у виправно-трудових установах, усіляко надавати допомогу адміністрації цих установ у підтриманні встановленого для засуджених порядку;

б) забезпечити дбайливе ставлення учнів до навчально-наочних посібників, обладнання та іншого майна шкіл.

IV. Учні

13. Прийом учнів до відповідних класів вечірніх (змінних) загальноосвітніх шкіл і навчально-консультаційних пунктів при виправно-трудових установах проводиться на підставі документів про освіту. Учні зараховуються до відповідних класів наказом директора школи за погодженням із начальником виправно-трудової установи. Комплектування класів має бути закінчено до початку навчального року.

Засуджені, які вступили до виправно-трудових установ у першій половині навчального року, зараховуються до шкіл відповідно до рівня їхніх знань, а засуджені, які вступили в другій половині навчального року, зараховуються тільки в порядку переведення з інших шкіл.

Для засуджених, які вступають до школи або мають завдання на літо, під час канікул організовуються заняття-консультації. У школі на кожного учня ведеться облікова картка і таблиць успішності.

14. Обов'язки учнів визначені Статутом середньої загальноосвітньої школи.

15. Заходи стягнення щодо засуджених, які навчають у школах при ІТУ, застосовуються відповідно до Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік і виправно-трудовах кодексів союзних республік.

16. Засуджені мають право на:

а) придбання в установленому порядку через книготорговельну мережу виправно-трудовах установ підручників і навчально-письмового приладдя за свій рахунок понад суми, визначені для особистого користування за безготівковим розрахунком:

б) одержання за клопотанням шкіл через адміністрацію виправно-трудовах установ бандеролі з підручниками і навчально-письмовим приладдям з магазинів книготорговельної мережі (ці бандеролі черговими не вважаються).

Засуджені-учні – інваліди I–II груп, які не мають грошей на своєму особовому рахунку, забезпечуються навчально-письмовим приладдям безоплатно, за рахунок коштів виправно-трудовах установ.

На період випускних іспитів учні VIII класів звільняються від роботи на 8 робочих днів, учні XI класів – на 20 робочих днів без збереження заробітної плати.

Учні перевірних класів для складання іспитів звільняються від роботи на 4–6 днів без збереження заробітної плати.

17. Підвищення засудженими загальноосвітнього рівня заохочується і враховується при визначенні ступеня їхнього виправлення і перевиховання.

V. Навчально-виховна робота

18. Навчально-виховна робота в школах при виправно-трудових установах спрямовується на перевиховання засуджених у дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів, поваги до правил соціалістичного гуртожитку та будується диференційовано, з урахуванням особливостей режимів в установах, характеру і ступеня суспільної небезпеки скоєного злочину, особистості засудженого.

19. Навчання у вечірніх (змінних) загальноосвітніх школах при виправно-трудових установах здійснюється відповідно до навчальних планів і програм, затверджених у встановленому порядку. Тривалість навчального року – 36 тижнів.

20. Початок і закінчення навчального року, форми організації навчальної роботи в школах при виправно-трудових установах визначаються Положенням про вечірню (змінну) середню загальноосвітню школу.

21. Навчальні заняття проводяться 5–6 днів на тиждень. Час початку і закінчення уроків і консультацій, а також тривалість перерв між уроками встановлюються спільним наказом директора школи і начальника виправно-трудової установи.

Знання та поведінка учнів оцінюються відповідно до Статуту середньої загальноосвітньої школи.

Переведення учнів до наступного класу, перевідні та випускні іспити проводять відповідно до інструкцій, які затверджують міністерства освіти (народної освіти) союзних республік.

22. Засуджені, які закінчили восьмий або одинадцятий клас у школі при виправно-трудовій установі, одержують свідоцтво про восьмирічну або атестат про повну загальну середню освіту, які зберігаються в їхніх особових справах і видаються їм на руки під розписку, при звільненні з місць позбавлення волі. Іншим учням при звільненні видаються на руки довідки про навчання в тому чи тому класі із зазначенням оцінок з усіх предметів, а при переведенні до інших виправно-трудових установ такі довідки долучаються до їхніх особових справ.

23. Засуджені, які закінчили вечірні (змінні) середні загальноосвітні школи і досягли особливих успіхів з окремих та позитивних оцінок з решти предметів, а також ті, які беруть активну участь у житті школи та виправно-трудової установи, добре працюють на виробництві, не мають порушень встановленого для засуджених порядку і твердо стали на шлях виправлення, нагороджуються похвальними грамотами «За особливі успіхи у вивченні окремих предметів».

24. У вечірній (змінній) загальноосвітній школі при виправно-трудовій установі створюється старостат, до якого входять представники від кожного класу. Свою роботу старостат проводить у тісному контакті

та взаємодії із секціями загальноосвітнього та профтехнічного навчання рад колективів засуджених.

VI. Педагогічний персонал та інші працівники школи

25 Адміністративний, навчально-допоміжний та обслуговуючий персонал вечірніх (змінних) загальноосвітніх шкіл і навчально-консультаційних пунктів при виправно-трудових установах визначається штатним розписом.

Призначення і звільнення керівного та педагогічного персоналу шкіл і навчально-консультаційних пунктів здійснюється в установленому порядку за погодженням з відповідними органами внутрішніх справ.

Обслуговуючий персонал шкіл виділяється виправно-трудовими установами згідно з діючими типовими штатами і утримується за їх рахунок у межах ліміту чисельності для господарського обслуговування.

26. Права та обов'язки директорів, їх заступників, учителів, класних керівників та інших працівників вечірніх (змінних) шкіл визначаються Статутом середньої загальноосвітньої школи.

Директор школи та його заступник з навчально-виховної роботи входять до складу методичної ради виправно-трудової установи.

27. У разі потреби співробітники виправно-трудових установ, які мають педагогічну освіту і відповідну підготовку, можуть вести викладацьку роботу в школі при ВТУ відповідно до чинного законодавства про сумісництво.

28. Педагогічна рада вечірньої (змінної) середньої загальноосвітньої школи при ІТУ поряд із завданнями, визначеними Положенням про педагогічну раду, обговорює плани спільної діяльності школи та виправно-трудової установи з навчання і виховання засуджених учнів.

VII. Фінансування та звітність

29. Відповідно до чинних постанов уряду СРСР, оплата праці адміністративного, навчально-виховного та обслуговуючого персоналу вечірніх (змінних) загальноосвітніх шкіл і консультаційних пунктів при виправно-трудових установах проводиться районними, міськими та обласними відділами народної освіти, міністерствами освіти (народної освіти) союзних республік, що не мають обласного поділу, міністерствами освіти АРСР за рахунок кошторису витрат на освіту.

Оплата праці працівників вечірніх (змінних) загальноосвітніх шкіл при виправно-трудових установах проводиться відповідно до чинного законодавства.

30. Оплата витрат на відрядження працівникам шкіл при виправно-трудових установах проводиться за рахунок тієї установи, яка направляє працівника у відрядження.

31. Обладнання, освітлення, опалення, прибирання та ремонт шкільних приміщень здійснюється за рахунок асигнувань, передбачених за відповідними статтями кошторису й утримання виправно-трудових установ МВС союзних і автономних республік, УВС крайоблміськвиконкомів.

Придбання навчально-наочних посібників, навчальної літератури, канцелярського та письмового приладдя, обладнання навчальних кабінетів проводиться за рахунок виправно-трудових установ.

32. У разі потреби виправно-трудові установи надають учителям шкіл і членам їхніх сімей квартири як у відомчих будинках, так і в орендованих приміщеннях. Працівники шкіл, які проживають у сільських місцевостях і робітничих селищах, звільняються від плати за квартиру з опаленням та освітленням відповідно до чинних законодавств СРСР і союзних республік за рахунок виправно-трудових установ.

33. У вечірніх (змінних) загальноосвітніх школах діловодство, архів, шкільна документація ведуться відповідно до інструкцій міністерств освіти (народної освіти) союзних республік.

34. Статистичні звіти про стан загальноосвітнього навчання засуджених надсилаються у встановлені строки у відповідні органи народної освіти і внутрішніх справ.

35. Вечірня (змінна) середня загальноосвітня школа при виправно-трудовій установі користується правом юридичної особи, має гербову печатку і штамп установленого зразка.

ПОЛОЖЕННЯ
ПРО ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНЕ НАВЧАННЯ
УВ'ЯЗНЕНИХ БЕЗПОСЕРЕДНЬО НА ВИРОБНИЦТВІ
У ВИПРАВНО-ТРУДОВИХ УСТАНОВАХ
МОНОП СРСР

Введено в дію наказом МОНОП СРСР

№ 806-1968 р.

I. Загальні положення

1. Відповідно до рішень партії та уряду про поліпшення роботи з перевиховання ув'язнених і Типового положення про підготовку і підвищення кваліфікації робітників безпосередньо на виробництві у виправно-трудових установах МООН СРСР здійснюються:

а) підготовка нових робітників початкового рівня кваліфікації за професіями і спеціальностями, для оволодіння якими потрібно не більше 6 місяців;

б) перепідготовка робітників у зв'язку з виробничою необхідністю;

в) підвищення виробничої кваліфікації ув'язнених у зв'язку з технічним прогресом і вдосконаленням виробництва у виправно-трудових установах.

II. Підготовка нових робітників

2. Підготовку нових робітників з числа ув'язнених безпосередньо на виробництві проводять шляхом індивідуального, бригадного та курсового навчання без відриву від роботи.

Навчання ув'язнених з відривом від роботи допускається у виняткових випадках з дозволу МООН союзних, автономних республік, УООН крайоблвиконкомів за рахунок коштів власного виробництва або госпорганів.

Підготовку робітників за складними професіями, особливо пов'язаними з обслуговуванням сучасних машин і механізмів, можна здійснювати безпосередньо на виробництві, як правило, з-поміж осіб, які мають досвід роботи за спорідненими або суміжними спеціальностями і необхідну загальноосвітню підготовку.

Перелік професій, за якими здійснюється навчання робітників безпосередньо на виробництві, і строки навчання кожної професії розробляються і затверджуються в установленому порядку Державним комітетом Ради Міністрів СРСР з професійно-технічної освіти.

Примітка. Підготовка та атестація нових робітників, пов'язаних з обслуговуванням об'єктів Котлонагляду та підіймальних споруд (наприклад, машиністи та кочегари парових котлів, машиністи та кранівники вантажопідіймальних кранів, помічники машиністів парових кранів, електромеханіки та монтери з обслуговування ліфтів, стропальники, ліфтери, зварювальники тощо), проводяться у професійно-технічних училищах при виправно-трудових установах за договорами з цими установами. а також на курсах, спеціально організованих для навчання робітників за вказаними спеціальностями. Індивідуальна і бригадна

підготовка робітників за професіями і спеціальностями, пов'язаними з обслуговуванням об'єктів Котлонагляду і підйомних споруд, не допускається.

3. Індивідуальна, бригадна і курсова форми навчання робітників включають виробниче навчання і вивчення теоретичного курсу в обсягах, що забезпечують оволодіння професійними навичками робітника початкової кваліфікації і технічними знаннями, необхідними робітникові в умовах сучасного механізованого і автоматизованого виробництва.

4. За індивідуальної форми підготовки той, хто навчається, прикріплюється для виробничого навчання до висококваліфікованого робітника, майстра або іншого фахівця чи включається до складу виробничої бригади, де його навчанням керує бригадир або висококваліфікований робітник бригади.

Кожному учню надається робоче місце (з урахуванням особливостей виробництва), оснащене всім необхідним для виконання навчально-виробничих завдань.

5. При бригадній (груповій) формі підготовки учні об'єднуються в навчальні бригади (групи), які виконують згідно з навчальною програмою роботи на виробничих або будівельних ділянках під керівництвом висококваліфікованих бригадирів-інструкторів.

Чисельний склад навчальних бригад встановлюється залежно від професії та виробничих умов.

Невеликі за складом бригади учнів (ланки) можуть бути включені до комплексних робочих бригад.

6. Для засвоєння обов'язкового курсу спеціальних, загальнотехнічних і економічних знань робітники однієї або споріднених спеціальностей, що готуються шляхом індивідуального або бригадного навчання, об'єднуються в навчальні групи чисельністю не менше 10 осіб.

У разі неможливості організації постійної навчальної групи для теоретичних занять кожен з учнів індивідуально вивчає теоретичний курс під керівництвом інженерно-технічного працівника підрозділу, який дає консультації учням і перевіряє набуті ними знання.

Теоретичне навчання робітників, які освоюють професію на виробництві, може бути організовано в профтехучилищах при виправно-трудових установах за договорами за рахунок коштів цих установ.

7. Курси підготовки нових робітників організовуються для навчання складних професій, оволодіння якими пов'язане з вивченням значного обсягу теоретичних предметів і освоєнням різних видів робіт, які учні не можуть вивчити на своїх робочих місцях.

Виробниче навчання на курсах у початковому періоді та вивчення теоретичних предметів проводиться в групах постійного складу.

Кількість учнів у групах встановлюється не менше 10 і не більше 30 осіб.

8. Підготовку робітників за наскрізними і наймасовішими професіями проводять за навчальними програмами, які розробляються і затверджуються

Державним комітетом Ради Міністрів СРСР із професійно-технічної освіти, а за іншими професіями – за навчальними програмами, які розробляються і затверджуються виробничими апаратами управлінь (відділів) місць позбавлення волі та управлінь лісових виправно-трудових установ на основі рекомендацій та інструктивних вказівок Державного комітету Ради Міністрів СРСР із професійно-технічної освіти, а також на основі рекомендацій і інструктивних вказівок Державного комітету Ради Міністрів СРСР з питань професійно-технічної освіти.

Особи, які мають трудові навички або споріднену спеціальність, можуть навчатися за скороченою програмою, погодженою з місцевим управлінням професійно-технічної освіти.

9. Вік, стать і стан здоров'я осіб, яких приймають на індивідуальне, бригадне і курсове навчання, повинні відповідати чинному законодавству про працю і постановам про охорону праці робітників відповідних галузей народного господарства, професій і спеціальностей.

III. Перепідготовка робітників

10. Навчання робітників других професій і спеціальностей організовується, як правило, без відриву від виробництва шляхом індивідуального або бригадного навчання, на курсах підготовки нових робітників, а також у профтехучилищах і на курсах при них.

11. Тривалість навчання встановлюється відповідною виправно-трудовою установою у межах, передбачених переліком професій робітників, які готуються безпосередньо на виробництві.

Навчання других професій здійснюється за навчальними програмами, розробленими для підготовки нових робітників, водночас строки перепідготовки можуть бути скорочені з урахуванням фактичного рівня професійних знань і умінь учнів.

IV. Підвищення кваліфікації робітників

12. Для систематичного підвищення рівня виробничої кваліфікації робітників, одержання ними технічних та економічних знань безпосередньо на виробництві виправно-трудових установ і на контрагентських об'єктах госпорганів, де використовується праця ув'язнених, організовуються виробничо-технічні курси, курси цільового призначення, школи передових методів праці, школи майстрів.

13. Виробничо-технічні курси покликані забезпечити зростання виробничої кваліфікації робітників до рівня середньої та вищої кваліфікації, одержання спеціальних, загальнотехнічних та економічних знань, необхідних для оволодіння новою технікою, науковою організацією праці, високопродуктивними способами виконання складних і відповідальних робіт.

Тривалість навчання на виробничо-технічних курсах встановлюється керівництвом підрозділу залежно від складності робіт, що освоюються, у термін до 6 місяців без відриву від виробництва.

Підвищення кваліфікації робітників на виробничо-технічних курсах здійснюється за навчальними планами і програмами, складеними і затвердженими виробничими апаратами управлінь (відділів) місць позбавлення волі та управлінь лісових виправно-трудових установ, а також з їхнього дозволу виробничими апаратами підприємств, на яких працюють ув'язнені. Плани і програми складають відповідно до завдань курсів, рівня загальноосвітньої та технічної підготовки робітників, що навчаються, з урахуванням вимог цього виробництва. Програми розробляються на основі типових програм і методичних рекомендацій Державного комітету Ради Міністрів СРСР з професійно-технічної освіти.

Особи, які успішно закінчили виробничо-технічні курси і склали кваліфікаційні іспити, користуються перевагою при підвищенні тарифного розряду (класу тощо) і просуванні по роботі.

14. Курси цільового призначення організовуються для вивчення кваліфікованими робітниками нового устаткування, виробів, матеріалів, нових технологічних процесів, засобів механізації та автоматизації виробничих процесів, шляхів підвищення якості продукції, що випускається, наукової організації праці тощо.

Тривалість навчання на курсах цільового призначення встановлюється керівництвом підрозділів, але не повинна перевищувати 2 місяців (у межах до 50 годин).

Програми курсів цільового призначення розробляються і затверджуються виробничими апаратами управлінь (відділів) місць позбавлення волі та управлінь лісових виправно-трудових установ або, з їхнього дозволу, виробничими апаратами підприємств, на яких працюють ув'язнені.

15. Теоретичні заняття на курсах під час підвищення кваліфікації робітників проводять у навчальних групах постійного складу чисельністю не менше ніж 10 і не більше ніж 30 осіб, що комплектуються, як правило, з робітників однакових або споріднених професій однакового рівня кваліфікації, які мають достатню загальноосвітню підготовку. Вивчення теоретичного курсу під час підвищення кваліфікації робітників із числа ув'язнених може проводитися у професійно-технічних училищах при виправно-трудових установах на договірних засадах із цими установами, а також на курсах, що організовуються при училищах.

Виробниче навчання на курсах, де це передбачено навчальною програмою, проводиться в індивідуальному, бригадному або груповому порядку на спеціально виділених для цієї мети робочих місцях або ж на робочих місцях тих, хто навчається, під керівництвом інструкторів.

16. Школи передових методів праці створюються з метою масового поширення і впровадження прогресивних прийомів і методів роботи

передовиків виробництва, які домоглися найвищої продуктивності праці, поліпшення якості, зниження собівартості продукції та економії матеріалів.

Школи передових методів праці комплектуються, як правило, робітниками однієї спеціальності і залежно від поставлених завдань можуть бути цеховими, комплектуваними робітниками цього цеху, дільниці, і заводськими, комплектуваними робітниками різних цехів цього підприємства.

Для навчання робітників із числа ув'язнених передових методів засуджених, залучаються як спеціалісти, так і передовики виробництва підприємств-шефів, які володіють найбільш продуктивними прийомами і способами роботи. З метою передання тим, хто навчається, необхідних теоретичних відомостей і технічного обґрунтування досліджуваних способів роботи на допомогу передовикам і новаторам виробництва виділяються інженерно-технічні працівники або інші фахівці цього виробництва і підприємств-шефів. Навчання у школі складається з практичних занять, у процесі яких новатори виробництва демонструють передові методи роботи, нові прийоми і способи праці, а також з консультацій, які проводять інженерно-технічні працівники або інші фахівці.

Навчання у школі вважається закінченим, коли учні оволоділи новими способами роботи, підвищили продуктивність праці, поліпшили якість продукції або досягли інших виробничих цілей, поставлених перед школою.

V. Організація виробничого навчання ув'язнених

17. Для виробничого навчання ув'язнених на підприємствах виправно-трудових установ і на об'єктах господарських організацій, що використовують працю ув'язнених на контрагентських засадах, коштом цих установ та організацій створюються навчальні майстерні, дільниці, полігони за суворого додержання всіх вимог техніки безпеки та виробничої санітарії, надаються окремі робочі місця на виробництві.

18. Для проведення теоретичних занять у кожному підрозділі виділяються класні кімнати та організовуються навчально-технічні кабінети, оснащені необхідним навчальним обладнанням, інвентарем і навчально-наочними посібниками.

Кількість навчально-технічних кабінетів і класних кімнат визначається залежно від середньорічного контингенту осіб, які навчаються, із приблизного розрахунку – одна класна кімната або кабінет на 3–4 навчальні групи.

19. Для виробничого і теоретичного навчання при підготовці та підвищенні кваліфікації керівники підрозділів виділяють кваліфікованих робітників, бригадирів, майстрів, інженерно-технічних та інших працівників цього підрозділу. При індивідуальній формі виробничого навчання до кваліфікованого робітника, не звільненого від основної роботи, рекомендується прикріплювати 1–2 учнів. За наявності 12 учнів за

однорідною професією може бути виділено інструктора, звільненого від основної роботи.

До початку навчання робітників адміністрація підрозділу укладає трудові угоди з інженерно-технічними працівниками та іншими фахівцями, яких залучають до викладацької роботи, а фахівці з числа ув'язнених призначаються на цю роботу наказом начальника підрозділу.

20. Інженерно-технічні працівники, кваліфіковані робітники, майстри і бригадири, які навчають учнів нових спеціальностей, підвищують кваліфікацію робітників, навчають їх інших професій, несуть відповідальність за виконання навчальних програм і за якість навчання ув'язнених.

21. Чергування теоретичних занять і виробничого навчання протягом дня або тижня встановлюється розкладом.

При підвищенні кваліфікації без відриву від виробництва навчання ув'язнених може проводитися 2–4 рази на тиждень, по 2–4 навчальні години на день.

22. Планування та облік навчальної роботи при навчанні робітників на виробництві проводяться відповідно до типової інструкції Державного комітету Ради Міністрів СРСР з професійно-технічної освіти.

23. Зарахування ув'язнених для навчання на курсах і в порядку індивідуального та бригадного учнівства оформляється наказом начальника підрозділу.

Усіх ув'язнених, зарахованих на навчання, до початку занять треба ознайомити з характером майбутньої роботи та вимогами, що висуваються тарифно-кваліфікаційною характеристикою, з умовами праці, а також можливостями трудового використання у виправно-трудових установах і в народному господарстві після звільнення з місць позбавлення волі.

24. Індивідуальне, бригадне та курсове навчання завершується випускними кваліфікаційними іспитами.

Для проведення випускних іспитів наказом начальника підрозділу створюються кваліфікаційні комісії.

Головою кваліфікаційної комісії призначають головного інженера або особу, яка його замінює; заступником голови – старшого інженера (інженера) з професійно-технічного навчання; членами комісії – працівника групи праці та заробітної плати, інженера з техніки безпеки, керівника відповідного цеху (дільниці), начальника загону.

У тих випадках, коли робітники готуються для роботи на об'єктах, піднаглядних спеціальним організаціям і відомствам (Держгіртехнагляду тощо), до складу кваліфікаційної комісії включаються представники цих організацій.

25. Кваліфікаційні іспити включають виконання учнями пробних виробничих робіт і перевірку технічних знань шляхом усного опитування в межах вимог навчальної програми і тарифно-кваліфікаційного довідника.

Оцінку рівня підготовки робітників на дільницях, де не можуть бути виконані пробні роботи, дає майстер дільниці на підставі виробничих показників, досягнутих у результаті навчання і підготовленості робітника до самостійної роботи.

Учням, які не закінчили повного курсу навчання у встановлений строк або одержали незадовільні підсумкові оцінки успішності за теоретичне або виробниче навчання, адміністрація підрозділу може встановити додаткові строки виробничого навчання, індивідуальні консультації з теоретичних предметів, після чого повторно вирішує питання щодо допуску їх до складання кваліфікаційного іспиту.

Кваліфікаційна комісія присвоює робітникові тарифний розряд або звання за фахом на підставі висновку кваліфікаційної пробної роботи, щоденника виробничого навчання, де зазначаються всі виробничі роботи, виконані в процесі навчання, журналу обліку теоретичних занять, а також перевірки технічних знань шляхом усного опитування особи, що склала іспит.

Результати кваліфікаційних іспитів заносять до протоколу із записом у ньому екзаменаційних оцінок, показників виконання норм часу (виробітку), результатів кваліфікаційної проби та висновку комісії про присвоєння ув'язненому тарифного розряду або звання за фахом.

Протокол засідання кваліфікаційної комісії підписується членами комісії і є документом, на підставі якого наказом по підрозділу ув'язненому встановлюється тарифний розряд або звання за фахом, проводиться відповідний запис у його особовій справі, оформляється свідоцтво єдиної форми, встановленої Державним комітетом Ради Міністрів СРСР з профтехосвіти і ВЦРПС, з яким ознайомлюється ув'язнений. Свідоцтво зберігається в особовій справі ув'язненого, а при звільненні з місць позбавлення волі видається йому на руки.

VI. Керівництво підготовкою та підвищенням кваліфікації робітників

26. З метою забезпечення своєчасної підготовки необхідних робітничих кадрів з числа ув'язнених і систематичного підвищення їх виробничої кваліфікації, культурно-технічного рівня у виправно-трудових установах одночасно зі складанням планів розвитку виробництва, упровадження нової техніки та технології розробляють заходи щодо підготовки та підвищення виробничої кваліфікації ув'язнених.

Під час складання планів підготовки та підвищення виробничої кваліфікації ув'язнених повинні враховуватися не тільки потреби виробництва виправно-трудових установ у кваліфікованій робочій силі, а й інтереси народного господарства для того, щоб засуджені після звільнення з місць ув'язнення мали змогу працевлаштуватися за отриманою спеціальністю.

Плани підготовки та підвищення виробничої кваліфікації ув'язнених щорічно затверджуються кожному підрозділу управління (відділом) місць ув'язнення або відповідним управлінням лісових виправно-трудових установ.

Управління та відділи місць ув'язнення зведені плани з підготовки та підвищення виробничої кваліфікації ув'язнених загалом у ВТУ республіки, краю, області подають для розгляду і затвердження в ГУМЗ МООП СРСР, а управління лісових виправно-трудових установ – у Головспецліс МООП СРСР.

27. Керівництво виробничо-технічним навчанням ув'язнених і відповідальність за проведення цієї роботи покладаються на начальників підрозділів, управлінь (відділів) місць позбавлення волі та управлінь лісових виправно-трудових установ.

28. Для здійснення методичної роботи у виправно-трудових установах наказом по підрозділу створюється навчально-методична рада з виробничо-технічного навчання ув'язнених.

Навчально-методична рада розглядає питання, пов'язані з організацією та методикою навчання ув'язнених, річні та перспективні плани технічного навчання і піднесення культурного рівня ув'язнених, затверджує програми, що розробляються відповідно до умов цього виробництва, обговорює досвід роботи найкращих викладачів та інструкторів, заходи з поліпшення організації та підвищення якості навчальних занять, виробничої практики, а також інші питання підготовки та підвищення кваліфікації робітників на виробництві. Головою навчально-методичної ради з виробничо-технічного навчання ув'язнених є головний інженер підрозділу або особа, яка обіймає аналогічну посаду; заступником голови – старший інженер (інженер) з професійно-технічного навчання ув'язнених.

До складу членів ради входять: начальники та інженерно-технічні працівники провідних цехів, керівник групи праці та заробітної плати підрозділу, начальники загонів, робітники – новатори виробництва, представники громадських організацій і шефських підприємств. У роботі ради беруть участь працівники, які ведуть викладання і виробниче навчання ув'язнених.

Для обміну досвідом та інструктажу інженерно-технічних працівників, майстрів, бригадирів і кваліфікованих робітників, які залучаються до теоретичного і виробничого навчання ув'язнених, проводяться регулярні методичні наради та організовується індивідуальна методична робота.

29. Оперативне керівництво роботою з організації професійно-технічного навчання ув'язнених, планування підготовки та підвищення виробничої кваліфікації засуджених, вивчення та поширення передового досвіду роботи викладачів, інструкторів виробничо-технічного навчання, контроль за станом підготовки та підвищенням виробничої кваліфікації ув'язнених покладають на управління (відділи) місць ув'язнення МОВП союзних та автономних республік, УОВП краєоблвиконкомів, управління

лісових виправно-трудових установ, а також на управління виховних установ, які здійснюють виробничу кваліфікацію.

Загальне керівництво роботою з професійно-технічного навчання ув'язнених, яких утримують у виправно-трудових установах, а також планування, фінансування і контроль за станом цієї роботи покладають на Головне управління місць ув'язнення Міністерства охорони громадського порядку СРСР і Головне управління лісових виправно-трудових установ.

Примітка. Професійно-технічне навчання ув'язнених спеціальностей, необхідних для роботи на об'єктах господарських організацій, які використовують працю засуджених на контрагентських засадах, здійснюють відповідно до типового договору силами цих організацій і за їхній рахунок.

30. Вказівки Державного комітету, Ради Міністрів СРСР з професійно-технічної освіти з навчально-методичної документації, переліків професій, термінів навчання та інших питань, що належать до його компетенції, є обов'язковими для управлінь (відділів) місць позбавлення волі, управлінь лісових виправно-трудових установ та підлеглих їм підвідділів, що здійснюють підготовку кваліфікованих робітників з-поміж ув'язнених.

Додаток Е

Інформація щодо кількості осіб (засуджених, ув'язнених), які здобували повну загальну середню освіту		
Станом на дату	Кількість осіб, які здобували освіту	Кількість осіб, які здобули освіту та отримали відповідний документ
01.01.2021	3896	
01.01.2022	3629	
01.01.2023	2850	
01.01.2024	2525	692
01.01.2025	2036	697

Інформація щодо кількості закладів професійної (професійно-технічної) освіти, що створені при установах виконання покарань та кількості осіб, засуджених до позбавлення волі, які в них навчалися				
Станом на дату	Кількість діючих закладів освіти (в тому числі 1 професійно-технічне училище при установі виконання покарань)	Кількість осіб, які здобули освіту у виправних колоніях та отримали відповідний документ	Кількість осіб, які здобули освіту у виховній колонії та отримали відповідний документ	Всього
01.01.2021	57	4869	35	4904
01.01.2022	55	3673	50	3723
01.01.2023	51	3030	35	3065
01.01.2024	45	3797	35	3832
01.01.2025	47	3526	34	3560